

Titel: Journalen DD

Citation: "Journalen DD", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K17*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Johnny Kondrup; Jette Knudsen; Alastair McKinnon, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2000 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-dd-kom-shoot-idb73cd182-61d5-4790-a846-574eb08ab8db.pdf> (tilgået 02. maj 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K17

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. [Læs CC0-erklæringen](#)

◀ **Carl Rosenkranz (Zeitschrift ... erstes Heft) p. 1** : henviser til K. Rosenkranz' artikel »Eine Parallele zur Religionsphilosophie« i *Zeitschrift für spekulative Theologie in Gemeinschaft mit einem Verein von Gelehrten*, udg. af Bruno Bauer, bd. 1-3, Berlin 1836-38, ktl. 354-357 (forkortet *Zeitschrift für spekulative Theologie*); bd. 2, 1837, 1. hefte, s. 1-31. Rosenkranz indleder artiklen således: »Käme es darauf an, die verschiedenen Gestalten der Religion auf einen möglichst einfachen Ausdruck zurückzubringen, so könnten folgende Urtheile in Vorschlag gebracht werden: / 1) der Mensch ist Gott. / 2) Gott ist Gott. / 3) Gott ist Mensch. / Das erste Urtheil ist das aller ethnischen, das zweite das aller monotheistischen Religionen, das dritte das Urtheil der christlichen Religion, woran sie, auch noch in ihren Sekten, kenntlich ist«. SK refererer Rosenkranz' artikel i DD:92. – **Carl Rosenkranz**: Johann Karl Friedrich Rosenkranz (1805-79), ty. teolog og filosof, fra 1831 ekstraordinær professor i Halle og fra 1833 ordinær professor i Königsberg. Rosenkranz var en af tidens mest kendte og mest vidtfavnende hegelianske teologer. SK ejede bl.a. hans indflydelsesrige *Encyclopädie der theologischen Wissenschaften*, Halle 1831, ktl. 35 (234m,22), og hans *Psychologie oder die Wissenschaft vom subjectiven Geist*, Königsberg 1837, ktl. 744. – **Bauer**: Bruno Bauer (1809-82), ty. teolog, privatdocent i Berlin, 1839-42 professor i Bonn.

I trykt udgave: Bind 17 side 213 linje 2

◀ **abstracte Monotheisme** : det fælles træk ved de store, ikke-kristne, monoteistiske religioner jødedommen og islam. Da ingen af dem indeholder en lære om inkarnationen, dvs. afviser, at Kristus er Guds søn, konkretiseres monoteismen ikke, men forbliver abstrakt.

I trykt udgave: Bind 17 side 213 linje 5

◀ **tautologisk Prædikat** : prædikat, der i et subjekt-prædikatudsagn udsiges om et subjekt, hvis begreb det er indeholdt i eller identisk med. I den ovenfor nævnte artikel af Rosenkranz skriver denne: »Der Monotheismus hält das Menschliche und Göttliche scharf *auseinander*. Das Urtheil, in welchem er sich bewegt, hat daher zu seinem Prädicat das Subject selbst. Gott ist Gott, ist ein positives analytisches Urtheil (...)« (s. 11). Når SK skriver, at den abstrakte monoteisme kun tillader tautologiske prædikater om Gud, hentyder han til 2 Mos 3,14, hvor det hedder: »Jeg skal være den, som jeg skal være« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 17 side 213 linje 6

◀ עֲדוֹנַי: fejl for אֲדוֹנַי, hebr. 'Adonáj, egl. min Herre, i *Septuaginta*, den gr. oversættelse af GT, oftest gengivet med κύριος, Herren, og således også i da. oversættelser. Da jøderne ikke måtte udtale Guds navn Jahwéh (ofte gengivet Jahve), blev de fire konsonanttegn JHWH i den hebr. tekst forsynet med vokaltegnene for »o« og »a« fra 'Adonáj for at minde læseren om, at der i stedet for Jahwéh skulle læses 'Adonáj; deraf den fejlagtige læsemåde Jehovah (218,37).

I trykt udgave: Bind 17 side 213 linje 9

◀ **den for Jøderne saa karakteristiske Parallellisme** : hentyder til 'leddenes parallellisme' (ofte kaldt 'parallellismus membrorum'), der er det vigtigste stiltræk i hebr. poesi og viser sig i en gentagelse af identiske el. analoge udsagn og/el. grammatiske strukturer i to el. flere på hinanden følgende verslinier. En sådan parallellisme kan være synonym (indholdet i de to linier er det samme udtrykt med forskellige ord), antitetisk (indholdet i de to linier står i modsætning til hinanden) og syntetisk (indholdet af første linie videresføres og udfoldes i anden linie), og den kan danne såvel en piasme (de parallelle led har samme rækkefølge) som en kiasme (de parallelle led er spejlvendte).

I trykt udgave: Bind 17 side 213 linje 10

◀ **Pluralis »Elohim«** : flertal af det hebr. ord 'élóach, der betyder gud; bruges i GT som artsbetegnelse for guder, men ofte i 'majestætisk flertal' om Gud.

I trykt udgave: Bind 17 side 213m linje 2

◀ **totalt ell. distributivt Prædikat** : Der skelnes her mellem et prædikat, der udsiges om en flerhed, men ikke kan udsiges om denne flerheds enkelte elementer (et totalt prædikat), et prædikat, som udsiges om en flerhed, og som kan udsiges om denne flerheds enkelte elementer (distributivt prædikat), og et prædikat, der udsiges om en enhed, hvis eventuelle elementer kun begrebsmæssigt, men ikke reelt kan adskilles.

I trykt udgave: Bind 17 side 213m linje 3

◀ **Gen: 3, 22** : »Og Gud Herren sagde: 'Nu er mennesket blevet som en af os og kan kende godt og ondt. Bare det nu ikke rækker hånden ud og også tager af livets træ og spiser og lever evigt.'« – **Gen**: Genesis, gr. frembringelse, tilblivelse; betegnelse for Første Mosebog.

I trykt udgave: Bind 17 side 213m linje 5

◀ **אֶחָאֵד מִמֵּנּוּ** : egl. אֶחָאֵד מִמֵּנּוּ hebr. 'achád mimmēnnu, 'en af os', 1 Mos 3,22.

I trykt udgave: Bind 17 side 213m linje 5

◀ **cfr Göschel** : jf. K.F. Göschels artikel »Der Pantheismus und die Genesis« i *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 2, 1837, 1. hefte, s. 184-191, især s. 188: »Die Elohim, 213] אֱלֹהִים,2], bilden den schärfsten Gegensatz des abstrakten pantheistischen Gottes. Die *Mehrzahl* hat schon an sich die Individuation zu ihrer nothwendigen Voraussetzung: darum heißt es später: *Unser Einer*, אֶחָאֵד 213] מִמֵּנּוּ,5]. Diese Mehrzahl deutet aber hier, in ihrer doppelten Verbindung mit dem Singularis, zugleich auf die absolute *Einheit der Vielheit*, hiermit auf die *Trinität*, die sich selbst in sich selbst Objekt wird, und aus der Differenz des Subjekts und Objekts wieder in die Einheit zurücknimmt.« - **Göschel**: Karl Friedrich Göschel (1781-1861), ty. embedsmand og filosof, forsøgte uden held at forene højre- og venstrehegelianerne, sluttede sig derefter til højrehegelianerne og søgte som dem at forene kristendommen med Hegels filosofi.

I trykt udgave: Bind 17 side 213m linje 8

◀ **den ubekjendte Gud** : hentyder til ApG 17,23, hvor Paulus i sin tale på Areopagos siger til athenerne: »da jeg gik rundt og så nærmere på jeres helligdomme, fandt jeg også et alter med indskriften: For en ukendt gud. Det, I således ærer uden at kende det, det forkynder jeg jer.«

I trykt udgave: Bind 17 side 213m linje 12

◀ **Daub i samme Tidsskrift** : Carl Daub (1765-1836), ty. filosof og teolog, fra 1795 professor i teologi i Heidelberg. I sin teologiske og filosofiske tænkning var Daub først påvirket af Immanuel Kant, men kom senere under indflydelse af F.W.J. Schelling og endte som højrehegelianer og som en ledende repræsentant for den spekulative teologi. Her henvises der til Daubs afhandling »Die Form der christlichen Dogmen- und Kirchen-Historie« i *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2), påbegyndt i bd. 1, 1. hefte, s. 1-60, videreført i bd. 1, 2. hefte, s. 63-132, og afsluttet i bd. 2, 1. hefte, s. 88-161.

I trykt udgave: Bind 17 side 213m linje 15

◀ **Es ist nicht der Eine ... knechtisch verehrte) etc.** : Citat fra *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 2, 1. hefte, s. 135. SK udelader Daubs fremhævelse af 'Eine' og 'drei-zeitiger' og har afvigende ortografi og interpunktion. Efter »verehrte« fortsætter Daub: »sondern der *Eine*, als der drei-*einige*, den die Lehre Jesu, von welcher das Leben *Jesu* zur Bedingung ihres vorerst geschichtlichen Verhältnisses zu den Menschen gemacht wurde, diesen, in und mit den Namen: *Vater*, *Sohn* und *Geist*, für ihren Glauben, und für ihre Erkenntniß mittelst des Glaubens offenbarte, und den *Moses* und die *Propheten* mit Bezug auf den Stiftere dieses Glaubens und auf das Leben des Stifters *geweissagt hatten*.«

I trykt udgave: Bind 17 side 213m linje 16

◀ **Daubs filosofiske Anskuelse** : 213m,15.

I trykt udgave: Bind 17 side 213 linje 16

◀ **3^{die} Hefte af Bauer^s Tidsskrift** : *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 2, 1837, 1. hefte, s. 88-161 (213m,15).

I trykt udgave: Bind 17 side 213 linje 18

◀ **den naturlige og den historiske Sands** : dvs. de naturlige sanser og sansen for det historiske.

I trykt udgave: Bind 17 side 213 linje 20

◀ **Subjectet** : Daub taler om det intelligente, dvs. erkendende subjekt. Det af SK anførte citat fra Daub indgår i en kontekst, hvor Daub drøfter viljens afhængighed af natur og historie, og fortsætter: »In dieser Beschränkung setzt, da in ihr, verkehrter Weise, der historische Sinn den natürlichen bedingt und *bedient*, das Wollen sich zum Begehren des Vergangenen, wenn dasselbe in der Reminiszenz ein der Sensation und Imagination wohlgefällendes ist, - und das Begehren zur Sehnsucht nach ihm, das ein solcherweise Beliebtbes ist, - - die Sehnsucht aber zum Verlangen seiner Wiederkehr, und temporell- und räumlich-beharrenden Präsenz herab. Dies Verlangen, ein *Wollen* aber als Begehren, hat hiermit *die* gleich-nothwendige Folge, daß dem Nachschauungsakt, da er kein anschauender werden, noch sein kann, und blos die Repräsentation des Vergangenen bedingt, ein Imaginations-Akt vom *intelligenten* Subjekt substituirt wird, und dasselbe in ihm, der die *gestaltet*-gewesenen Prinzipien freier Bewegungen und diese Bewegungen selbst nur nachzubilden vermag, auf den *Gedanken* (einen Wahn) geräth«, *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 2, 1837, 1. hefte, s. 126f. Herefter følger det af SK citerede.

I trykt udgave: Bind 17 side 213 linje 27

◀ **an dem Vergangenen ... des Verweslichen habe** : citat fra *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 2, 1837, 1. hefte, s. 127. SK skriver 'anschaulich-Gewesene' i stedet for 'anschaulich-Gewesene' og 'seiner Wiederanschaulichung den Schein' i stedet for 'seiner Wiederanschaulichung und Wiederanschauung *den Schein*'; afvigende kommatering. - **verweslich gesäet werde ... auferstehe**: citat fra 1 Kor 15,42.

I trykt udgave: Bind 17 side 213 linje 27

◀ **Hamann** : Johann Georg Hamann (1730-88), ty. lærd og filosofisk forfatter, født og opvokset i Königsberg, hvor den ty. filosof Immanuel Kant var den berømteste af hans talrige venner i samtidens litterære og filosofiske verden. Hans allusionsrige og svært tilgængelige skrifter blev en vigtig filosofisk kilde for det 19. årh.s opgør med oplysningstidens ensidige fornuftsideal.

I trykt udgave: Bind 17 side 214 linje 1

◀ **indbyde sine vide-graadige ... paa sin Storkeflaske** : spiller på Æsops fabel om ræven og storken. Jf. *Phædri Æsopiske Fabler*, overs. af M.R. Thaarup, Kbh. 1826, 1. bog, nr. 26, s. 14f.: »Til Gjæst, man siger, indbød Ræven Storken først, / Og i en flad Talerken bragte Suppe frem, / Saa at det var umuligt for den sultne Stork / At faae det allermindste smagt. Til Gjengjæld nu / Indbød den Ræven, satte Finker frem i en / Smalhalset Flaske, hvori selv den stak sit Næb / Og mættedes, mens Gjæstens Tarme peb af Sult. / Idet han nu forgæves slikked Flaskens Hals, / Da taled efter Sagnet saa den fremmed Fugl: / Hvad gjort man har mod Andre, bør man lide selv.«

I trykt udgave: Bind 17 side 214 linje 17

◀ **Moderkirken** : dvs. Den rom.-katolske Kirke.

I trykt udgave: Bind 17 side 214 linje 29

◀ **vende tilbage som forlorne Sønner** : spiller på Jesu lignelse om den forlorne el. fortabte søn; efter at han havde ødslet sin arv bort i et udsvævende liv og var endt som svinehyrde, gik han i sig selv og vendte tilbage til sin far, som modtog ham med åbne arme og fejrede hans hjemvenden med en stor fest. Luk 15,11-32.

I trykt udgave: Bind 17 side 214 linje 31

◀ **ikke (...) erklære dem for Kjettere** : Der er ganske vist ingen fordømmelse af Den rom.-katolske Kirke i de tidligste lutherske bekendelsesskrifter *Confessio Augustana (Den augsburgske Trosbekendelse)* fra 1530 og *Apologia Confessionis Augustanae (Apologi for den augsburgske Trosbekendelse)* fra 1531, men det er der i det senere bekendelsesskrift *Formula Concordiae (Konkordieformlen)* fra 1580. Det sidste er ikke gældende som bekendelsesskrift for den danske, luthersk-evangeliske kirke.

I trykt udgave: Bind 17 side 214 linje 32

◀ **hvad Katholikerne gjøre ved dem** : På det katolske kirkemøde, som blev afholdt i Trient i årene 1545-47, 1551-52 og 1562-63 (ofte omtalt som tridentinerkoncilet), blev protestanterne fordømt som kættere, jf. fx *Münchers Lærebog i den christelige Kirkehistorie* (257m,26), s. 224.

I trykt udgave: Bind 17 side 214 linje 33

◀ **penetrerende** : gennemtrængende, indtrængende, udgranskende.

I trykt udgave: Bind 17 side 216 linje 3

◀ **som det i sin Tid gik med Merglet ... være udmarvet** : sigter til den omstændighed, at nogle bønder tidligere var af den fejlagtige opfattelse, at tilførsel af mergel kunne erstatte gødskning, hvorfor de undlod også at tilføre jorden gødning med det resultat, at den efterhånden blev udpint, jf. ordsproget 'Mergel giver en rig far, men en fattig søn' (optegnet i *Dansk Ordbog*, udg. af Videnskabernes Selskab, bd. 4, 1826, s. 133, jf. E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* bd. 1-2, Kbh. 1879; nr. 6433, bd. 2, s. 23). Fra o. 1800 blev det stadig mere udbredt, at danske bønder tilførte mergel til deres dyrkede jorde for at fremme mulddannelsen og modvirke surhed.

I trykt udgave: Bind 17 side 216 linje 6

◀ **Jorsmondet**: jordsmon, afgrænset jordområde, jordbund.

I trykt udgave: Bind 17 side 216 linje 8

◀ **Sandheden er skjult i Mysteriet** : hentyder formentlig til 1 Kor 2,7, hvor Paulus skriver: »Hvad vi taler

om, er Guds hemmelige visdom, som var skjult«. Jf. også Ef 3,9; Kol 1,26 og 2,3.

I trykt udgave: Bind 17 side 216 linje 13

◀ **εν μυστηριω αποκρυφη** : gr. en mystērīō apokrýphē, 'skjult i mysteriet'. Da 'sandhed', ἀλήθεια, alētheia, på gr. er femininum, og da adjektivet ἀπόκρυφος, apókryphos på gr. har fælles maskulinum og femininum, er αποκρύφη fejl for αποκρύφω, apokrýphō.

I trykt udgave: Bind 17 side 216 linje 14

◀ **Indlemmede** : indviede, optagne.

I trykt udgave: Bind 17 side 216 linje 18

◀ **εν μυστηριω** : gr. en mystērīō, 'i mysteriet' (216,14).

I trykt udgave: Bind 17 side 216 linje 27

◀ **mit Aag er let og min Byrde ikke tung** : jf. Matt 11,30, hvor Jesus siger: »For mit åg er godt, og min byrde er let.«

I trykt udgave: Bind 17 side 216 linje 29

◀ **reen socratiske Anskuelse** : hentyder til den sokratiske uvidenhed, jf. fx Platons dialog *Theaitetos*, 149d - 150c, hvor Sokrates siger: »Og det er gaaet mig paa samme Maade som Jordemødrene: selv er jeg ufrugtbar paa Visdom, og naar Folk bebrejder mig, som saa mange gør det, at jeg altid udspørger andre, men aldrig selv giver Svar paa noget, fordi jeg ingen Visdom besidder, saa har Vedkommende fuldstændig Ret. Og Grunden dertil er den, at det er paalagt mig af Guden at forløse andre, men selv at føde har han nægtet mig. Saadan gaar det altsaa til, at jeg selv ikke er egentlig viis, ej heller kan jeg pege paa nogen ny Tanke, jeg har sat i Verden som mit Sjæls Afkom«, *Platons Skrifter*, udg. af Carsten Høeg og Hans Ræder, bd. 1-10, Kbh. 1992 [1932-41]; bd. 6, s. 108f. Jf. også *Sokrates' Forsvarstale* 21d, hvor Sokrates erklærer: Jeg har »det lille Forspring i Visdom, at jeg ikke bilder mig ind at besidde en Visdom, som jeg i Virkeligheden ikke har« (*Platons Skrifter* bd. 1, s. 274).

I trykt udgave: Bind 17 side 216 linje 32

◀ **Hamann** : 214,1. Der kan være tænkt på »Sokratische Denkwürdigkeiten« (1759), hvor Hamann siger: »Sokrates war, meine Herren, kein gemeiner Kunstrichter. Er unterschied in den Schriften des Heraklitus dasjenige, was er nicht verstand, von dem, was er darin verstand, und that eine sehr billige und bescheidene Vermuthung von dem Verständlichen auf das Unverständliche«, *Hamann's Schriften*, udg. af Fr. Roth og G.A. Wiener, bd. 1-7, Berlin og Leipzig 1821-25, og bd. 8,1-2 (registerbind), Berlin 1842-43, ktl. 536-544; bd. 2, 1821, s. 12.

I trykt udgave: Bind 17 side 216 linje 33

◀ **bag ved denne Sig-Nedsætten ... sig Ophøien** : spiller formentlig på Matt 23,12, hvor Jesus siger: »Den, der ophøjer sig selv, skal ydmyges, og den, der ydmyger sig selv, skal ophøjes.«

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 2

◀ **profiterer** : erklærer; bekender sig til.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 4

◀ **involverer** : indbefatter; medfører.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 5

◀ **den Mindste i Himmerigesrige ... Johannes d. Døber** : jf. Matt 11,11. Johannes den Døber el. Johannes Døber, søn af Zakarias og Elisabeth, forstod sig selv som forløber og vejbereder for den kommende Messias; han levede strengt asketisk og virkede i ørkenområdet ved Jordanfloden, hvor han prædikede dom og omvendelse, døbte de angrende og samlede en skare af tilhængere om sig. Hans virksomhed blev dog kort, da landsfyrste Herodes Antipas lod ham fængsle og kort efter henrette.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 6

◀ **Nexus** : sammenknytning, sammenhæng.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 9

◀ **for dette Standpunct** : jf. Hamanns brev af 12. okt. 1759 til J.G. Lindner, hvori det hedder: »Baumgarten, Forstmann, Reichel, Paulus und Kephas sind Menschen, und ich höre öfterst mit mehr Freude das Wort Gottes im Munde eines Pharisäers, als eines Zeugen wider seinen Willen, als aus dem Munde eines Engels des Lichts.« *Hamann's Schriften* (216,33) bd. 1, s. 497. Se journal BB: 37, s. 128 noten.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 13

◀ **Bileams propheetende Æsel** : hentyder til beretningen i 4 Mos 22,22-35 om spåmanden Bileam, der drog af sted på sit æsel imod Guds vilje. Tre gange spærrede en engel vejen; de to første gange veg æslet uden om, men Bileam tvang det videre ved at slå det. Den tredje gang kunne det ikke komme forbi englen og lagde sig ned, skønt Bileam slog på det. Da gav Gud æslet mæle, og det sagde til Bileam: »Hvad har jeg gjort dig, siden du nu har slået mig tre gange?« Bileam svarede: »Du har tirret mig. Havde jeg haft et sværd i hånden, havde jeg slået dig ihjel.« Men æslet sagde: »Plejer jeg måske at behandle dig på den måde?« »Nej,« svarede Bileam. Da åbnede Gud Bileams øjne, og han så Herrens engel stå på vejen med draget sværd, og han bøjede sig dybt. Og englen sagde til ham: »Hvorfor har du slået dit æsel tre gange? Jeg har stillet mig i vejen for dig, for din rejse er overilet og imod min vilje. Æslet så mig, og tre gange bøjede det af foran mig; hvis det ikke var bøjet af foran mig, ville jeg have dræbt dig, men æslet havde jeg ladet leve!« Da bekendte Bileam sin synd, og englen gav ham lov til at drage videre.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 14

◀ **Forvandlingen af Viin til Vand i Cana** : spiller på beretningen om brylluppet i Kana i Joh 2,1-11, hvor det fortælles, at da vinen slap op under festen, forvandlede Jesus vand til vin.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 21

◀ **Pharisæerne og ... deres store Steen for Graven** : hentyder til beretningen i Matt 27,62-66, hvor det fortælles, at ypperstepræsterne og farisæerne opsøgte Pilatus og anmodede ham om at bevogte Jesu grav i tre dage for at hindre, at hans disciple skulle komme og stjæle liget og få folk til at tro, at han var opstået fra de døde. »For,« som de sagde, »så bliver det sidste bedrageri værre end det første.« Pilatus overdrog dem et vagtmandskab, og de gik hen og sikrede Jesu grav med vagten og ved at sætte segl på stenen. – Det var ikke farisæerne, der væltede den store sten for graven; det gjorde Josef af Arimatæa, efter at han af Pilatus havde fået Jesu lig udleveret og lagt det i en ny grav, som han netop havde ladet hugge ud til sig selv, jf. Matt 27,57-61.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 25

◀ **ved Krybben ... Barnet blev svøbt** : sigter til beretningen om Jesu fødsel i Luk 2,1-7, hvor det fortælles, at Jomfru Maria fødte Jesus i en stald, svøbte ham og lagde ham i en krybbe. At Jesusbarnet skulle være svøbt i pjalter el. klude, skyldes senere tiders gendigtning af den nytestamentlige beretning, jf. fx H.A. Brorsons julesalme »Frisk op! endnu en Gang« (1732), hvor det i 6. strofe hedder: »Jeg har i Stalden funden / Min Skat i Pjalter bunden«, *Troens rare Klenodie, i nogle aandelige Sange fremstillet af Hans Adolph Brorson*, udg. af L.C. Hagen, Kbh. 1834, ktl. 199, s. 19. DDS-1988, nr. 103 (4. strofe).

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 27

◀ **Korsfæstelsen mell. to Røvere** : 218m,27.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 28

◀ **Daub** : 213m,15.

I trykt udgave: Bind 17 side 216m linje 1

◀ **sine nu udgivne Forelæsninger** : jf. *D. Carl Daub's Vorlesungen über die philosophische Anthropologie*, udg. af Ph. Marheineke og Th.W.D. Dittenberger, Berlin 1838, i bd. 1 af *D. Carl Daub's philosophische und theologische Vorlesungen*, udg. af Marheineke og Dittenberger, bd. 1-7, Berlin 1838-44, ktl. 472-472g. Her bestemmer Daub humor på følgende måde: »Das Princip des Humors ist keine Neigung, geschweige eine Leidenschaft, sondern ist die Energie der Vernunft und Freiheit in ihrer Unabhängigkeit von aller Leidenschaft, vereint mit durchdringendem Verstand, scharfer Urtheilskraft, lebendiger Phantasie, schlagendem Witz. Der Humorist ist der Menschenkenner (...)«, s. 481. Efter at have gjort rede for, hvorledes humoristen ved at betragte sig selv og næsten i uendelighedens perspektiv eliminerer selvskhed og lidenskaber, fortsætter Daub: »Nicht jedes Volk hat seine Humoristen. In der Literatur der Griechen und Römer finden sich keine; denn Satyriker sind keine Humoristen. Bei den *Satyrikern* wird das Endliche blos dem Relativen gegenübergestellt. Warum die alte Welt die ästhetische Denkart, die wir Humor nennen, nicht hatte, kann der Gegenstand einer wissenschaftlichen Untersuchung seyn. Hat es vielleicht seinen Grund darin, daß das ewige Licht damals noch nicht aufgegangen war, wie jetzt im Christenthum?« s. 482.

I trykt udgave: Bind 17 side 216m linje 1

◀ **de Gl.** : dvs. grækerne og romerne (se foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 17 side 216m linje 4

◀ **Seer til Liljerne paa Marken ... som Een af dem** : jf. Matt 6,28-29, hvor Jesus siger: »Læg mærke til, hvordan markens liljer gror; de arbejder ikke og spinder ikke. Men jeg siger jer: End ikke Salomo i al sin pragt var klædt som en af dem.«

I trykt udgave: Bind 17 side 216m linje 9

◀ **Du har aabenbaret det for de Blinde** : hentyder til Matt 11,25, hvor Jesus siger: »Jeg priser dig, fader, himlens og jordens Herre, fordi du har skjult dette for vise og forstandige og åbenbaret det for umyndige«.

I trykt udgave: Bind 17 side 216m linje 11

◀ **de Fattige i Aanden** : hentyder til Matt 5,3, hvor Jesus siger: »Salige er de fattige i ånden, for Himmeriget er deres.«

I trykt udgave: Bind 17 side 216m linje 13

◀ **Marthe Marthe** : hentyder til Luk 10,41-42, hvor Jesus siger til Martha, der er travlt beskæftiget med at varte op, mens hendes søster, Maria, sidder ved Jesu fødder og lytter til hans ord: »Martha, Martha! Du gør dig bekymringer og er urolig for mange ting. Men ét er fornødent. Maria har valgt den gode del, og den skal ikke tages fra hende.«

I trykt udgave: Bind 17 side 216m linje 13

◀ **der er større Glæde ... Omvendelse behov** : jf. Luk 15,7, hvor Jesus siger: »Sådan bliver der større glæde i himlen over én synder, der omvender sig, end over nioghalvfems retfærdige, som ikke har brug for omvendelse.«

I trykt udgave: Bind 17 side 216m linje 18

◀ **Det er lettere ... ind i Guds Rige** : jf. Matt 19,24.

I trykt udgave: Bind 17 side 216m linje 22

◀ **den, som er uden Brøde kaste den første Steen** : jf. Joh 8,7.

I trykt udgave: Bind 17 side 216m linje 30

◀ **שַׁעֲרֵי-מָוֶת** : hebr. sha'are-máwæth, dødens porte, jf. Sl 9,14 og 107,18, se *Biblia hebraica*, udg. af A. Hahn, stereotyp udg., Leipzig 1839, ktl. 1, s. 997 og s. 1065.

I trykt udgave: Bind 17 side 218m linje 1

◀ **det Socratiske Princip** : 216,33.

I trykt udgave: Bind 17 side 218m linje 4

◀ **Gud være mig arme Synder naadig ... roses derfor** : hentyder til Jesu lignelse om farisæeren og tolderen, der gik op til templet for at bede, Luk 18,10-14. Farisæeren stillede sig op og fremførte sine fortræffeligheder i sin bøn. Tolderen derimod »stod afsides og ville ikke engang løfte sit blik mod himlen, men slog sig for brystet og sagde: Gud, vær mig synder nådig!« v. 13. Om tolderen sagde Jesus: »Det var ham, der gik hjem som retfærdig, ikke den anden«, v. 14.

I trykt udgave: Bind 17 side 218m linje 5

◀ **i Middelalderen der i Xstd. selv udvikledes Parodien** : hentyder til 'narrefesten', en folkeforlystelse, der blev afholdt i middelalderen ved nytårstid, delvis med kirkens accept, som en art erstatning for de hedenske saturnalier; sådanne fester kendes fra det 2. og især fra det 4. årh. med deltagelse af kristne. Fra det 11. årh. blev de erstattet af klerikefester for de lavere stillede præster og diakoner og af børnefester for dom- og stiftskolernes elever. Under de løsslupne fester med larmende processioner og dans i kirken blev der ikke blot afsunget lystige og usømmelige viser, men børn, unge el. diakoner udklædt som biskopper og abbeder el. som paven parodierede også messen, ofte omtalt som 'narremesser'. Fra det 13. årh. valgtes en 'børnebiskop', 'en narreabbed' el. ligefrem en 'narrepave', som blev udklædt i gejstlige gevandter og for en dag fik overdraget de biskoppelige embedsforpligtelser. Skønt der blev gjort flere forsøg på at bekæmpe især klerikefesterne og i det 16. årh. udstedt forbud mod at vælge 'børnebiskopper', holdt skikken sig flere

steder helt op i det 18. årh. I 2. del, kap. 4, af *Der Abt* omtaler Walter Scott disse middelalderlige 'narrefester', jf. *Walter Scott's sämmtliche Werke* (218m,14) bd. 86, s. 45f.

I trykt udgave: Bind 17 side 218m linje 11

◀ **W. Scott »der Abbt« Stuttgart 1828** : sigter til romanen *The Abbot* (1820) af den skotske advokat og forfatter Sir Walter Scott (1771-1832), her i Leonhard Tafels ty. overs. *Der Abt eine Fortsetzung des Klosters* i 5 dele, der indgår som bd. 85-89, Stuttgart 1828, i *Walter Scott's sämmtliche Werke* bd. 1-173, Stuttgart 1826-33.

I trykt udgave: Bind 17 side 218m linje 14

◀ **2D. p. 40 o: f: der Narrenpapst ... der Abt der Unvernunft** : I kap. 4-5 i 2. del af *Der Abt eine Fortsetzung des Klosters*, i *Walter Scott's sämmtliche Werke* bd. 86, s. 41-76, fortælles om det karnevalsagtige optog, der som en efterligning af middelalderens narrefester griber forstyrrende ind i indvielsen af den nye abbed i Skt. Mariaklosteret for at spotte Den katolske Kirke. Om 'narrepaven', 'børnebiskoppen' og 'dårskabens abbed' hedder det s. 47: »in England und Schottland mußte die Inful der Katholiken – das Baret des reformirten Bischofs – der Mantel und das Ueberschläglein der calvinischen Geistlichen der Reihe nach jenen lustigen Personen, dem Narrenpapst, dem Kinderbischof und dem Abt der Unvernunft zum Schmucke dienen.« Jf. også *Abbeden. En romantisk Skildring af Walter Scott*, overs. af Andreas Rasmussen, 1.-3. del, Kbh. 1823; 1. del, s. 197.

I trykt udgave: Bind 17 side 218m linje 15

◀ **mell. to Røvere ... leed sin fortjente Straf** : hentyder til Luk 23,32-33.39-43, hvor det fortælles, at Jesus blev korsfæstet mellem to røvere, den ene på hans højre, den anden på hans venstre side. Den ene af dem spottede Jesus, men den anden satte ham i rette: »Frygter du ikke engang Gud, du som har fået den samme dom? Og vi har fået den med rette; vi får kun løn som forskyldt, men han har intet ondt gjort«, v. 40-41.

I trykt udgave: Bind 17 side 218m linje 27

◀ **Udtryk for Muhamedanismen ... svæver mellem to Magneter** : sigter til sagnet om Muhameds ligkiste af jern i Medina, der blev holdt svævende i luften ved hjælp af magnetsten, jf. fx »Mahomed« i Holbergs *Adskillige store Heltes (...) sammenlignede Historier og Bedrifter* (1739), se *Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter*, udg. af K.L. Rahbek, bd. 1-21, Kbh. 1804-14; bd. 10, 1807, s. 76.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 31

◀ **Incarnation** : legemliggørelse, menneskevordelse; sigter til, at Gud blev menneske i Kristus, jf. fx Joh 1,14.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 34

◀ **Brødre og Medarvinger i Xsto** : sammensat af udtryk fra Kol 1,2: »de troende brødre i Kristus«, og Rom 8,17: »Kristi medarvinger«.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 35

◀ **individualiserede Polytheisme** : jf. K. Rosenkranz' artikel »Eine Parallele zur Religionsphilosophie« (213,2) i *Zeitschrift für spekulative Theologie* bd. 2, 1837, 1. hefte, s. 6ff., hvor Rosenkranz taler om de gr. guders individualitet.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 36

◀ **concretiserede Monotheisme** : jf. J.E. Erdmanns artikel »Pantheismus die Grundlage der Religion« i *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 1, 2. hefte, s. 133-157; s. 147, hvor Erdmann i en diskussion om gudsbegrebet i den jødiske monoteisme taler om »das Concretum Jehovah« i modsætning til Elohim (213m,2) som »das Abstraktum von Gott, – Gottheit«. Jf. også Erdmanns artikel »Ueber den Begriff des Sündenfalls und des Bösen« (219,13) i *Zeitschrift für spekulative Theologie* bd. 2, 1837, 1. hefte, s. 197f.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 37

◀ **Jehovah** : 213,9.

I trykt udgave: Bind 17 side 218 linje 37

◀ **abstracte Monotheisme** : 213,5.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 1

◀ **Gud er een** : Gal 3,20, jf. også 5 Mos 6,4.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 1

◀ **jeg er den, som jeg er** : 2 Mos 3,14.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 3

◀ **Messias** : gr. transskription af hebr. Mashijách og aramaisk Meshichá, svarende til gr. Kristos, den salvede.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 4

◀ **som Moses** : Moses, den centrale figur i 2-5 Mos, der på Guds befaling fører israelitterne ud af Egypten, og som på Sinaj formidler Guds åbenbaring til folket, tituleres aldrig direkte som profet i GT, men i 5 Mos 34,10 omtales han som den ideelle profet, hvis lige aldrig skulle komme.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 5

◀ **Propheter vare der flere af hos Jøderne** : foruden de skriftprofeter, hvis bøger findes i GT, omtales der i GT en lang række mere og mindre fremtrædende profeter.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 5

◀ **Potents-Forskjel** : forskel i (ånds-)kraft.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 6

◀ **Muhamed** : Muhamed ibn Abdallah ibn Abdel-Muttalib (o. 570-632), arabisk profet og grundlægger af islam.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 7

◀ **Aproximation** : approksimation, tilnærmelse.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 8

◀ **attenteret** : tilsigtet, men ikke fuldført.

I trykt udgave: Bind 17 side 218m linje 31

◀ **Ingen farer op til Himlen ... fra Himlen** : jf. Joh 3,13.

I trykt udgave: Bind 17 side 218m linje 31

◀ **en Lap Papir** : Selve lappen findes ikke i KA.

I trykt udgave: Bind 17 side 219m linje 2

◀ **jeg er den som jeg er** : 2 Mos 3,14.

I trykt udgave: Bind 17 side 219m linje 4

◀ **Genes: 3, 22** : 213m,5.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 12

◀ **Erdmann (Bauer^S ... p. 205)** : sigter til J.E. Erdmanns artikel »Ueber den Begriff des Sündenfalls und des Bösen« i *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 2, 1837, 1. hefte, s. 192-214. I artiklen nævner Erdmann vanskeligheden ved at forene slangens ord om, at mennesket ved at spise af kundskabens træ »skal blive som Gud« (1 Mos 3,5), med Guds ord om, at mennesket »bliver som en af os« (1 Mos 3,22), da slangen ikke synes at have løjet. Hertil svarer Erdmann: »Jene Schwierigkeit verschwindet aber, sobald man die Worte ganz so streng nimmt, wie sie sich geben: die Gottheit schuf den Menschen, damit er ihr gleich sei, durch den Fall sind sie nach der göttlichen Erklärung geworden nicht wie die Elohim, sondern wie *Einer* der Elohim. (...) also nur *partiell* ist er der Gottheit gleich geworden. Die Schlange hat also allerdings gelogen, indem sie volle Gottgleichheit versprach, nun aber die Gleichheit nur *partiell* eingetreten ist. Daß die Gleichheit, zu welcher der Mensch bestimmt ist, erst partiell geworden ist, heißt nicht Anderes, als daß er nur erst angefangen hat, das zu werden, wozu er bestimmt ist. Daß er als dies, wozu er bestimmt ist, *gesetzt*

ist, ist der Fortschritt, daß er aber erst *angefangen* hat als dies gesetz zu sein, der Mangel. Der Fall ist also *einmal* Aufhören der ursprünglichen Einheit, daher ein *Verlust* und es reuet Gott, – *dann* aber ist der Mensch jetzt geworden wozu er bestimmt war, und dies wird von Gott anerkant, ist also ein wirklicher *Fortschritt*, – *endlich* aber ist dieser Fortschritt nur erst ein Anfangen, das Ende aber erst ist die Wahrheit, und jene Begebenheit ist darum ein *Durchgangspunkt*«, s. 205. – **Erdmann:** Johann Eduard Erdmann (1805-92), ty. teolog, filosof og filosofihistoriker af hegeliensk observans, ekstraordinær professor i Berlin fra 1836 og fra 1839 ordinær professor i filosofi i Halle.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 13

◀ **1 Joh: 3, 2** : »Mine kære, vi er Guds børn nu, og det er endnu ikke åbenbaret, hvad vi skal blive. Vi ved, at når han åbenbares, skal vi blive ligesom han, for vi skal se ham, som han er.«

I trykt udgave: Bind 17 side 219m linje 12

◀ **Pantheismen ... et overvundet Moment ... Grundlag for den** : Jf. J.E. Erdmanns artikel »Pantheismus die Grundlage der Religion« (218,37) i *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 1, 2. hefte, s. 142: »Eben weil der Pantheismus Grundlage aller Religion ist, eben deswegen ist keine einzige Religion mehr Pantheismus, sondern wo Religion ist, ist der Pantheismus schon mehr oder minder aufgehobnes Moment geworden, ist darin negirt (...). Wo Religion ist, ist darum der Pantheismus zur bloßen Grundlage geworden, d. h. überwunden.«

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 18

◀ **Feilen i Schleiermachers Definition paa Religion ... Pantheismen** : jf. J.E. Erdmanns artikel »Pantheismus die Grundlage der Religion« i *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 1, 2. hefte, s. 143: »Wir haben oben die Lehre von der *schlechthinigen* Abhängigkeit von Gott als den (subjektiven) Standpunkt des Pantheismus bezeichnet. Schleiermacher, um diesen Standpunkt als den religiösen geltend zu machen, läßt augenblicklich das Subjekt, wenn auch mit einem *Minimum* der Selbstthätigkeit, der Gottheit *gegenüberstehn* (daher Abhängigkeitsgefühl). Damit ist der consequente Pantheismus schon nicht mehr da, sondern wenn auch nur in Etwas, über ihn hinausgegangen. Sobald Schleiermacher dann zu den ethischen Religionen kommt, in welchen die Selbstthätigkeit des Subjekts hervortritt, geschieht das noch vielmehr. Wegen dieser Stellung kann man dem Schleiermacherschen Standpunkt den entgegengesetzten Vorwurf machen, daß er zuwenig und zu viel pantheistisch sei. Zu *wenig* darin, daß die Grundlage der Religion, die er in der Einleitung seiner Glaubenslehre aufstellt, nicht mehr reiner Pantheismus ist, sondern schon eine Dualität, ein Gegensatz des Fühlenden gegen die Gottheit gelehrt wird, – zu *viel* aber darin, daß der Pantheismus bei ihm nicht im *Grunde* bleibt, sondern auch in der Entwicklung der Religion sich erhebt (sein Haupt erhebt), und so ist für de bloße Grundlage schon zu viel geschehn, indem schon Gefühl da ist, für die Religion selbst zu wenig, indem die Abhängigkeit noch schlechthinig ist.« – **Schleiermacher:** Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834), ty. teolog, religionsfilosof og klassisk filolog, blev 1796 præst i Berlin, fra 1804 ekstraordinær professor i Halle og fra 1810 professor i teologi i Berlin (249,8). I sit ungdomsskrift *Über die Religion, Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*, Berlin 1799, definerer Schleiermacher religion som anskuelse og følelse af universet, dvs. som en umiddelbar erfaring af det uendelige i det endelige. Religion måtte ikke forveksles med metafysik og moral. I sin dogmatik *Der christliche Glaube* (219,21) udelader Schleiermacher anskuelser af sin definition af religion. Her bestemmes den som en umiddelbar følelse af absolut afhængighed, der i afklaret skikkelse fremtræder som umiddelbar gudsbevidsthed i selvbevidstheden, da ordet 'Gud' er det mest entydige udtryk for den instans, som mennesket føler sig absolut afhængig af. Schleiermacher definerer dogmatikkens opgave som den at give en klar læremæssig fremstilling af troens udsagn, en slags sproglære for kristendommens formidling, da den kristne tros indhold ikke kan objektiveres som lære om Gud. Her adskiller han sig klart både fra tidens traditionelle protestantiske dogmatik og fra den hegelske spekulative dogmatik. Selv om Schleiermacher ikke kom til at danne skole, fik han en omfattende indflydelse på dogmatikken i det 19. og 20. årh.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 20

◀ **han gjør hiint udenfor Tiden ... til Religion** : jf. fx § 8,2 i Schleiermachers *Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt*, 3. udg., bd. 1-2, Berlin 1835-36, ktl. 258 (forkortet *Der christliche Glaube*. Første udg. udkom i Berlin 1821-22, men større indflydelse fik 2. omarbejdede udg. fra 1830; 3. udg. er uændret i forhold til 2. udg.); bd. 1, s. 44-46.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 21

◀ **Eine Parallele zur Religionsphilosophie ... p. 1-32.)** : 213,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 25

◀ **Han viser at ... Mensch** : excerpt fra s. 1 (213,2).

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 28

◀ **Ethnicismen ... sætter Eenheden ... underkaste sig** : excerpter fra s. 1 og s. 2. – **Ethnicismen:** Rosenkranz (213,2) taler om etniske religioner identisk med hedenske religioner; han skriver, at de hedenske religioner kun er religioner ved at forene den guddommelige natur med den menneskelige, og fortsætter: »Aber diese Religionen haben *den* Mangel, die Einheit nicht als eine sich vermittelnde, sondern als eine unmittelbare zu setzen und wenigstens da, wo ein vermittelnder Prozeß statt gefunden hat, denselben im Resultat wieder zu vergessen. Das synthetische Urteil [der Mensch is Gott] ist daher ein assertorisches.« – **assertorisk Dom:** en dom, som rent faktisk er sand. – **Zauberer:** Troldmand, naturreligionernes shaman. – **elementariske Magter:** naturkræfter.

I trykt udgave: Bind 17 side 219 linje 34

◀ **I den indiske ... Lamaen umidd Gud** : excerpter fra s. 3. – **Bramanen:** brahmanen, indisk offerpræst. – **Lama:** tibetansk buddhistisk munk. Rosenkranz identificerer den tibetanske buddhisme med buddhisme i almindelighed. – **den katholske Geistlige:** Herom skriver Rosenkranz: »Est ist dasselbe Verhältniß, nur in colossalem Maaße, was auch in der römisch-katholischen Kirche darin gesetzt ist, daß das Priesterthum als ein *character indelebilis* [lat. umisteligt præg] behandelt wird, so daß das reale Betragen des Subjekts dem Begriff seiner Würde nicht congruent zu sein braucht und ihm doch die nämliche Ehrfurcht gezollt werden muß«, s. 3.

I trykt udgave: Bind 17 side 220 linje 4

◀ **I de dualistiske ... sætter Grændse derfor** : excerpter fra s. 5 og s. 6. – **ham:** nemlig mennesket, der deltager i kampen mellem det gode og det onde, mellem lyset og mørket; Rosenkranz skriver: »Denn in allen dualistischen Systemen erhält der Mensch die Stellung, *Mitkämpfer* der einen Substanz gegen die andere zu sein«, s. 5. – **den abstracte Quietisme:** Rosenkranz anvender udtrykket 'den abstrakte kvietisme' om buddhismens lære om udslukning af begæret. – **Substants:** Ordet anvendes her af Rosenkranz om hhv. det gode (den positive substans) og det onde (den negative substans), fordi disse i dualismen tillægges genstands- eller personkarakter, dvs. opfattes som noget substantielt og ikke som moralske egenskaber ved handlinger.

I trykt udgave: Bind 17 side 220 linje 10

◀ **Hos Grækerne var det Kunstreligion ... (Aristophanes)** : excerpter fra s. 6, s. 7 og s. 8. – **Heracles:** Herakles (rom. Herkules), den mest populære og mest dyrkede helt fra den antikke mytologi. – **Heroen:** Det er en pointe hos Rosenkranz, at hverken naturreligionerne eller panteismen har et begreb om heroen, men at dette først opstår i og med de dualistiske religioner, hvor tilværelsen anskues som en kamp mellem godt og ondt. – **Tænkingens Dialectik:** det forhold, at enhver begrebsbestemmelse af, hvad noget er, frembringer ('slår over i') sin negation, dvs. en begrebsbestemmelse af, hvad dette noget ikke er, hvorefter den oprindelige begrebsbestemmelse og dens negation forenes i en mere fyldig og dækkende bestemmelse af det pågældende noget. Rosenkranz skriver: »Der Heros, der sich handelnd zum Göttlichen erhebt, hat seine Kehrseite an dem *Atheisten*, der durch die Dialektik des Denkens den Glauben an die Götter in sich vernichtet«, s. 7. – **Aristophanes:** gr. komediedigter (o. 445 - o. 385 f.Kr.). Rosenkranz beskriver, hvorledes den tragiske heroisme udvikler sig til komik, som »die *zufällige* Individualität zum Absoluten macht«, hvilket betyder, at den gr. kunstreligion, dvs. dyrkelsen af den skønne individualitet ('Mennesket er Gud'), opløses; og han fortsætter: »Für diese Auflösung der Kunstreligion ist Aristophanes noch lange nicht genug gewürdigt. Hegel hat in der Abhandlung über das Naturrecht und in der Phänomenologie auch hierüber die tiefste Anschauung, allein nur summarisch, kundgeben. *Rötscher* hat in seinem Aristophanes diese Gedanken weiter verfolgt«, s. 8.

I trykt udgave: Bind 17 side 220 linje 16

◀ **Romerne ... gjorde sig til Gud** : excerpter fra s. 9 og s. 10. – **Hegel:** Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), ty. filosof, 1801-06 privatdocent (ekstraordinær prof.) i Jena, 1816-18 prof. i Heidelberg og fra 1818 til sin død prof. i Berlin. – **Ernsthaftigkeit:** alvorlighed, ofte forbundet med moralsk alvor (239m,1). – **R.:** Romerne.

I trykt udgave: Bind 17 side 220 linje 24

◀ **Er hat nicht ... die immer als Resultat erscheint** : citat fra s. 10. SK gentager 'durch' foran 'den Namen' og kursiverer hverken 'Titel' el. 'Namen'. Ortografiske fejl og afvigende kommatering. – **Rostem:** Rustam (el. Rustem), helt fra den oldiranske sagnhistorie. – **Phidias:** gr. billedhugger fra Athen (født o. 490 f.Kr.). – **Skopas:** gr. billedhugger fra Paros, den næststørste ø i øgruppen Kykladerne i Ægæerhavet (4. årh. f.Kr.).

I trykt udgave: Bind 17 side 220 linje 27

◀ **Monotheismen ... Msk: ikke maa stride med** : excerpter fra s. 12, s. 13 og s. 14. – **Deisme:** religiøs anskuelse, der opfatter Gud som den fjerne skaber, der engang har sat verden i bevægelse, og som den absolutte lovgiver, der har nedlagt moralloven i menneskers sjæl, men som siden har holdt sig i ophøjet afstand fra den bestående verden og menneskers liv i den. – **de første Bøger:** de fem Mosebøger i GT. – **Moses:** 219,5. – **i Hiob:** i Jobs Bog i GT.

I trykt udgave: Bind 17 side 220 linje 37

◀ **Muhamedanismen udvikler ... hans Styrelse til Fatalisme** : excerpter fra s. 16 og s. 17.

I trykt udgave: Bind 17 side 221 linje 4

◀ **Deismen vender ... fortjente Lyksalighed.)** : excerpt fra s. 19 og delvis fra s. 24, hvor Rosenkranz omtaler den deistiske vending: »wenn der Mensch ist, so ist – weil er seiner für seine Glückseligkeit bedarf – Gott.« – **Accessorium:** biting, mindre vigtig ting eller sag.

I trykt udgave: Bind 17 side 221 linje 6

◀ **Xstdommen. Hedenskabet ... Exempler derpaa** : excerpter fra s. 21 og s. 22. – **Substanten:** Her er substansen det absolutte i sin historiske udvikling. Enhver historisk fase overvældes el. overmandes ved at slå over i sin modsætning, derved går også hedenskabets dyrkelse af mennesket og den skønne individualitet til grunde. Rosenkranz skriver: »Die Substanz zerdrängt in ihrer Gährung das schwache Gefäss; (...) im Pantheismus rasen die quietistischen Orgien des sich selbst tödtenden Denkens, im Dualismus die rauschenden der Geschlechtsvermischung und heroischen Berserkerwuth; der römische Kaiser *sucht* wenigstens außer sich zu kommen. Er ist nicht ein Pantheon, das die schönen Götter in freundlicher Einheit versammelt; er ist nur der Abgrund, worin sie verschwinden, weshalb auch statt der plastischen Begrenzung, in welcher Form und Inhalt in einander aufgehen, die Häßlichkeit und die Unnatur an der Tagesordnung sind.« – **Vitæ Imperatorum hos Suetonius:** lat. 'Kejserbiografier' af Sveton. Den rom. historieskriver Gajus Tranquillus Suetonius (født ca. 70) biograferede i *De vita Caesarum* de tolv rom. kejsere fra Cæsar til Domitian og beskrev udførligt deres udskejelser. Jf. *Caji Suetonii Tranquilli Tolv første Romerske Keiseres Levnetsbeskrivelse*, overs. af J. Baden, bd. 1-2, Kbh. 1802-03, ktl. 1281.

I trykt udgave: Bind 17 side 221 linje 12

◀ **Hegel: Sich so als den Inbegriff ... Ausschweifung** : Citat fra s. 22; afvigende interpunktion. 'dieser Herr der Welt' henviser til kejseren. Hos Hegel (220,24) findes citatet i *Phänomenologie des Geistes*, udg. af J. Schulze, Berlin 1832 [1807], ktl. 550, i *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke. Vollständige Ausgabe* bd. 1-18, Berlin 1832-45 (forkortet *Hegel's Werke*); bd. 2, s. 363 (*Jub.* bd. 2, s. 371).

I trykt udgave: Bind 17 side 221 linje 19

◀ **Xstd. er den negative Identitæt ... concret Eenhed** : excerpter fra s. 23 og s. 24. – **negativ Identitæt:** det modsattes identitet, en identitet, hvori forskelligheden opretholdes. – **assertoriske:** 219,34. – **kategorisk:** En kategorisk dom er en dom, hvori et subjekt tilskrives eller fraskrives et prædikat. – **problematiske:** En problematisk dom er en dom, der muligvis er sand. – **hypotetisk:** En hypotetisk dom har formen: 'Hvis dette er tilfældet, så er noget andet også tilfældet'. Rosenkranz forklarer, hvorledes monoteismens kategoriske dom, 'Gud er Gud', i kristendommen bliver hypotetisk ved at få formen: 'Hvis Gud er til, så er – ved ham – også mennesket til (nemlig Gud-Mennesket, Jesus)'. – **apodiktisk:** En apodiktisk dom er en dom, der nødvendigvis er sand. – **Disjunction:** udelukkelse, modsætning. Tankegangen er den, at der i kristendommen er et modsætningsforhold mellem Gud og mennesket, men at denne modsætning forenes eller formidles i Gud-Mennesket, Jesus.

I trykt udgave: Bind 17 side 221 linje 25

◀ **Weil Gott ... wird er es auch** : Citat fra s. 25.

I trykt udgave: Bind 17 side 221 linje 32

◀ **Det er ikke som med den indiske ... Præg** : excerpt fra s. 25. Hinduismens guder fremtræder i flere forskellige skikkelser (inkarnationer); fx dyrkedes den vediske gud Vishnu i mange forskellige inkarnationer.

I trykt udgave: Bind 17 side 221 linje 33

◀ **Men det er hell. ikke ... Bevidsthed** : excerpt fra s. 26.

I trykt udgave: Bind 17 side 221 linje 36

◀ **Xstd. indeholder ... Livs-Anskuelse** : excerpt fra s. 30.

I trykt udgave: Bind 17 side 221 linje 38

◀ **Das tragische der Kunstreligion ... nur eine secundäre** : citat fra s. 30f. Afvigende og fejlagtig ortografi.

I trykt udgave: Bind 17 side 221 linje 39

◀ **see det var saare godt** : hentyder til 1 Mos 1,31: »Og Gud saae alt det han havde gjort, og see, det var meget godt« (GT-1740). Udtrykket »saare godt« forekommer ikke i nogen af de officielle bibler fra 1550 til 1740 (første gang er i den autoriserede oversættelse af GT fra 1931); derimod blev det anvendt af Hans Tausen i hans oversættelse af De fem Mosebøger fra 1535, ligesom det bruges i sentenserne i *Dr. M. Luthers liden Catechismus* fra 1693 og senere udgaver (jf. ktl. 189, en udgave fra 1849). Herefter er det overtaget af andre, jf. fx gengivelsen af skabelsesberetningen i S.B. Hersleb *Lærebog i Bibelhistorien. Udarbejdet især med Hensyn paa de høiere Religionsklasser i de lærde Skoler*, 3. opl., Kbh. 1826 [1812], ktl. 186 og 187, s. 2: »Da saae Gud Alt, hvad han havde gjort, og see! det var saare godt.« Jf. endvidere ritual for brudevielse, hvor 1 Mos 1,31 gengives således: »Og Gud saae alt det, som han havde skabt, og see! det var altsammen saare godt«, *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, Kbh. 1830 [1688], ktl. 381, s. 261.

I trykt udgave: Bind 17 side 222 linje 9

◀ **det er fuldbragt** : Joh 19,30.

I trykt udgave: Bind 17 side 222 linje 10

◀ **det hedder det førend Msk. blev skabt** : I 1 Mos 1,25, inden Gud skaber mennesket, hedder det: »og Gud saae, at det var godt« (GT-1740), mens det i 1 Mos 1,31, efter at Gud har skabt mennesket (jf. 1 Mos 1,26-27), hedder: »Og Gud saae alt det han havde gjort, og see, det var meget [såre] godt« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 17 side 222m linje 1

◀ **Ingen er god uden Gud** : hentyder til Mark 10,18, hvor Jesus siger til den rige mand: »Hvorfor kalder du mig god? Ingen er god undtagen én, nemlig Gud.«

I trykt udgave: Bind 17 side 222m linje 7

◀ **hvad Hegelianerne vilde kalde den rene Væren** : Hegel (220,24) begynder sin logik med 'den rene væren' som den yderste abstraktion fra alle konkrete bestemmelser, jf. *Wissenschaft der Logik*, udg. af L. v. Henning, bd. 1-2, Berlin 1833-34 [1812-16], ktl. 552-554; bd. 1, i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 3, s. 77 (*Jub.* bd. 4, s. 87): »*Seyn, reines Seyn*, – ohne alle weitere Bestimmung.« Jf. også *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, udg. af L. v. Henning, bd. 1-3, Berlin 1840-45 [1817], ktl. 561-563 (forkortet *Encyclopädie*); bd. 1, i *Hegel's Werke* bd. 6, s. 165, § 86 (*Jub.* bd. 8, s. 203): »*Das reine Seyn* macht den Anfang, weil es sowohl reiner Gedanke, als das unbestimmte einfache Unmittelbare ist, der erste Anfang aber nichts vermitteltes und weiter bestimmtes seyn kann.« H.L. Martensen karakteriserer den rene væren på følgende måde: »(...) den rene Væren = Intet. Dette er den tomme og indholdsløse af alle Tankebestemmelser, men tillige den, fra hvilken det er umuligt at abstrahere. Det er den eneste Kategorie, der er uden Forudsætning, men selv forudsættes den og er indeholdt i alle andre; og her først vinder Tænkningen fast Fod og kan begynde Erkjendelsen af den sig uafhængige Sandhed«, jf. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag til det i November 1834 begyndte logiske Cursus paa den kongelige militaire Høiskole*, Kbh. 1835 (forkortet *Indlednings-Foredrag*), i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh. 1836, s. 521f.

I trykt udgave: Bind 17 side 222m linje 9

◀ **al Guds Gjerning er god** : Der kan være tænkt på flere steder, hvor tanken kommer til udtryk, jf. især Jak 1,17: »Al god Gave og al fuldkommen Gave er ovenfra, og kommer ned fra Lysenes Fader, hos hvilken er ikke Forandring eller Skygge af Omskiftelse« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 222m linje 14

◀ **Phil: 1, 6** : Fil 1,6: »og i tillid til, at han, som har begyndt sin gode gerning i jer, vil fuldføre den indtil Kristi Jesu dag.«

I trykt udgave: Bind 17 side 222m linje 17

◀ **Underets ... (Tid og Rum)** : jf. Daubs afhandling »Die Form der christlichen Dogmen- und Kirchen-Historie« (213m,15) i *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 1, 2. hefte, s. 95-103. – **sit venia verbo**: lat. med forlov at sige; undskyld udtrykket. – **Manifestation**: åbenbaring, fremtræden.

I trykt udgave: Bind 17 side 222 linje 12

◀ **dersom de ikke tro Moses ... opstod fra de Døde** : sigter til Luk 16,31, hvor ordene siges af Abraham om den rige mands brødre i Jesu lignelse om Lazarus og den rige mand. – **Moses:** 219,5.

I trykt udgave: Bind 17 side 222 linje 17

◀ **prædiceret** : udsagt, brugt som betegnelse.

I trykt udgave: Bind 17 side 222 linje 26

◀ **Daub (i Bauers Tidsskrift 1st B. 2H. p 103)** : Carl Daubs afhandling »Die Form der christlichen Dogmen- und Kirchen-Historie« (213m,15) i *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 1, 2. hefte, s. 103.

I trykt udgave: Bind 17 side 222 linje 28

◀ **Bei dieser Forderung ... ist gestellt habe** : citat fra *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 1, 2. hefte, s. 103 til øverst s. 104. Afvigende ortografi og interpunktion. – **pragmatisirenden Geschichts- ... Kunde:** Daub stiller her en historieskrivning, der søger at opstille de historiske fænomeners årsager (en pragmatisk historie), over for en historieskrivning, der i lighed med en blot beskrivende naturvidenskab kun beskriver eller fremlægger de historiske kendsgerninger.

I trykt udgave: Bind 17 side 222 linje 31

◀ **sandt, hvad Daub siger ... Livshistorie indeholdt** : sigter til Carl Daubs afhandling »Die Form der christlichen Dogmen- und Kirchen-Historie« (213m,15) i *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 2, 1837, 1. hefte, s. 88f.: »Das Wort *Jesu* an seine Eltern: (im Evangelium sein erstes) 'wisset ihr nicht, daß ich sein muß in dem, das meines Vaters ist?' (Lucä 2, V. 49.) das andere an seine Jünger: 'ich muß wirken die Werke des, der mich gesandt hat, so lange es Tag ist; es kommt die Nacht, da niemand wirken kann.' (Joh. 9, V. 4, vergl. Kap. 5, V. 17.) und sein Wort an die gesammte Menschheit: 'es ist vollbracht,' (Joh. 19, V. 30.) – diese drei Worte sind eben so viele Data, auf die alle übrigen, in den Lehren, die er offenbart, in den Thaten, die er thut, in den Leiden, die er duldet, und in den Berichten der Evangelisten über ihn, sich beziehen; und es darf nur die Beziehung eines jeden der übrigen auf diese drei Data, ingleichen die eines jeden, durch jedes Datum entweder blos indicirten, – oder (Weissagung und Wunder betreffend) selbst geschilderten Faktums auf eben dieselben erforscht sein, so ist die Form, die der Inhalt hat, in ihrer erhabenen Einheit mit ihm, und durch keinerlei Widerstreit gestörten Identität mit sich erkannt, und für die Historie des Zeitalters der dieser eigne Gegenstand (das Leben *Jesu*, als das *allein gleich-göttliche* und menschliche) erfaßt«.

I trykt udgave: Bind 17 side 223 linje 19

◀ **Vide I ikke ... min Faders Gjerning** : Luk 2,49 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 223 linje 21

◀ **Jeg maa udføre dens Værker ... da kan Ingen arbeide** : Joh 9,4.

I trykt udgave: Bind 17 side 223 linje 22

◀ **Det er fuldbragt** : Joh 19,30.

I trykt udgave: Bind 17 side 223 linje 24

◀ **han fristes** : sigter til Mark 1,13: »Og i fyrre dage var han i ørkenen og blev fristet af Satan.« Jf. også Matt 4,1-11.

I trykt udgave: Bind 17 side 223 linje 26

◀ **Min Gud ... hvi haver Du forladt mig** : Matt 27,46. – **hvi:** hvorfor.

I trykt udgave: Bind 17 side 223 linje 26

◀ **αποκαραδοξια της κτισσεως** : gr. apokaradokía tēs ktíseōs, skabningens længsel. Citat fra Rom 8,19.

I trykt udgave: Bind 17 side 223 linje 29

◀ **Gnomer** : jordånder, dværgagtige væsner.

I trykt udgave: Bind 17 side 223 linje 32

◀ **F. de la Motte Fouqué** : Friedrich de la Motte Fouqué (1777-1843), ty. forfatter, har bl.a. skrevet

eventyret *Undine* (1811).

I trykt udgave: Bind 17 side 223 linje 32

◀ **Hoffmann** : Ernst Theodor Amadeus Hoffmann (1776-1822), ty. jurist, forfatter (ofte af noveller med et eventyragtigt indhold), komponist og musikfilosof, har bl.a. komponeret operaen *Undine* (opført 1816) til tekst af Friedrich de la Motte Fouqué.

I trykt udgave: Bind 17 side 223 linje 32

◀ **Ingemann** : Bernhard Severin Ingemann (1789-1862), da. forfatter, udgav bl.a. eventyret *De Underjordiske* (1817), *Eventyr og Fortællinger* (1820) og *Varulven, Den levende Døde, Corsicaneren. Tre Fortællinger* (1835).

I trykt udgave: Bind 17 side 223 linje 33

◀ **Genes** : Genesis (213m,5).

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 3

◀ **du skal knuse dens Hoved, naar den saarer din Hæl** : sigter til 1 Mos 3,15, hvor Gud siger til slangen, efter at den har forledt Eva til at spise af kundskabens træ: »Og jeg vil sette Fiendskab imellem dig, og imellem Qvinden, og imellem din Sæd, og imellem hendes Sæd; den samme [kvindens sæd] skal sønderknuse dit Hoved, men du, du skal sønderknuse hans Hæl« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 3

◀ **saarlige** : sårbare.

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 4

◀ **Krischna** : den hinduistiske guddom Krishna, som døde af en pil, der ved et vådeskud ramte ham i foden.

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 5

◀ **Hercules** : rom. betegnelse for den gr. sagnhelt Herakles. Der sigtes snarere til Achilleus, der kun var sårbar i hælen, hvor en pil ramte ham.

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 5

◀ **Baldur** : den nordiske gud Balder, som intet kunne såre undtagen misteltenen; en kvist heraf, formet som en pil, dræbte ham.

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 5

◀ **Middelalderen som romantisk** : Omkring 1800 brugtes ordet romantisk i to betydninger, en kronologisk og en typologisk. I kronologisk betydning betegnede ordet den kunstneriske tradition fra middelalderen, hvis kristne kunst både opfattes i modsætning til det klassiske og det moderne. I typologisk betydning betegnede ordet hovedsagelig romanens behandling af følelser og lidenskaber inden for fiktionens ramme. Hegel (220,24) bestemmer den romantiske kunsts indhold som »die absolute Innerlichkeit«, eksemplificeret især i middelalderens kristne kunst, og bruger hovedsagelig ordet i kronologisk betydning, jf. *Vorlesungen über die Aesthetik*, udg. af H.G. Hotho, bd. 1-3, Berlin 1835, ktl. 1384-1386; bd. 2, i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 10,2, s. 122f. (*Jub.* bd. 13, s. 122f.). Hos fx Heinrich Heine (235,24) smeltes de to betydninger sammen: »Was war aber die romantische Schule in Deutschland? / Sie war nichts anders als die Wiedererweckung der Poesie des Mittelalters, wie sie sich in dessen Liedern, Bild- und Bauwerken, in Kunst und Leben, manifestirt hatte. Diese Poesie aber war aus dem Christenthume hervorgegangen, sie war eine Passionsblume, die dem Blute Christi entsprossen«, *Die romantische Schule*, Hamborg 1836 [1833], ktl. U 63, s. 7.

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 7

◀ **Syvsovere** : Legenden om de syv martyrer i Efesos, der i en tilmuret hule sov i 200 år, er optaget i *Legenda aurea*; den genfortælles bl.a. i B.S. Ingemann *Huldre-Gaverne eller Ole Navnløses Levnets-Eventyr fortalt af ham selv*, Kbh. 1831.

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 9

◀ **den simple Paralellisme** : 213,10.

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 14

◀ **1000 Aar ... 1 Dag som 1000 Aar** : jf. 2 Pet 3,8: »for Herren er én dag som tusind år, og tusind år som én dag.«

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 15

◀ **ægte speculativt Udsagn (...)** **fuldstændiggjør** : If. Hegel (220,24) står begreberne i et dialektisk forhold til hinanden, således at et givet begreb ikke blot er benægtet el. tilintetgjort (fx 'nord og ikke nord'), men snarere på én gang benægtet og bevaret af sin modsætning (fx 'nord og syd'). Denne benægtelse og bevarelse på én gang kalder Hegel 'Aufhebung'. 'Spekulative udsagn' er udsagn, som udtrykker den organiske enhed af sådanne modsatte begreber (fx. 'en vej mod nord er også en vej mod syd'). Her er '1 dag' og '1000 år' forstået som et sådant dialektisk modsætningsforhold.

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 17

◀ **Oehlenschlaeger** : Adam Oehlenschläger (1779-1850), da. digter, titulær professor 1809, fra 1810 ekstraordinær professor i æstetik, rektor for Københavns Universitet 1831-32.

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 21

◀ **o Blomster som Eder ... hvad retter han ud etc.** : citat fra digtet »Morgen-Vandring« i afsnittet »Langelands-Reise« i *Adam Oehlenschlägers Poetiske Skrifter* bd. 1-2, Kbh. 1805, ktl. 1597; bd. 1, s. 364: »Smaablomster! Ak som det Eder gaaer, / Saa gaaer det mig. / En stakkels Poet, som en Kornblomst staaer, / Og græmmer sig. / Det nærrende Korn kun i Veien han er; / Hvad retter han ud? / Han hæver sit barnlige Farveskier / Kun fromt til Gud!«

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 22

◀ **h** : hele.

I trykt udgave: Bind 17 side 224 linje 29

◀ **Brødre i Xsto** : 218,35.

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 4

◀ **elskede han ikke Johannes mere end de Andre** : hentyder til Joh 13,23; 19,26; 20,2; 21,7.20, hvor Johannes omtales som »den discipel, Jesus elskede«.

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 7

◀ **Poul Møller** : Poul Martin Møller (1794-1838), da. filosof og digter, fra 1830 professor i filosofi ved Københavns Universitet.

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 8

◀ **Socrates** : Sokrates (o. 470-399 f.Kr.) er ved siden af Platon og Aristoteles den berømteste gr. filosof. Han udviklede sin filosofi i dialog med sine samtidige og har intet skriftligt efterladt, men hans karakter og lære er blevet skildret af tre samtidige forfattere, nemlig Aristofanes i komedien *Skyerne*, Xenofon i de fire 'sokratiske' skrifter, herunder mindeskriftet om Sokrates *Memorabilia*, og Platon i dialogerne. Sokrates blev af en folkedomstol i Athen dømt til døden for at antage andre guder end dem, staten anerkendte, og for at fordærve ungdommen; han blev henrettet med et bæger gift, som han tømte med sindsro.

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 10

◀ **aandelig Paederastie som Haman siger** : jf. »Fünf Hirtenbriefe das Schuldrama betreffend« (1763), i *Hamann's Schriften* (216,33) bd. 2, 1821, s. 434, hvor Hamann (214,1) anvender udtrykket »die Schande der heiligen Päderastie«. - **Paederastie**: homoseksuelt forhold mellem voksne mænd og drenge.

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 11

◀ **beængede** : egl. beængstede, beklemte, foruroligede.

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 13

◀ **nil admirari** : lat. intet at beundre; bevinget ord efter indledningsordene i Horats' breve, 1. bog (*Epistolarum I*), nr. 6,1, jf. *Q. Horatii Flacci opera*, stereotyp udg., Leipzig 1828, ktl. 1248, s. 232. J. Baden oversætter brevets første sætning: »Intet at beundre, (...) er næsten det første og eneste, som kan tilveiebringe og vedligeholde Lyksalighed«, og tilføjer følgende anmærkning til det første udtryk: »intet at ansee som Stort, intet værd at attraae, eller at frygte for«, *Horatius Flaccus' samtlige Værker*, overs. af J.

Baden, bd. 1-2, Kbh. 1792-93; bd. 2, s. 299 og s. 304. Horats' udtryk ligger i forlængelse af Pythagoras' »τὸ μηδὲν θαυμάζειν« (»tò mēdèn thaumázein«, »aldrig at forundres«) og de gr. filosofers leveregler om 'athaumastia', dvs. 'uforstyrrethed', fx epikuræernes 'ataraxia' og stoikernes 'apatheia', der foreskriver sindsroen, friheden fra passionerne, som det højeste gode og som 'den vises' idealtilstand. Lignende 'negative' moralprincipper findes også i fx kynismen og skepticismen.

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 18

◀ **Baglast** : ballast.

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 21

◀ **gestalte sig** : tage form.

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 26

◀ **non fluens** : lat. egl. 'ikke flydende', dvs. som ikke flyder.

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 28

◀ **molimina** : lat. anstrengelser, bestræbelser.

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 29

◀ **Harmonie - det Skønne** : I den pythagoræisk-platoniske æstetik identificeres det skønne med det harmoniske, det velordnede og velproportionerede, jf. Platons dialog *Filebos*, 64e, hvor Sokrates siger, at »Maal og Symmetri – det er jo ikke andet end just Skønhed og Godhed« (*Platons Skrifter* (216,32) bd. 7, s. 278). Efter at den ty. kunsthistoriker Johann Winckelmann i 1755 havde offentliggjort sin *Geschichte der Kunst des Altertums*, blev den gr. kunst og i det hele taget den gr. verden opfattet som resultatet af en stræben i den gr. nationalkarakter efter harmoni. Winckelmanns opfattelse af de enkelte kunsthistoriske epoker som organiske enheder fik stor betydning for den ty. idealismes kunstforståelse og opfattelse af antikken. Når Hegel (220,24) siger om den gr. verden: »Dieses Reich ist demnach wahre Harmonie, die Welt der anmutigsten, aber vergänglichsten und schnell vorübergehenden Blüthe«, er han på linie med Winckelmann, jf. hans *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, udg. af E. Gans og K. Hegel, Berlin 1840 [1837], i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 9, s. 131 (*Jub.* bd. 11, s. 153).

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 30

◀ **nu traadte en Livs-Anskuelse op** : dvs. kristendommen.

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 35

◀ **hele Naturen var fordærvet** : jf. fx SKs referat af § 38 i professor H.N. Clausens dogmatiske forelæsninger i vintersemestret 1833-34 og sommersemestret 1834, hvor det siges, at Augustin fremsatte den lære, »at alle Msk: havde syndet i og med Adam, og have modtaget som retfærdig Straf en ved Fødselen fordærvet Natur, som alene har Frihed til at gjøre det Onde« (*Pap.* I C 19, i bd. XII, s. 83).

I trykt udgave: Bind 17 side 225 linje 36

◀ **Paulus ... Alt er Nyt i Xsto** : hentyder til 2 Kor 5,17, hvor Paulus skriver: »Saa at, dersom Nogen er i Christo [Kristus], da er han en ny Skabning: det Gamle er forbigangent, see, Alt er blevet nyt« (NT-1819). – **Paulus**: fra Tarsus (død o. 63), jøde, den første kristne missionær, forstod sig selv som »Kristi Jesu tjener, kaldet til apostel, udset til at forkynde det evangelium, som Gud forud har lovet ved sine profeter i De hellige Skrifter«, Rom 1,1-2. Forfatter af en række breve i NT.

I trykt udgave: Bind 17 side 226 linje 3

◀ **Gjordemoder** : jordemor (216,32).

I trykt udgave: Bind 17 side 225m linje 2

◀ **nyere idealistiske-philosophiske** : Der sigtes til især J.G. Fichte og G.W.F. Hegel og måske også til den sidstes da. elever J.L. Heiberg og H.L. Martensen, som i højere grad end mesteren var docerende og belærende.

I trykt udgave: Bind 17 side 225m linje 7

◀ **Haman** : Hamann 214,1.

I trykt udgave: Bind 17 side 225m linje 10

◀ **hell. høre Viisdom af Bileams Æsel ... en Apostel** : 218,13. – **Bileams Æsel**: 218,14.

I trykt udgave: Bind 17 side 225m linje 10

◀ **Himel-Stige ... den aabnede Himel**] : hentyder til 1 Mos 28,12, hvor det fortælles, at Jakob i drømme så »en stige, der stod på jorden; den nåede helt op til himlen, og Guds engle gik op og gik ned ad stigen«, og til Joh 1,51, hvor Jesus siger: »I skal se himlen åben og Guds engle stige op og stige ned over Menneskesønnen.«

I trykt udgave: Bind 17 side 225m linje 14

◀ **Storm-Stige** : brugt i middelalderen til at storme en by- eller borgmur.

I trykt udgave: Bind 17 side 225m linje 16

◀ **gigantiske** : lf. gr. mytologi bestormede Gæas sønner, Giganterne, himlen og Zeus' trone; himmelstormende.

I trykt udgave: Bind 17 side 225m linje 17

◀ **tage Guds Rige med Vold** : hentyder til Matt 11,12: »Men fra Johannes den Døbers Dage indtil nu trænger man med Vold ind i Himmeriges Rige, og de, som trænge ind, rive det til sig« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 225m linje 18

◀ **Jean Paul** : Jean Paul, pseudonym for Johann Paul Friedrich Richter (1763-1825), ty. forfatter, der skrev et stort antal romaner og noveller i en springende, snakkesalig, gerne humoristisk eller satirisk stil. Han var hverken romantiker eller klassicist (som Goethe, hans samtidige), men snarere den sidste repræsentant for det 18. årh.s følsomme tid. Sit pseudonym valgte han efter sin åndelige helt, Jean-Jacques Rousseau. Jean Paul blev en af det 19. årh.s mest læste og citerede forfattere. Også som æstetisk teoretiker øvede han indflydelse med *Vorschule der Aesthetik* fra 1804 (2. udvidede udg., bd. 1-3, Stuttgart og Tübingen 1813, ktl. 1381-1383). SK ejede *Jean Paul's sämmtliche Werke* bd. 1-60, Berlin 1826-28, ktl. 1777-1799.

I trykt udgave: Bind 17 side 225m linje 19

◀ **den største humoristiske Capitalist** : Meningen er måske, at Jean Paul i sit omfattende forfatterskab havde den største 'Capitalansammlung' af humoristiske indfald, beskrivelser og situationer.

I trykt udgave: Bind 17 side 225m linje 19

◀ **dens ironiske Sammenstillinger ... i hans »Symbolik«** : *Die Symbolik des Traumes*, 2. udg., Bamberg 1821 [1814], ktl. 776. Jf. fx s. 41: »So findet sich denn auch anderwärts in der Natur dieselbe (ironische) Zusammenstellung der entferntesten Extreme. Unmittelbar auf den vernünftigen gemäßigten Menschen, folgt in der Ideenassociation der Natur der tolle Affe, auf den weisen, keuschen Elephanten, das unreine Schwein, auf das Pferd der Esel, auf das häßliche Cameel die schlanken Reharten, auf die mit dem gewöhnlichen Loos der Säugthiere unzufriedne, dem Vogel nachäffende Fledermaus, folgt in verschiedener Hinsicht die Maus, die sich kaum aus der Tiefe herauswagt; dann wieder auf den windigen, immer unruhig bewegten Affen, der träge Lori, und selbst das Faulthier scheineth nach einer gewissen Affenähnlichkeit seines äußeren Gesichtsumrisses der träumenden Natur nicht gar zu fern vom Affen weg zu liegen.«

I trykt udgave: Bind 17 side 225m linje 22

◀ **Schubert** : Gotthilf Heinrich von Schubert (1780-1860), ty. læge, naturforsker og filosof, professor i naturvidenskab i Erlangen fra 1819 og i München fra 1827. Schubert var påvirket af F.W.J. Schellings naturfilosofi og kom senere (fra o. 1820) under indflydelse af en mystisk-pietistisk askese.

I trykt udgave: Bind 17 side 225m linje 23

◀ **den Mand, der staaende 2 Mile borte ... blæse med det andet** : hentyder til eventyret »Sechse kommen durch die ganze Welt« i *Kinder- und Haus-Märchen*, udg. af J.L.K. og W.K. Grimm, 2. udg., bd. 1-3, Berlin 1819-22 [1812], ktl. 1425-1427; bd. 1, s. 378-385. Her fortælles, hvordan en mand (en brav kriger) sammen med en skovhugger og en jæger, der var blevet hans tjener, kom »zu sieben Windmühlen, deren Flügel trieben ganz hastig herum, und ging doch links und rechts kein Wind und bewegte sich kein Blättchen. Da sprach der Mann: 'ich weiß nicht, was die Windmühlen treibt, es regt sich ja kein Lüftchen!' und ging mit seinen Dienern weiter, und als sie zwei Meilen fortgegangen waren, sahen sie einen auf einem Baum sitzen, der hielt das eine Nasenloch zu und blies aus dem andern. 'Mein, was treibst du da oben,' fragte der Mann. Er antwortete: 'zwei Meilen von hier stehen sieben Windmühlen, seht, die blase ich an, daß sie gehen'«, s. 379.

I trykt udgave: Bind 17 side 226m linje 5

◀ **vistnok** : helt sikkert; rigtignok; sandsynligvis.

I trykt udgave: Bind 17 side 226 linje 8

◀ **Attribut** : særkende, kendetegn.

I trykt udgave: Bind 17 side 226 linje 8

◀ **de hellig 3 Konger fra Østen ... kostbare Røgelser** : hentyder til beretningen i Matt 2,1-12 om de vise mænd fra Østerland. »Da Jesus var født i Betlehem i Judæa i kong Herodes' dage, se, da kom der nogle vise mænd fra Østerland til Jerusalem og spurgte: 'Hvor er jødernes nyfødte konge? For vi har set hans stjerne gå op og er kommet for at tilbede ham'«, v. 1-2. Efter at de havde forhandlet med Herodes, der sendte dem til Betlehem, tog de af sted, »og se, stjernen, som de havde set gå op, gik foran dem, indtil den stod stille over det sted, hvor barnet var. Da de så stjernen, var deres glæde meget stor. Og de gik ind i huset og så barnet hos dets mor Maria, og de faldt ned og tilbad det, og de åbnede for deres gemmer og frembar gaver til det, guld, røgelse og myrra«, v. 9-11.

I trykt udgave: Bind 17 side 226 linje 9

◀ **Drapperiet**: draperi, folderige tæpper og klæder, gevandter. Jf. en optegnelse fra 4. aug. 1836 skrevet på et løst blad: »Det Romantiske kan man paa en Maade ogsaa see i det Draperie, som den moderne Konst giver sine Billedstøtter og Malerier (paa en Maade Allegorie)« (Pap. I A 218).

I trykt udgave: Bind 17 side 226 linje 11

◀ **belives** : sættes liv i, oplives, besjæles.

I trykt udgave: Bind 17 side 226 linje 15

◀ **sætte nye Viin paa gl. Læderflasker** : jf. Matt 9,17, hvor Jesus siger: »Man lader og ikke ny Viin i gamle Læder-Flasker, ellers briste Læder-Flaskerne, og Vinen spildes, og Læder-Flaskerne fordærves« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 226 linje 23

◀ **Kjerling** : kærling, gammel kone (kælling).

I trykt udgave: Bind 17 side 226 linje 26

◀ **Themsen** : Englands største flod, Thames, som løber gennem London og udmunder i Nordsøen.

I trykt udgave: Bind 17 side 226 linje 32

◀ **Historien om Loke og Dværgen ... vinde Væddemaålet** : sigter til historien om Loke, der med sit hoved som indsats vædder med dværgen Brok på, at dennes bror, kunstsmeden Eitri (el. Sindre) ikke kan lave tre ting lige så kostbare som Sifs guldhår, skibet Skibbladner og sværdet Gugner. Eitri går i lag med at fremstille de tre ting; han lægger først et svineskind, derefter guld og til sidst jern i ilden. Og hver gang sætter han Brock til at trække blæsebælgen og instruerer ham om at gøre det uden ophør, indtil han kommer tilbage, for ellers vil det, der er lagt i ilden, blive ødelagt. Hver gang kommer der en flue og stikker Brok, første gang på hånden, anden gang i nakken og tredje gang mellem øjnene. De to første gange lader Brok sig ikke afbryde af fluen, men tredje gang stikker den så hårdt, at blodet løber ned i øjnene på ham, så han ikke kan se, og han tørrer hurtigt blodet af og jager fluen bort. På den måde får Eitri fremstillet svinet Gyllinbursti, ringen Draupner og hammeren Mjølner. Derpå giver Eitri de tre ting til Brok og sender ham til Odin og Frey, som skal være dommere i sagen. Loke taber væddemålet. Jf. J.B. Møinichen *Nordiske Folks Overtroe, Guder, Fabler og Helte indtil Frode 7 Tider*, Kbh. 1800, ktl. 1947 (forkortet *Nordiske Folks Overtroe*), s. 64f. og s. 81f. Jf. også »Loke und der Zwerg« i *Mythologie der Feen und Elfen* (227,8) bd. 1, s. 131-135.

I trykt udgave: Bind 17 side 226 linje 33

◀ **spottes** : gøres til skamme, trodses af.

I trykt udgave: Bind 17 side 227 linje 5

◀ **Mythologie der Feen und Elfen ... 1828. 2 Th** : *Mythologie der Feen und Elfen; vom Ursprunge dieses Glaubens bis auf die neuesten Zeiten. Aus dem Englischen* overs. af O.L.B. Wolff, bd. 1-2, Weimar 1828 (forkortet *Mythologie der Feen und Elfen*).

I trykt udgave: Bind 17 side 227 linje 8

◀ **1ste Deel. Eventyret ... (fra Rügen)** : »Abentheuer des Johann Dietrich«, i afsnittet »Rügen«, i *Mythologie der Feen und Elfen* bd. 1, s. 298-367.

I trykt udgave: Bind 17 side 227 linje 11

◀ **de Underjordiske** : overnaturlige væsner (dværge), som if. folketroen bor under jorden. Jf. *Mythologie der Feen und Elfen* bd. 1, s. 315ff.

I trykt udgave: Bind 17 side 227 linje 12

◀ **Ob sie auch sterben ... gejagt werden** : citat fra *Mythologie der Feen und Elfen* bd. 1, s. 319. Afvigende ortografi og interpunktion.

I trykt udgave: Bind 17 side 227 linje 12

◀ **Totalitet** : helhed. SK giver her udtryk for den i begyndelsen af det 19. årh. gængse opfattelse af middelalderen som et organisk hele, karakteristisk ved en kristen enhedskultur. – Om humor og totalitet, jf. § 32, »Humorische Totalität«, i Jean Pauls *Vorschule der Aesthetik* (225m,19) bd. 1, s. 237-247.

I trykt udgave: Bind 17 side 227 linje 24

◀ **en Deel af de nyere Humorister bleve Catholiker** : Der tænkes formentlig på 'romantikere', jf. en optegnelse fra marts 1836 på et løst blad, hvor SK skriver: »Hvoraf kom det, at de fleste, idetmindste de betydeligste af den rom: Skole, gik over til Chatolocismen (...)« (*Pap.* I A 134). Fx konverterede Friedrich Schlegel til katolicismen, mens Ludwig Tieck skønt dybt optaget af katolicismen ikke gjorde det. Jf. Heinrich Heine *Die romantische Schule*, Hamborg 1836, ktl. U 63 (købt 16. feb. 1836 hos universitetsboghandler C.A. Reitzel if. regning af 31. dec. 1836 (KA D pk. 8 læg 1)), s. 52: »Bei mehreren Anhängern der romantischen Schule bedurfte es keines formellen Uebergangs, sie waren Katholiken von Geburt, z. B. Herr Görres und Herr Klemens Brentano, und sie entsagten nur ihren bisherigen freigeistigen Ansichten. Andere aber waren im Schooße der protestantischen Kirche geboren und erzogen, z. B. Friedrich Schlegel, Herr Ludwig Tieck, Novalis, Werner, Schütz, Carové, Adam Müller u. s. w., und ihr Uebertritt zum Katholizismus bedurfte eines öffentlichen Akts.«

I trykt udgave: Bind 17 side 227 linje 27

◀ **Justinus Kerner** : Andreas Justinus Kerner (1786-1862), ty. forfatter, læge med interesse for parapsykologiske fænomener, digter, en af hovedrepræsentanterne for den senromantiske »Schwäbische Dichterschule«.

I trykt udgave: Bind 17 side 227 linje 31

◀ **hans Dichtungen** : *Die Dichtungen von Justinus Kerner. Neue vollständige Sammlung in Einem Bande*, Stuttgart og Tübingen 1834, ktl. 1734.

I trykt udgave: Bind 17 side 227 linje 32

◀ **paa en saa forsonende Maade ... det Phænomen** : jf. »Fünfte Vorstellung« af »Fünfte Schattenreiche« i »Dichtungen in Prosa«, i *Die Dichtungen von Justinus Kerner*, s. 386f.: »Ich erstaunte nicht wenig, daß der Mühlknecht sprach, wie ich spreche, auch mein Gesicht fast gänzlich angenommen hatte. / Schon wollte ich ihn aufmerksam darauf machen, als er selbst sagte: 'Ich weiß nicht – ich komme mir vor, wie ihr mir vorkommt.' / Wir besahen einander wechselweise mit und ohne Spiegel, und ich empfand eine große Freude über diese Erscheinung: denn der Mühlknecht schrieb sie der innigen Freundschaft zu, die er zu mir gefaßt.«

I trykt udgave: Bind 17 side 227 linje 32

◀ **opfatte vilde** : Sætningen synes at være gået i stykker; meningen er formentlig: opfatte dette fænomen, ville det fremtræde (...).

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 1

◀ **mester-jakelske** : Mester Jakel (diminutiv af Jakob) er den bonde- og narrefigur, som har lagt navn til Mester Jakel komedierne. De blev spillet med små, håndførte marionetdukke og hørte til den tids populære forlystelser. Jakelkomedien ligner tilsvarende dukketeater i andre lande, men stammer i sin da. version fra Jørgen Qvist (d. 1811), som opførte sine forestillinger på Dyrehavsbakken.

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 2

◀ **Justinus Kerner** : 227,31.

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 6

◀ **den egenlige Continuerlighed** : den ægte sammenhæng el. kontinuitet. Når SK her taler om, at den egentlige kontinuitet mangler, mener han, at hos Justinus Kerner og ham selv er det kunstneriske talent specifikt og ikke universelt, som det fx var tilfældet hos tidens store kulturpersonlighed, den ty. digter J.W. von Goethe.

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 10

◀ **Dichtungen** : 227,32.

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 15

◀ **Efterretninger aus dem Nachtgebiete der Natur** : *Eine Erscheinung aus dem Nachtgebiete der Natur, durch eine Reihe von Zeugen gerichtlich bestätigt und den Naturforschern zum Bedenken mitgetheilt*, Stuttgart og Tübingen 1836 (forkortet *Eine Erscheinung aus dem Nachtgebiete der Natur*). Heri beretter Kerner om de syner, Elisabetha Eslinger havde i efteråret 1835 og foråret 1836, idet han fremlægger og kommenterer domstolsprotokoller, lægeattester og vidneudsagn nedskrevet af lokale præster.

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 16

◀ **Adams Syndefald** : jf. syndefaldsberetningen i 1 Mos 3,1-19.

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 21

◀ **Arvesynd** : Forestillingen om arvesynd, dvs. at synden arves el. forplantes, bygger på flere steder i Bibelen, først og fremmest 1 Mos 3 om menneskets syndefald; Sl 51,7, hvor det hedder: »See, jeg er født i Misgierning, og min Moder haver undfanget mig i Synd« (GT-1740); og Rom 5,12-14, hvor Paulus skriver: »Synden kom ind i verden ved ét menneske, og ved synden døden, og sådan kom døden til alle mennesker, fordi alle syndede. For vel fandtes der synd i verden før loven, men synd kan ikke opregnes, når der ikke er nogen lov; men døden herskede fra Adam til Moses også over dem, der ikke havde syndet ved en lignende overtrædelse som Adam.« Det er dog først med Augustin, at forestillingen om arvesynd gøres til et dogme, dvs. en forpligtende læresætning, der fastslår, at synden er virksom i kønsakten og derved i ethvert menneskes tilblivelse, og at ethvert menneske, fordi det er født i og med synd, har mistet evnen til at gøre det gode. Dette dogme blev antaget af hele kirken ved koncilierne i Kartago i 412, 416 og 418 samt i Efesos i 431. Dogmet om arvesynd blev videreført af de lutherske reformatorer og kom til udtryk i det lutherske bekendelsesskrift *Confessio Augustana* (214,32) art. 2, »Om arvesynden«, hvor det hedder: »Iligemaade lære de [reformatorerne], at efter Adams Fald alle Mennesker, som naturlig fødes, undfanges og fødes i Synden; det er: at de alle fra Moders Liv af ere fulde af ond Lyst og Tilbøielighed, og kunne ikke af Naturen have nogen sand Guds frygt eller nogen sand Troe til Gud, og at denne medfødte Syge eller oprindelige Brøst er i Sandhed Synd, hvilken fordømmer og paafører ogsaa nu den evige Død saa mange, som ikke formedelst Daaben ved den Hellige Aand vorde gjenfødte«, *Den rette uforandrede Augsburgske Troesbekjendelse med sammes, af Ph. Melancton forfattede, Apologie*, overs. af A.G. Rudelbach, Kbh. 1825, ktl. 386 (forkortet *Den Augsburgske Troesbekjendelse*), s. 46. Med anden halvdel af art. 2 accentueres det dogmatiske problem om arvesynden: »De [reformatorerne] fordømme *Pelagianerne* [228,26] og andre, som nægte, at denne oprindelige Brøst er *Synd*, og for at forkrænke Christi Værdskylds og Velgjerningers Ære, paastaae, at Mennesket ved sin Fornufts egne Kræfter kan vorde retfærdiggjort for Gud«, s. 47. (*Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Herausgegeben im Gedenkjahr der Augsburgischen Konfession 1930*, 11. udg. [ty./lat.], Göttingen 1992 (forkortet *Die Bekenntnisschriften*), s. 53).

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 23

◀ Rom 5, 13.14. : se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 24

◀ **pelagiansk Restriction** : Pelagius' indskrænkning el. forbehold. – **Pelagius**: af britisk herkomst, virkede o. 400 som asketisk vækkelsesprædikant i Rom, hvorfra han o. 410 drog til Afrika, men snart derefter til Palæstina, hvor han i 418 forsvandt ud af historien. Pelagius benægtede læren om arvesynden og hævdede viljens frihed til at leve et syndfrit liv efter Guds vilje, og han opfattede synd som en handling og ikke som en tilstand; ethvert menneske fødes lige så godt og ufordærvet som det menneske, Gud oprindeligt skabte. Skønt Pelagius var af den opfattelse, at mennesket selv kan udvirke sin frelse, afviste han dog ikke tanken om Guds nåde; den kommer især mennesket i møde gennem Kristus, som ved sit lysende eksempel opflammer mennesket til at bryde med syndens vanedannende magt og til at efterfølge ham. Pelagius' lære blev fordømt af to nordafrikanske synoder i 416 og 418 på Augustins foranledning og endeligt af synoden i

Efesos i 431.

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 26

◀ **cum hoc non ideo propter hoc** : lat. 'samtidigt med dette, men ikke derfor på grund af dette'.

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 26

◀ **cum hoc et propter hoc** : lat. 'samtidigt med dette og på grund af dette'.

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 27

◀ **Læren om Kirken** : hentyder formentlig til den rom.-katolske lære 'extra ecclesiam nulla salus' (lat. 'uden for kirken ingen frelse'), dvs. at det er nødvendigt at være medlem af kirken for at få del i Kristi forsoning og den evige frelse.

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 28

◀ **Overflødighed af gode Gjerninger** : overflod af gode gerninger. Hentyder til den rom.-katolske lære om det overskud af gode gerninger, som Kristus og helgenerne har udført, og som kan komme andre til gode.

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 29

◀ **Rom V ... den anden Adam** : hentyder til Rom 5,12-21, hvor Paulus opstiller en modsættende parallel mellem den første Adam, som ved sit fald bragte synden ind i verden (jf. 1 Mos 3) og blev til fordømmelse for alle mennesker, fordi alle syndede, og den anden Adam, Kristus, som ved sine retfærdige gerninger blev til retfærdighed og liv for alle mennesker.

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 32

◀ **den Lære ... Nogle blev frelste i X** : Der tænkes formentlig på den dogmatiske lære om den betingede frelse. Alle mennesker har syndet i kraft af arvesynden og er således hjemfalden til fordømmelse. Imidlertid tilbydes alle mennesker evig frelse i kraft af Guds nåde og Kristi forsoning, men frelsen er betinget af, at den enkelte modtager den i tro. Der kan også tænkes på den dogmatiske lære om partikularisme el. det særlige nådevalg. Alle har syndet, men Kristi forsoning gælder kun enkelte, som er udvalgt el. bestemt til evig frelse. Jf. SKs referat af § 66 i professor H.N. Clausens dogmatiske forelæsninger i vintersemestret 1833-34 og sommersemestret 1834 (*Pap. I C 19*, i bd. XII, s. 121).

I trykt udgave: Bind 17 side 228 linje 35

◀ **vi skulle være Engle liig** : hentyder til Luk 20,36, hvor Jesus siger: »De kunne jo ikke mere døe; thi de ere Engle lige, og ere Guds børn, efterdi de ere Opstandelsens Børn« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 229 linje 10

◀ **den phænomenologiske Vei** : hentyder til Hegels 'Wissenschaft der Erfahrung des Bewußtseyns«, hvor han beskriver bevidsthedens udvikling fra umiddelbar bevidsthed til absolut viden, dvs. 'videnskab'. Jf. *Phänomenologie des Geistes*, udg. af J. Schulze, Berlin 1832 [1807], ktl. 550, i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 2 (*Jub.* bd. 2).

I trykt udgave: Bind 17 side 229 linje 13

◀ **det bekymrede urolige Individ ... Mellemand** : hentyder til Hegels analyse af »das unglückliche Bewußtseyn«, en af bevidsthedsformerne i Hegels *Phänomenologie des Geistes*. Denne analyse er en beskrivelse af den 'ulykkelige', 'bekymrede', 'splittede' religiøse bevidsthed, der søger at blive forenet med Gud ved hjælp af forskellige formidlende instanser, og som ender med at finde denne forening gennem kirken, der fungerer som 'Vermittler', 'mellemand'. Jf. *Phänomenologie des Geistes* i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 2, s. 171f. (*Jub.* bd. 2, s. 179f.).

I trykt udgave: Bind 17 side 229 linje 14

◀ **Mellemand ... Uprotestantisk** : hentyder til den katolske lære om kirken, herunder den gejstlige i almindelighed og paven i særdeleshed, som mellemand el. midler mellem Gud og menneske, en lære, som ikke anerkendes af protestanterne. Jf. fx § 120 i *Hutterus redivivus oder Dogmatik der Evangelisch-Lutherischen Kirche. Ein dogmatisches Repertorium für Studierende*, udg. af K.A. Hase, 2. udg., Leipzig 1833 [1828], (jf. ktl. 581, der er en 4. udg. fra 1839), s. 356.

I trykt udgave: Bind 17 side 229 linje 15

◀ **Günther** : Anton Günther (1783-1863), tjekkisk, østrigsk, katolsk sekularpræst (dvs. hørte ikke til nogen klosterorden), filosof, nyskolastiker, ønskede at nyformulere og nybegrunde den katolske kirkes lære på baggrund af tidens filosofiske strømninger, var især påvirket af J.G. v. Herder, Immanuel Kant, J.G. Fichte og F.W.J. Schelling. Han kritiserede, hvad han oplevede som samtidens panteisme, og argumenterede ud fra Descartes' filosofi for en teistisk opfattelse. Kierkegaard ejede adskillige af hans værker, jf. ktl. 520-523, 869-70 og 1672.

I trykt udgave: Bind 17 side 229 linje 20

◀ **under Læren om Gjæringer** : sigter formentlig til det 7. og 13. brev i Anton Günthers *Vorschule zur speculativen Theologie des positiven Christenthums. In Briefen* bd. 1-2, Wien 1828-29, ktl. 869-870; bd. 2, »Die Incarnationstheorie«, s. 135-152, især s. 146-149, og s. 306-352, især s. 312-315 og s. 325-345. Jf. også det 5. og 6. brev, »die Lehre von der Kirche« i Günthers *Der letzte Symboliker. (...) in Briefen*, Wien 1834, ktl. 521, s. 177 og s. 213-227.

I trykt udgave: Bind 17 side 229 linje 20

◀ **Faddergave paa ... Vugge** : sigter til den skik, at fadderen (el. andre dåbsgæster og naboer) lagde en gave på barnets vugge, ofte i form af penge, vuggepenge.

I trykt udgave: Bind 17 side 229 linje 23

◀ **den Forbøn ... Trang til at bede for sig ... hos Levende** : Et gennemgående træk ved de syner, Justinus Kerner skildrer i *Eine Erscheinung aus dem Nachtgebiete der Natur* (228,16), er deres krav om forbøn, jf. s. 1, s. 7 og s. 12ff. SK referer til et af de mange steder, hvor dette kommer til udtryk, jf. fx s. 213f.: »Eben so ist das beständige Anliegen der Erscheinung, mit ihr zu beten, und zwar an einer bestimmten Stelle, ebenfalls kein leeres Vorgeben der Eslingerin, denn constant wiederholt sich dieß in hundert gleichen Beobachtungen immer. Die Eslingerin sagte, wie schon bemerkt, oft zur Erscheinung: sie sey selbst eine Sünderin, warum sie sich an sie wende? worauf, wie sie sagte, die Erscheinung nur seufzte und noch mehr in sie um Gebet drang.« - **tilfredsst:** tilfredsstillet.

I trykt udgave: Bind 17 side 229 linje 26

◀ **det kirkelige Dogme om Sjælemesse for Afdøde** : dvs. den rom.-katolske lære om de messer, der blev afholdt for den afdøde, dels på begravelsesdagen, dels på fastsatte dage efter og på årsdagen for døden el. begravelsen samt på allehelgensdag. Efter indførelsen af læren om skærsilden blev sjælemesserne opfattet som direkte sonende for begåede synder. Formentlig hentyder SK til Justinus Kerner *Eine Erscheinung aus dem Nachtgebiete der Natur* (228,16), s. 237f., hvor den afdødes higen efter bøn, som kommer til udtryk i synet, sættes i forbindelse med sjælemesse: »Die Lehre vom Fegfeuer (Mittelreiche), die Lehre vom Gebet für Verstorbene, die Lehre vom Exorcismus in der katholischen Religion, ist allein aus solchen Erfahrungen hervorgegangen, ist rein aus der Natur hervorgegangen. Wäre es aber wirklich so, was dem nicht so ist, daß nämlich solche Beobachtungen weniger in der katholischen, als in der lutherischen Welt gemacht würden, so könnte dieß gerade deßwegen geschehen, weil die Katholiken Seelenmessen, Gebet für Verstorbene, anerkennen und *unaufgefordert ausüben*, jene Seelen also nicht nöthig haben, sich ihnen noch mit dieser Bitte zu nähern, sie dazu aufzufordern, darum zu quälen, was sie aber bei Lutheranern thun müßten, weil diese *unaufgefordert für keine verstorbene Seele beten*. Dieß könnten Katholiken entgegnen, allein jene Behauptung ist durchaus falsch.«

I trykt udgave: Bind 17 side 229 linje 28

◀ **Kerner ... Nachtgebiete der Natur 1836 p. 214** : Justinus Kerner *Eine Erscheinung aus dem Nachtgebiete der Natur* (228,16), s. 214: »Dieser Einzige ist dann so einem nach Vermittlung schwächenden Geiste so hoch willkommen, wie einem nach geistlichem Trost oder Gebet sehnsüchtigen Todtkranken, der weiter keine Wahl hat, es der Tröster oder Beichtvater ist, von dem er auch weiß, daß er vielleicht ein eben so großer Sünder als er selbst ist, den er aber nur eben allein haben kann.«

I trykt udgave: Bind 17 side 229 linje 29

◀ **Indbegreb** : summen af de enkeltheder, der sammenfattes under et begreb.

I trykt udgave: Bind 17 side 229 linje 38

◀ **Jean Paul** : Der tænkes måske på, at Jean Paul (225m,19) skrev notesbøger fulde af citater, indfald og ideer. Disse notater, som kan virke kalejdoskopiske, indmonterede han senere i sine bøger; således spores der tydeligt forarbejder og læsefrugter, som indgik i *Vorschule der Aesthetik* (225m,19).

I trykt udgave: Bind 17 side 229 linje 38

◀ **Hoffmann** : 223,32.

I trykt udgave: Bind 17 side 230 linje 2

◀ **Lichtenberg anbefaler det** : jf. *G.C. Lichtenberg's Ideen, Maximen und Einfälle. Nebst dessen Charakteristik*, udg. af G. Jördens, bd. 1, 2. udg., Leipzig 1831 [1827], og bd. 2, 1. udg., Leipzig 1830, ktl. 1773-1774; bd. 1, s. 111: »Ich glaube, daß man selbst bei abnehmendem Gedächtniß und sinkender Geisteskraft überhaupt noch immer gut schreiben kann, wenn man nur nicht zu viel auf den Augenblick ankommen läßt, sondern bei seiner Lektüre oder seinen Meditationen immer niederschreibt, zu künftigem Gebrauch.« Jf. også bd. 1, s. 29f. og s. 119f. - **Lichtenberg**: Georg Christoph Lichtenberg (1742-99), ty. satirisk forfatter og fysiker, fra 1769 ekstraordinær og fra 1775 ordinær professor i Göttingen, som forfatter især kendt for sine vittige og satiriske udfald mod 'Stum und Drang' periodens tendenser til sentimentalitet.

I trykt udgave: Bind 17 side 230 linje 2

◀ **expectorerende** : spyttende op, udøsende sig.

I trykt udgave: Bind 17 side 230 linje 17

◀ **Haman siger ... engang i sit Liv** : jf. *Hamann's Schriften* (216,33) bd. 3, 1822, s. 392, hvor Hamann (214,1) skriver: »So wahr ist, daß es Gedanken giebt, die man nur Einmal in seinem Leben hat, und nicht Meister ist wieder hervorzubringen.«

I trykt udgave: Bind 17 side 230 linje 25

◀ **Resolution** : kongens el. hans embedsmænds svar på ansøgning, forespørgsel, klage e.l.; undertegnet af kongen med den faste vending 'Givet paa Vort Slot Christiansborg' efterfulgt af datering.

I trykt udgave: Bind 17 side 229m linje 1

◀ **givet paa vort Studerekamer** : måske allusion til Poul Martin Møllers »Forsøg til et Himmelbrev, i Grundtvigs nye historiske Smag, fundet af Poul Møller«, i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, udg. af S. Soldin, 15. årg., Kbh. 1818, nr. 101, sp. 1696-1699. I sin satire lader Poul Møller Grundtvig afslutte sit himmelbrev (dvs. et brev, som menes at være faldet ned fra himlen) med de majestætiske ord: »Givet paa vor Residents udi Løngangsstræde, lige over for Vartov-Kloster«, sp. 1698. SK boede indtil juli 1837 hjemme hos sin far i huset på Nytorv 2, men flyttede derefter til Løvstræde (se kort 2, C2).

I trykt udgave: Bind 17 side 229m linje 1

◀ **Efterd.** : efterdagen, den sidste del af dagen.

I trykt udgave: Bind 17 side 229m linje 2

◀ **en lignende Uro med** : en uro, der ligner el. har lighed med.

I trykt udgave: Bind 17 side 230m linje 15

◀ **Fastlands-Routen** : hovedrejseruten for engelske turister på det europæiske kontinent.

I trykt udgave: Bind 17 side 230m linje 31

◀ **compendieus** : sammenbragt, oversigtlig.

I trykt udgave: Bind 17 side 230m linje 33

◀ **abrivierede** : abbrevierede, forkortede, afstumpede.

I trykt udgave: Bind 17 side 230m linje 35

◀ **Lichtenberg** : 230,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 231 linje 1

◀ **at der ikke gives ... historisk-litterariske Omstændigheder** : overs. citat fra *G.C. Lichtenberg's Ideen, Maximen und Einfälle* (230,2) bd. 1, s. 117: »daß es nichts Kraftloseres giebt, als die Unterredung mit einem sogenannten Literator in der Wissenschaft, in der er nicht selbst gedacht hat, aber tausend historisch-literarische Umständchen weiß.« Herefter citerer SK på ty., jf. den følgende kommentar. - **Litterator**: bibliograf, bogkyndig.

I trykt udgave: Bind 17 side 231 linje 1

◀ **Es ist fast als wie ... wenn man hungert** : citat fra *G.C. Lichtenberg's Ideen, Maximen und Einfälle* (230,2) bd. 1, s. 117. SK tilføjer 'die' foran 'Vorlesung'.

I trykt udgave: Bind 17 side 231 linje 4

◀ **Røst i Ørkenen** : hentyder formentlig til Johannes Døber (218,6), jf. Matt 3,3, hvor det om ham hedder, at »det er hans Røst, som raaber i Ørkenen« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 231 linje 6

◀ **Udgangsøg** : gammel og udslidt hest.

I trykt udgave: Bind 17 side 231 linje 10

◀ **det Exemplar ... sat et Mærke** : I det eksemplar af bd. 1, 2. udg., som findes på Det Kgl. Bibliotek, er der en lodret blyantstreg i venstre margin ud for den tekst, SK citerer i sin egen da. oversættelse (231,1).

I trykt udgave: Bind 17 side 231 linje 12

◀ **Lichtenberg** : 230,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 231 linje 18

◀ **proponerer** : foreslår.

I trykt udgave: Bind 17 side 231 linje 18

◀ **at betegne de Folks Skrivemaade ... Kandidat-Prosa** : jf. *G.C. Lichtenberg's Ideen, Maximen und Einfälle* (230,2) bd. 1, s. 122: »Ein Mensch wählt sich ein Thema, beleuchtet es mit seinem Lichtchen, so gut er's hat, und schreibt alsdann in einem gewissen erträglichen Modestyl seine Alltagsbemerkungen, dergleichen jeder Sekundaner auch hätte machen, aber nicht so faßlich ausdrücken können. Für diese Art zu schreiben, welches die Lieblingsart der mittelmäßigen und untermittelmäßigen Köpfe ist (...), habe ich kein besseres Wort, als *Kandidaten-Prose* finden können. Es wird höchstens das ausgeführt, was die Vernünftigen schon bei dem bloßen Wort gedacht haben.«

I trykt udgave: Bind 17 side 231 linje 19

◀ **Liste ligesom Leporello (...) D. Juan ... Signalement** : hentyder til 1. akt, 6. scene, i W.A. Mozarts opera *Don Juan* (282m,4), hvor tjeneren Leporello fører en liste over sin herres 1003 elskerinder i Spanien.

I trykt udgave: Bind 17 side 231m linje 1

◀ **Prosceniet** : forscenen, den del af scenen, der ligger foran tæppet.

I trykt udgave: Bind 17 side 231 linje 28

◀ **Duodez-Bogstaver** : små bogstaver anvendt i det lille duodes-bogformat, hvor arket er delt i 12 blade; miniaturebogstaver.

I trykt udgave: Bind 17 side 232 linje 8

◀ **Uncialer**: stort begyndelsesbogstav ved begyndelsen af et afsnit i en bog.

I trykt udgave: Bind 17 side 232 linje 9

◀ **Vaudeville-Theatret** : teater med lettere, fordringsløst repertoire af vaudeviller; lystspilteatret.

I trykt udgave: Bind 17 side 232 linje 11

◀ **Politie-Placater**: bekendtgørelse, udstedt af politiet og endnu på SKs tid i en vis udstrækning offentligjort ved opklæbning på gadehjørner og særlige plakatsøjler. I modsætning til kancelliets plakater, forordninger og reskripter gav politiplakaterne typisk detaljerede forskrifter for, hvorledes borgerne skulle forholde sig aht. 'en god politi', dvs. offentlig ro og orden, iagttagelse af sæd og skik samt befordring af næringslivet. Politiplakaterne blev derfor symbol på en pedantisk og nidkær retshåndhævelse.

I trykt udgave: Bind 17 side 232 linje 21

◀ **Nørreport** : se kort 2, C1.

I trykt udgave: Bind 17 side 232 linje 26

◀ **ß** : skilling; møntenhed, især i tidsrummet 1813-73, hvor der gik 16 skilling på en mark og 6 mark på en rigsbankdaler. Ved møntreformen i 1873 blev rigsbankdaleren afløst af kronen og skillingen af ører (1 daler = 2 kroner og 1 skilling = 2 ører). I 1840 kostede et pund rugbrød 2-4 skilling.

I trykt udgave: Bind 17 side 232 linje 26

◀ **Rørstok** : stok af bambusrør o.l.

I trykt udgave: Bind 17 side 232 linje 26

◀ **den Livsanskuelse ... gennem Synd** : Der tænkes måske på karpokratianerne, en gnostisk sekt stiftet af Karpokrates (det 2. årh.), jf. Eusebs kirkehistorie, 4. bog, kap. 7, *Kirkens Historie af Eusebius* (256,13), s. 191, og G. Arnold *Kirchen- und Ketzerhistorie* bd. 1-4, Frankfurt a. Main 1699-1700, ktl. 154-155; bd. 1, s. 67f. Der kan også være tænkt på nikolaiterne, en gnostisk sekt stiftet af Nikolaos (det 2. årh.), jf. H.E.F. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte*, 3. udg., bd. 1-2, Halle 1838 [1833], ktl. 158-159; bd. 1, s. 155. Begge sekter var antijødiske og antinomistiske og lærte, at man må besejre lasterne ved at hengive sig til dem.

I trykt udgave: Bind 17 side 232 linje 27

◀ **wer niemals ... kein braver Mann** : citat fra første strofe i en ty. vise: »Wer niemals einen Rausch gehabt, / Das ist kein braver Mann. / Wer seinen Durst mit AchteIn labt, / Fang lieber gar nicht an. / Da dreht sich alles um und um / In unserm Capitolium«, optegnet i *Visebog indeholdende udvalgte danske Selskabssange; med Tillæg af nogle svenske og tydske*, udg. af A. Seidelin, Kbh. 1814, ktl. 1483, s. 400.

I trykt udgave: Bind 17 side 232 linje 30

◀ **hiint dunkle Sukkenes Rige** : jf. J. Görres *Die deutschen Volksbücher*, Heidelberg 1807, ktl. 1440, s. 61, hvor der fortælles om »Die Erzählung von dem dunkeln Lande, aus dem beständig Menschenstimmen tönen, und in das die Nachkommenschaft eines heidnischen Königs, der die Christen verfolgte, auf ihr Gebeht vom Himmel gebannt und gefangen wohnt«. SK henviser til dette sted i en optegnelse på en lap, dateret 25. jan. 1837: »Det dunkle Land, hvor man kun hører Suk (cfr. Görres. p. 61)« (*Pap. I A 326*).

I trykt udgave: Bind 17 side 232 linje 35

◀ **velvise** : meget vise, meget kloge.

I trykt udgave: Bind 17 side 233 linje 15

◀ **dette Opdragelses System ... nægter Legemernes Opstandelse** : sigter måske til filantropismen, som stiftedes af den ty. teolog og rationalistiske pædagog J.B. Basedow (død 1790), der var stærkt påvirket af J.J. Rousseau. Basedow var da. ansat fra 1753 ved Sorø Akademi og kom i kontakt med de tyskfødte mænd, som dengang angav tonen i de højere kredse i København, indtil han i 1768 blev afskediget, hvorefter han fik understøttelse af den da. regering. Han forkastede en række af de centrale kristne dogmer; 'filantropisternes' el. 'menneskevennernes' menneskesyn indeholdt overvejende optimistiske bestanddele, som blev brugt til at udvikle en ny forståelse af skolevæsen og børneopdragelse, der involverede en overdreven dressur af børnene.

I trykt udgave: Bind 17 side 233 linje 17

◀ **Skriftens Ord ... Mad og Drikke** : sigter til Rom 14,17, hvor Paulus skriver: »Guds rige er ikke mad og drikke, men retfærdighed og fred og glæde i Helligånden.«

I trykt udgave: Bind 17 side 233 linje 20

◀ **Man skal elske Næsten som sig selv** : spiller på anden del af det dobbelte kærlighedsbud, jf. fx Matt 22,39.

I trykt udgave: Bind 17 side 233 linje 23

◀ **Condolations-Visiter** : kondolencevisitter, dvs. besøg, der aflægges for at udtrykke sin deltagelse ved en sørgelig begivenhed, især dødsfald.

I trykt udgave: Bind 17 side 233m linje 3

◀ **Man er sig selv nærmest** : jf. talemåden 'Enhver er sig selv nærmest', optegnet som nr. 1997 i N.F.S. Grundtvig *Danske Ordsprog og Mundheld*, Kbh. 1845, ktl. 1549, s. 76; kendes også i formen 'Man er sig selv næst', optegnet som nr. 7003 i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (216,6) bd. 2, s. 82.

I trykt udgave: Bind 17 side 234m linje 7

◀ **Antropomorfismer** : menneskelige egenskaber, som overføres på guder eller dyr; SK vender desuden forholdet om og sigter til, at Gud blev menneske, da Kristus blev født.

I trykt udgave: Bind 17 side 233 linje 34

◀ **Echo** : If. gr. mytologi blev bjergnymfen Ekko efterstræbt af Pan; da hun afviste ham, blev hun sønderrevet af den forsmåede bejler, så kun stemmen blev tilbage. Ovid fortæller en anden historie i sine *Metamorphoses (Forvandlinger)*, 3. sang, v. 356-401: Da Ekko havde holdt gudinden Hera hen med snak, mens Zeus lå i med andre nymfer, blev hun straffet for sin snakkesalighed ved kun at kunne gentage andres ord. Siden tæredes hun bort af ulykkelig kærlighed til den skønne yngling Narcissos, så kun stemmen blev tilbage. Trods sin vrede følger hun ham dog i hans senere elendighed – som en kærlig genlyd af hans røst.

I trykt udgave: Bind 17 side 234 linje 2

◀ **Grim irische Elfenmärchen p. LXXVIII** : *Irische Elfenmärchen*, overs. af J.L.K. og W.K. Grimm, Leipzig 1826 (efter [Thomas Crofton Croker] *Fairy legends and traditions of the South of Ireland*, London 1825), ktl. 1423, »Einleitung«, s. LXXVIII: »Bemerkenswerth ist, daß das Echo in dem nordischen Volksglauben *Dvergmål* oder *Bergmål* d. h. Zwerg- oder Bergsprache genannt wird«; herpå gives henvisningerne til 'Biörn Haldorson' og 'Färøiske Qvæder', se de følgende to kommentarer.

I trykt udgave: Bind 17 side 234m linje 12

◀ **Biörn Haldorson 1,73 a** : *Lexicon islandico-latino-danicum Biörnionis Haldorsonii. Biörn Haldorsens islandske Lexikon. Ex manuscriptis legati Arna-Magnæani cura R.K. Raskii editum*, bd. 1-2, Kbh. 1814; bd. 1, s. 73, sp. 1. Henvisningen må gælde følgende: »Bergmål, n. eccho, resonantia, Gjenlyd, Gjenskrald, Ekko.« – **Biörn Haldorson**: Björn Halldórsson (1724-94), islandsk filolog.

I trykt udgave: Bind 17 side 234m linje 14

◀ **Færøiske Quæder ... S. 464. 468** : *Færøiske Qvæder om Sigurd Fofnersbane og hans Æt*, samlet og overs. af H.C. Lyngbye, Randers 1822, ktl. 1484, s. 464 og 468; på begge sider optræder en strofe, hvori ordet »Dvörgamaal« indgår. I en note, s. 464f., gives følgende forklaring: »Dvörgamaal isl. [islandsk] Dvergmál ∴ Dværgemaal, Dværgenes eller Bjergboernes Tungemaal, d.e. Gjenlyd i Fjeldene, Ekko«.

I trykt udgave: Bind 17 side 234m linje 14

◀ **denne Bog p. 10 og 11** : dvs. journalen DD, s. 10 og 11.

I trykt udgave: Bind 17 side 234 linje 7

◀ **Vibration** : svingning.

I trykt udgave: Bind 17 side 234 linje 8

◀ **primus motor** : lat. første bevæger, grund til bevægelsen.

I trykt udgave: Bind 17 side 234 linje 9

◀ **Tieck** : Johann Ludwig Tieck (1773-1853), ty. forfatter, oversætter og udgiver. Tieck var bl.a. kendt for sine romantiske gendigtninger af middelalderlige legender og for sit ironiske spil med fiktive illusioner, herunder den indirekte spot over tidens spidsborgerlighed, som især fandt udtryk i en række satiriske læsedramaer.

I trykt udgave: Bind 17 side 234 linje 17

◀ **Serapions Brüder** : *Die Serapions-Brüder. Gesammelte Erzählungen und Märchen*, novellesamling i 4 bd. (1819-21) af E.T.A. Hoffmann, jf. bd. 1-4, 1827, i *E.T.A. Hoffmann's ausgewählte Schriften* bd. 1-10, Berlin 1827-28, ktl. 1712-1716. Novellerne fortælles i et lille selskab, bestående af de fire Serapionsbrødre, Theodor, Ottmar, Sylvester og Vincenz.

I trykt udgave: Bind 17 side 234 linje 18

◀ **Hoffmann** : 223,32.

I trykt udgave: Bind 17 side 234 linje 19

◀ **Hamann** : 214,1.

I trykt udgave: Bind 17 side 234 linje 20

◀ **egligste** : egentligste.

I trykt udgave: Bind 17 side 234 linje 21

◀ **Robinson Crusoe** : hovedpersonen i den eng. forfatter Daniel Defoes roman *Life and Strange Surprising Adventures of Robinson Crusoe* (1719). Robinson kommer i land på en øde ø efter et forlis og får efter mange års ensomhed følge af en indfødt, som han redder fra kannibaler, omvender til kristendommen og døber Fredag. Romanen blev oversat til mange europæiske sprog – til da. i 1744-45 og 1826, jf. *Robinson Crusoe's mærkværdige Begivenheder*, overs. af L. Kruse, Kbh. 1826.

I trykt udgave: Bind 17 side 234 linje 21

◀ **So erst wird die Willkür verbrecherisch ... im Humor** : Citat fra § 43, »Die Willkür«, i K. Rosenkranz' *Encyklopädie der theologischen Wissenschaften* (213,2), s. 73. SK fremhæver 'Willkür' og skriver 'z. E:' for 'z. B.'

I trykt udgave: Bind 17 side 234m linje 18

◀ **Rosenkranz Encyclopedie p. 73** : K. Rosenkranz *Encyklopädie der theologischen Wissenschaften* (213,2), s. 73: »Indem aber die Glückseligkeit den Menschen an das Einzelne und Endliche verweis't und mit diesem ihn verbindet, so geschieht es unvermerkt, daß die Freiheit des Willens von dem Einzelnen beherrscht wird. So entsteht die *Willkür*, ein Moment der Freiheit, aus welcher das Böse dadurch hervorgeht, daß sie ihre Zufälligkeit und Nichtigkeit dem göttlichen Gesetz gegenüber mit Bewußtsein fixirt. So erst wird die Willkür verbrecherisch, denn außerdem ist sie Princip der höchsten Heiterkeit und Seligkeit, z. B. im Humor.« I overensstemmelse med Kant skelner Rosenkranz her mellem 'Wille' som den rene fornufts evne til at handle efter almene regler og 'Willkür' som den enten af fornuft eller følelser bestemte vilje. Den fornuftbestemte vilje bestemte Kant som 'freien Willkür'.

I trykt udgave: Bind 17 side 234m linje 22

◀ **p. 10 og 11 og 19** : dvs. journalen DD, s. 10, s. 11 og s. 19.

I trykt udgave: Bind 17 side 235 linje 1

◀ **Hamann ... skrive for Folk** : Stedet har ikke kunnet identificeres; jf. dog *Hamann's Schriften* (216,33) bd. 1, s. 423, hvor Hamann (214,1) skriver: »Das Publicum, der blessirte Officier und ein guter Freund wollen vielleicht auf gleiche Art amüsirt seyn. – Unter den Bedingungen werde ich in Ewigkeit kein Autor. Ich will lieber wie ein einsamer Vogel auf dem Dache leben und mit David verstummen und still seyn, selbst meiner Freuden schweigen und mein Leid in mich fressen. Mein Herz ist entbrannt in meinem Leibe, und wenn ich dran denke, werd' ich entzündet.«

I trykt udgave: Bind 17 side 235 linje 7

◀ **Socrates** : 225,10.

I trykt udgave: Bind 17 side 235 linje 8

◀ **Thi hvor skulde det falde ... samtlige Værker** : jf. dog *Hamann's Schriften* (216,33) bd. 1, s. X-XI, hvor udgiveren Fr. Roth skriver: »Gegen das Ende seines Lebens, da *Herder's* und *Jacobi's* Zeugnisse von Hamann auf das Publicum zu wirken anfangen, wurde er selbst vielfältig aufgefordert, eine Sammlung seiner Schriften, welche damals schon äußerst selten waren, zu veranstalten. Man wird in seinen Briefen an *Herder* und an *Scheffner* sehen, wie geneigt er dazu war, wie aber die von ihm selbst anerkannte Unmöglichkeit, alles dunkle darin aufzuhellen, ihn zurückhielt. Er gestand seinen Freunden, daß er von der Absicht mancher Stelle, so klar sie ihm, da er schrieb, gewesen, keine Rechenschaft mehr zu geben wissen. Was von dem Verfasser gefordert werden mochte, dieser selbst aber nicht leisten konnte, das war von einem andern Herausgeber offenbar nicht zu begehren. Gleichwohl hat am meisten die Scheu vor dieser Forderung den verewigten *Jacobi* an der Ausführung des Vorsatzes, den er bald nach Hamann's Tode gefaßt, desselben Schriften zu ordnen und herauszugeben, gehindert. Erst in seinem letzten Jahren dachte er muthiger daran, nachdem er von neuem diese Schriften fast alle nach der Zeitfolge durchgegangen hatte. Da ich ihm dabey behülflich gewesen war, so wählte er mich zum Gehülfen der Herausgabe, woran er gehen wollte, so bald die Sammlung seiner eigenen Werke vollendet wäre. Leider hat er selbst dieses nicht erlebt.«

I trykt udgave: Bind 17 side 235m linje 1

◀ **han ... enig med Pilatus ... det skrev jeg** : jf. *Hamann's Schriften* (216,33) bd. 5, 1824, s. 274, hvor Hamann (214,1) skriver: »Mir Ignoranten ist, nächst dem Prediger des alten Bundes, der *weiseste Schriftsteller und dunkelste Prophet*, der Executor des neuen Testaments, Pontius Pilatus. Ihm war *vox populi vox Dei* [lat. folkets stemme Guds stemme], ohne sich an die Träume seiner Gemahlin zu kehren. Sein güldenes: *Quod scripsi, scripsi* [lat. Hvad jeg skrev, skrev jeg] ist das *Mysterium magnum* [lat. det store mysterium] meiner epigrammatischen Autorschaft: was ich geschrieben habe, das decke zu; was ich noch

schreiben soll, regiére du!« – **Pilatus**: rom. landshøvding i Judæa og Samaria 26-36 e.Kr. – **Hvad jeg skrev det skrev jeg**: det svar, Pilatus gav jødernes ypperstepræster, da de ville have ham til at ændre den indskrift, han havde sat på Jesu kors, jf. Joh 19,22.

I trykt udgave: Bind 17 side 235m linje 3

◀ **Blickerske Maneer at sprænge hele Verden ... Syllogisme** : hentyder til novellen »Fjorten Dage i Jylland« af den da. præst og forfatter Steen Steensen Blicher (1782-1848). I novellens sidste afsnit »Gjensyn« optræder en person, der giver sig ud for den samtidige ty. filosof Lorenz Oken. Han vil som Holbergs Niels Klim stige ned til underverdenen: »Jeg stiger derned, og sprænger hele Kloden som en Bombe, ved en eneste simpel Syllogisme, og splitter den ad i alle de Atomer, af hvilke den Stymper Xeno engang har sammenflicket den.« *Samlede Noveller* bd. 1-5 og supplementsbd., Kbh. 1833-40, ktl. 1521-1523 (bd. 1 i 2. opl., 1833); bd. 5, 1836, s. 212. – **Syllogisme**: logisk følgeslutning, hvor konklusionen udledes af to forudsætninger (præmisser).

I trykt udgave: Bind 17 side 235m linje 10

◀ **det Incommensurable** : det usammenlignelige, det uforenelige, det der ikke kan måles med samme enhed, det der ikke passer ind i beskrivelsen.

I trykt udgave: Bind 17 side 235m linje 14

◀ **de Gl.** : de gamle (216m,4), de gr. ironikere, især Sokrates.

I trykt udgave: Bind 17 side 235 linje 14

◀ **plastisk** : her i betydningen fremstillet af levende personer i situationer og ikke kun udtrykt i ord.

I trykt udgave: Bind 17 side 235 linje 18

◀ **Diogenes** : Diogenes fra Sinope (412 el. 403 - 324 el. 321 f.Kr.), gr. filosof, en af grundlæggerne af den kyniske skole. Anekdoten fortælles af Diogenes Laertios i 6. bog, kap. 2, 67, i hans filosofihistorie: »Da han [Diogenes] saae en slet Skytte, satte han sig ved Maalet, sigende: at han ikke skal træffe mig.« *Diogen Laërtses filosofiske Historie, eller: navnkundige Filosofers Levnet, Meninger og sindrige Udsagn*, overs. af B. Riisbrigh, udg. af B. Thorlacius, bd. 1-2, Kbh. 1812, ktl. 1110-1111; bd. 1, s. 258.

I trykt udgave: Bind 17 side 235 linje 18

◀ **Socrates** : 225,10.

I trykt udgave: Bind 17 side 235 linje 21

◀ **Heyne** : Heinrich Heine (1797-1856), ty. forfatter; der sigtes formentlig til *Die romantische Schule* (224,7).

I trykt udgave: Bind 17 side 235 linje 24

◀ **perennerende** : vedvarende, varig.

I trykt udgave: Bind 17 side 235 linje 33

◀ **Dæmoniacci** : lat. personer, som er besat af en dæmon el. en ond ånd.

I trykt udgave: Bind 17 side 235m linje 25

◀ **τί μοι καὶ σοί** : gr. (τί μοι καὶ σοί?) 'hvad for mig og for dig?', dvs. 'hvad har jeg med dig at gøre?' el. afvisende 'Lad mig være i fred!' Formlen forekommer adskillige gange i NT, jf. fx beretningen om den dæmonbesatte i gerasenernes land, Mark 5,1-20, hvor det i v. 6-7 fortælles: »Men der han saae Jesum langt borte, løb han hen og kastede sig ned for ham; og raabte med høj Røst, og sagde: Hvad haver jeg med dig at gjøre [τί μοι καὶ σοί], Jesu, den allerhøieste Guds Søn? jeg besværges dig ved Gud, at du ikke piner mig« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 235m linje 27

◀ **Luc 8, 26-39** : Lukasevangeliets beretning om den besatte i gerasenernes land.

I trykt udgave: Bind 17 side 235m linje 30

◀ **Mth: 8, 28-34** : Matthæusevangeliets beretning om de besatte i gadarenernes land.

I trykt udgave: Bind 17 side 235m linje 31

◀ **Mc 5, 1-20** : Markusevangeliets beretning om den besatte i gerasenernes land (235m,27).

I trykt udgave: Bind 17 side 235m linje 31

◀ **Luc 4, 31-37** : Lukasevangeliets beretning om Jesu helbredelse af manden med den urene ånd.

I trykt udgave: Bind 17 side 235m linje 31

◀ **Mc 1, 21-28** : Markusevangeliets beretning om Jesu helbredelse af manden med den urene ånd.

I trykt udgave: Bind 17 side 235m linje 32

◀ **Xstd. ogsaa forargede Paulus** : jf. Paulus' selvbiografiske beretning i Gal 1,10-24, især v. 13-14 og v. 23, samt ApG 8,1-3 og 9,1-2. – **Paulus**: Paulus fra Tarsus (død o. 63), jøde, den første kristne missionær, forstod sig selv som »Kristi Jesu tjener, kaldet til apostel, udset til at forkynde det evangelium, som Gud forud har lovet ved sine profeter i De hellige Skrifter«, Rom 1,1-2.

I trykt udgave: Bind 17 side 235m linje 34

◀ **mærkværdige** : bemærkelsesværdige.

I trykt udgave: Bind 17 side 236 linje 1

◀ **Luthers Tischreden** : Sammen med sin kone Katharina havde den efterhånden velstillede Luther et åbent hjem, der til stadighed var fuldt af slægtninge, venner og studerende, som boede der på pension. Ved bordet i forbindelse med måltiderne talte Luther, snart på ty. snart på lat., om alle mulige emner, ikke blot om kristelige og kirkelige forhold, men også om daglige og politiske begivenheder, ofte krydret med vittigheder. Disse 'Tischreden', 'bordtaler', blev nedskrevet af de unge beundrere, der opholdt sig i huset, og efter Luthers død samlet og udgivet af hans nære ven J.A. Aurifaber som *Tischreden und Colloquia D. M. Luthers* (1566). SK havde *D. Martin Luthers Geist- und Sinn-reiche auserlesene Tisch-Reden und andere erbauliche Gespräche*, udg. af B. Lindner, bd. 1-2, Salfeld 1745, ktl. 225-226. – **Luther**: Martin Luther (1483-1546), ty. teolog, augustinermunk, professor i Wittenberg, reformator.

I trykt udgave: Bind 17 side 236 linje 2

◀ **v. Dobeneck ... Endlich betrog ihn der Teufel redlich** : Friedrich Ludwig Ferdinand v. Dobeneck *Des deutschen Mittelalters Volksglaube und Heroensagen*, udg. af Jean Paul (225m,19), bd. 1-2, Berlin 1815; bd. 1, s. 149f. Her fortæller Luther om en fattig spåmand og heksemester, som Djævelen tilbød at gøre rig, hvis han ville fornægte dåben og Kristi forløsning og aldrig mere gøre bod. Det gik den fattige mand ind på, og Djævelen gav ham en krystalkugle, så han kunne spå, hvilket skabte ham stort tilløb og rigdom. »Endlich betrog ihn der Teufel redlich« (s. 149 nederst) og lod ham se alt bagvendt i krystalkuglen, så han kom til at angive uskyldige mennesker for tyveri. Han blev derfor selv smidt i fængsel, hvor han bekendte, at han havde indgået et forbund med Djævelen og gjorde bod; han blev henrettet ved offentlig brænding, men døde med et glad hjerte.

I trykt udgave: Bind 17 side 236 linje 2

◀ **p 11** : dvs. journalen DD, s. 11.

I trykt udgave: Bind 17 side 236 linje 8

◀ **de ere svage i Xsto (...) 2 Cor: XIII,4** : 2 Kor 13,4, hvor Paulus skriver til korintherne om Kristus: »han blev korsfæstet i magtesløshed, men han lever ved Guds magt, og vi er magtesløse i ham, men for jer skal vi leve sammen med ham ved Guds magt.«

I trykt udgave: Bind 17 side 236 linje 9

◀ **siger Paulus ... 2 Cor: XII,10** : 2 Kor, 12,10; her sigtes til v. 9-10. Paulus (226,3) har i det foregående fortalt, at han tre gange har bedt Herren om, at tornen i kødet måtte blive taget fra ham, men Herren svarede: »Min nåde er dig nok, for min magt udøves i magtesløshed.« Og Paulus fortsætter: »Jeg vil altså helst være stolt af [NT-1819: rose mig af] min magtesløshed, for at Kristi magt kan være over mig. Derfor er jeg godt tilfreds under magtesløshed, under mishandlinger, under trængsler, under forfølgelser og vanskeligheder for Kristi skyld. For når jeg er magtesløs, så er jeg stærk.«

I trykt udgave: Bind 17 side 236 linje 10

◀ **Calvin til dette Sted** : den fr. reformator Jean Calvins (1509-64) kommentar til 2 Kor 13,4 i *Ioannis Calvini in Novum Testamentum commentarii*, udg. af A. Tholuck, bd. 1-7, Berlin 1833-34, ktl. 92-95; bd. 5, 1834, s. 601.

I trykt udgave: Bind 17 side 236 linje 13

◀ **nos infirmi sumus in illo ... eos Chr: exemplo** : lat. »Vi er magtesløse i ham. – At være magtesløs i Kristus betyder her at tage del i Kristi magtesløshed. På den måde *gør han* [Paulus] *sin egen magtesløshed prisværdig*, fordi han ved den bliver ligedannet med Kristus: han skal nu ikke længere frygte forhånelsen, som han har til fælles med Guds søn, men siger imens, at han over for dem [korintherne] vil leve i overensstemmelse med Kristi forbillede.« Fremhævelserne er SKs. Afvigende ortografi og interpunktion.

I trykt udgave: Bind 17 side 236 linje 13

◀ **κατα κενωσιν** : gr. (katà kénōsin), 'i (selv)udtømmelse'. Jf. Fil 2,7, hvor det om Kristus hedder: »ἀλλὰ ἑαυτὸν ἐκένωσεν« (allà heautón ekénōsen). Den traditionelle oversættelse er: »men han forringede sig selv« (NT-1819) el. »men han gav afkald på det [at være Gud lig]«. Udtrykket kan dog også gengives således: »men han tømte sig selv ud«. Den sidste gengivelse har givet anledning til den dogmatiske kenoselære om Guds søns selvfornedrelse, da han blev menneske i Kristus, en lære, der bl.a. bygger på 2 Kor 8,9.

I trykt udgave: Bind 17 side 236 linje 23

◀ **κατα κρυψιν** : gr. (katà krýpsin) 'i skjulthed', 'som inkognito'. Jf. fx Fil 2,7, hvor det om Kristus hedder, at han »tog en tjeners skikkelse på«. Jf. også den dogmatiske lære om, at Kristus var Gud inkognito, at han skjulte sine guddommelige egenskaber.

I trykt udgave: Bind 17 side 236 linje 23

◀ **2 Corinth: XIII, 7 ... ως αδοξιμοι ωμεν** : 2 Kor 13,7, hvor Paulus skriver: »Men jeg beder til Gud, at I intet Ondt maa gjøre; ikke at vi skulle synes dygtige, men at I skulle gjøre det Gode, [ἡμεῖς δὲ ὡς ἀδόκιμοι ὦμεν] om end vi skulde være som udygtige« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 236m linje 2

◀ **αδοξιμος** : gr. (adókimos), oprøvet, udygtig, uduelig.

I trykt udgave: Bind 17 side 236m linje 13

◀ **Favnemaal** : måleredskab, der måler 1 favn = 3 alen = ca. 198 cm; en meget stor målestok.

I trykt udgave: Bind 17 side 236 linje 30

◀ **Eph: 1, 21 ... εν τω μελλοντι** : Ef 1,21. Efter at Paulus har skrevet, at Gud oprejste Kristus fra de døde og satte ham ved sin højre side i himlen, følger han til: »højt over al myndighed, magt, kraft, herskermagt og hvert navn, som nævnes kan, ikke blot i denne tidsalder [ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ (gr. èn tō aiōni toutō)], men også i den kommende [ἐν τῷ μέλλοντι (gr. èn tō méllonti)].«

I trykt udgave: Bind 17 side 237 linje 3

◀ **Type for** : mønster for, karakteristisk træk ved.

I trykt udgave: Bind 17 side 237 linje 10

◀ **Messias** : 219,4.

I trykt udgave: Bind 17 side 237 linje 13

◀ **gik med Troldmanden Virgilius ... under Jammertoner** : hentyder til én af de mange fantastiske sagnfortællinger, der i senantikken, middelalderen og renæssancen opstod om den rom. digter Publius Vergilius Maro (1. årh. e.K.), og som gjorde ham til troldmand. SK har muligvis sit referat fra afsnittet »Virgilius will sich verjungen, und stirbt« i historien »Virgilius der Zauberer« i *Erzählungen und Märchen*, udg. af Fr. H. v. der Hagen, bd. 1-2, Prenzlau 1825-26; bd. 1, s. 145-209; s. 198-203. Her fortælles det, hvorledes Virgilius for at blive forynget lod sig skære i stykker af sin tjenestekarl og nedsalte i et kar. Over karret skulle karlen anbringe en lampe, som dryppede ned i det, og hver dag i ni dage komme og fylde den op. Da kejseren, hvis rådgiver Virgilius var, på den syvende dag tvang karlen til at føre ham hen til karret, blev karlen dræbt som den formodede morder; men derefter så man et nøgent barn løbe tre gange rundt om karret og forbande denne dag, da det var blevet forstyrret i sin foryngelsesproces. Herefter blev Virgilius aldrig mere set.

I trykt udgave: Bind 17 side 237 linje 19

◀ **Seneca** : Lucius Annaeus Seneca (o. 4 f.Kr. - 65 e.Kr.), rom. politiker, forfatter og stoisk filosof.

I trykt udgave: Bind 17 side 237 linje 27

◀ **mærkelige** : bemærkelsesværdige.

I trykt udgave: Bind 17 side 237 linje 27

◀ **Quæ latebra est ... metus mortis** : lat. »Hvor finder man det skjulested, hvor frygten for døden ikke kommer ind«? Citat fra Senecas *Epistulae morales (Moralske breve)* nr. 82, 4. SK ejede to lat. udg. af Senecas værker, jf. ktl. 1274-1279, men de har ikke kunnet fremskaffes.

I trykt udgave: Bind 17 side 237 linje 28

◀ **Wilhelm Lunds Anmeldelse** : Anmeldelsen fremtrådte anonym, også for Hauch, jf. hans bemærkninger til den i *Kjøbenhavns-Posten* nr. 283, 2. dec. 1831. – **Wilhelm Lund**: Peter Wilhelm Lund (1801-80), naturforsker, palæontolog. Opholdt sig i Brasilien fra 1825 til 1829, hvor han foretog meteorologiske, biologiske og zoologiske feltstudier. Var sommeren 1829 i København; efter en længere rejse til naturvidenskabelige centre i Europa vendte han tilbage og tilbragte sommeren 1831 i København. Rejste i 1833 atter til Brasilien, hvorfra han aldrig vendte tilbage; døde i Lagoa Santa. Blev doktor ved universitetet i Kiel i 1829 og medlem af Videnskabernes Selskab i 1831. Under sit andet ophold i Brasilien koncentrerede han især sin udforskning om udgravning af kalkstenshuler for at finde knoglerester af uddøde dyr; sine epokegørende resultater, der vakte international opsigt, offentliggjorde han i Videnskabernes Selskabs skrifter, de fleste under fællestitlen *Blik paa Brasiliens Dyreverden før sidste Jordomvæltning* (1837-46).

I trykt udgave: Bind 17 side 238 linje 1

◀ **Hauchs Bog** : dvs. Hauchs afhandling »Kort Oversigt over en Deel rudimentariske Organer, over deres Bestemmelse i Naturen, samt over en systematisk Udviklingsfølge, der tildeels paa disse kunde bygges«, i *Blandinger fra Sorøe. Et Tidsskrift*, udg. af C. Lütken og J.H. Bredsdorff, 1. hefte, Slagelse 1831, s. 16-76. – **Hauch**: Johannes Carsten Hauch (1790-1872), da. forfatter og zoolog, fra 1827-46 lektor i naturvidenskab ved Sorø Akademi.

I trykt udgave: Bind 17 side 238 linje 1

◀ **i Maanedsskrift for Litteratur** : bd. 6, Kbh. 1831, s. 309-356.

I trykt udgave: Bind 17 side 238 linje 1

◀ **mærkværdig** : bemærkelsesværdig.

I trykt udgave: Bind 17 side 238 linje 21

◀ **begynder at lære Læren** : Denne og de følgende optegnelser knytter sig formentlig til SKs undervisning i latin i næstøverste klasse i Borgerdydskolen i København; SK synes at have påbegyndt denne undervisning ved skoleårets begyndelse den 1. okt. 1837. Se indledningen til kommentarerne til CC.

I trykt udgave: Bind 17 side 238 linje 21

◀ **involvere** : fører med sig, medfører.

I trykt udgave: Bind 17 side 239 linje 7

◀ **katechisere** : undervise vha. samtale (spørgsmål og svar).

I trykt udgave: Bind 17 side 239 linje 11

◀ **opdrev** : frembragte.

I trykt udgave: Bind 17 side 239 linje 12

◀ **Katechet** : lærer, som underviser vha. samtale.

I trykt udgave: Bind 17 side 239 linje 13

◀ **Hegel taler ... Ernsthaftigkeit** : se DD:10, s. 218, og jf. K. Rosenkranz' artikel »Eine Parallele zur Religionsphilosophie« i *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 2, 1837, 1. hefte, s. 9: »Hegel spricht den Römern auch gar nicht ab, daß sie sich die Religion viel Zeit und Mühe haben kosten lassen, allein durch das Gerüst der Cärimonien blickt er immer auf den Grund und da findet er phantasielose, schwunglose Prosa, die ihn abstößt. Er will durch das Wort 'Ernsthaftigkeit,' womit er den Charakter der römischen Religion in ihrer Erscheinung bezeichnet, das Doppelsinnige sagen, daß es den Römern bei allem Aufwand von religiösem Gepränge, das sie machten, mit der Religion doch nicht so Ernst war, als mit Krieg,

Eroberungen, Rechtshändeln.« Jf. endvidere Hegels *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, udg. af Ph. Marheineke, bd. 1-2, Berlin 1840 [1832], ktl. 564-565; bd. 1, i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 12, s. 165 (*Jub.*, bd. 16, s. 165). – **Hegel:** 220,24 – **Ernsthaftigkeit:** alvorlighed, ofte forbundet med moralsk alvor.

I trykt udgave: Bind 17 side 239m linje 1

◀ **cogito ergo sum** : lat. 'Jeg tænker, altså er jeg'. Dette udsagn anses for grundlæggende i den fr. filosof og videnskabsmand René Descartes' filosofiske system, skønt han ikke selv anfører det i præcis denne form; jf. kap. 4 i *Dissertatio de methodo*, i *Renati Descartes opera philosophica*, Amsterdam 1678, ktl. 473, hvor udtrykket 'Ego cogito, ergo sum' [lat. 'Jeg tænker, altså er jeg'] forekommer. Det er siden gentaget i næsten enhver filosofihistorie, således også i G.W.F. Hegels *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, udg. af C.L. Michelet, bd. 1-3, Berlin 1836, ktl. 557-559; bd. 3, i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 13-15; bd. 15, s. 339 (*Jub.* bd. 19, s. 339): »Das Denken als Seyn, und das Seyn als Denken, das ist meine Gewißheit, Ich. Dieß ist das berühmte *Cogito, ergo sum*; Denken und Seyn ist so darin unzertrennlich verbunden.« Sætningen blev senere et valgsprog for H.L. Martensen (290,33) og ofte gentaget i hans forelæsninger, jf. hans »Forelæsninger over Indledning til speculativ Dogmatik« fra vintersemestret 1837-38. Her siger Martensen: »*Cartesius* † 1650 han sagde cogito ergo sum og de omnibus dubitandum est og afgav derved Principet for den nyere protestantiske Subjectivitet« (*Pap.* II C 18, s. 328). Jf. også § 5, § 12 og § 24, i Martensens licentiatafhandling *De autonomia conscientiae sui humanæ* [lat. *Den menneskelige Selvbevidstheds Autonomie*], Kbh. 1837, ktl. 648, s. 19, s. 49 og s. 96.

I trykt udgave: Bind 17 side 239 linje 21

◀ **foredrage** : give en udførlig fremstilling af.

I trykt udgave: Bind 17 side 239 linje 23

◀ **defective casibus** : delvis lat. 'ufuldstændige i henseende til kasus'. Udtrykket 'defective casibus' alluderer vittigt til det lat. grammatiske begreb 'defectiva casibus', hvorom C.G. Zumpt meddeler i sin *Lateinische Grammatik*, 7. udg., Berlin 1834 [1818], ktl. 1010, s. 85: »*Defectiva casibus* heißen diejenigen Substantiva, denen ein oder mehrere Casus fehlen.«

I trykt udgave: Bind 17 side 240 linje 9

◀ **vor Kilde-Skribent Holberg** : Ludvig Holberg (1684-1754), da.-no. digter, filosof og historiker, professor ved Københavns Universitet fra 1717. Udtrykket 'vor Kilde-Skribent' er formentlig brugt i betydningen 'vor litteraturs fader', dvs. den, der har grundlagt den nyere da. litteratur.

I trykt udgave: Bind 17 side 240 linje 15

◀ **κατα κρυψιν** : gr. (katà krýpsin) 'i skjulthed', 'som inkognito' (236,23).

I trykt udgave: Bind 17 side 240 linje 30

◀ **Moses** : 219,5.

I trykt udgave: Bind 17 side 240 linje 32

◀ **ikke kommer ind i det forjættede Land** : hentyder til beretningen i 5 Mos 32,48-52, hvor Gud siger til Moses: »Gå op på Abarimbjerget, på Nebobjerget i Moab over for Jeriko, og se ud over Kana'an, som jeg vil give israelitterne til ejendom. Du skal dø på det bjerg, du går op på, og gå til din slægt, ligesom din bror Aron døde på bjerget Hor og gik til sin slægt, fordi I var troløse mod mig blandt israelitterne ved Meribat-Kadeshs vand i Sins ørken og ikke helligede mig blandt israelitterne. Du skal få landet at se på afstand, men du kommer ikke ind i det land, jeg vil give israelitterne.« Jf. også 5 Mos 34,1-4: »Fra Moabs slette gik Moses op på Nebobjerget, til Pisgas tinde, over for Jeriko, og Herren lod ham se hele landet (...). Og Herren sagde til ham: 'Det er det land, jeg lovede Abraham, Isak og Jakob, da jeg sagde: Jeg giver det til dine efterkommere. Du har fået det at se, men du kommer ikke derover!«

I trykt udgave: Bind 17 side 240 linje 33

◀ **Josua der kommer der** : If. 4 Mos 26,65 var Josva den ene af de to mænd, der som de eneste af ørkengenerationen ikke skulle dø i ørkenen, men komme ind i det forjættede land. Og if. 5 Mos 31,1-8 blev Josva af Moses indsat som hans efterfølger med det hverv at føre folket ind i Kana'ans land. Efter Moses' død overdrog Gud ledelsen af Israels folk til Josva og befalede ham at drage ind i det forjættede land, jf. Jos 1,2. Josvabogen handler om, hvorledes Josva indtager og underlægger sig hele Vestjordanlandet.

I trykt udgave: Bind 17 side 240 linje 34

◀ **Morgendrøm** : drøm ved tidens eller dagens begyndelse (om en bedre og lysere tids frembrud).

I trykt udgave: Bind 17 side 241 linje 1

◀ **de Gl.** : de gamle, de antikke forfattere (216m,4).

I trykt udgave: Bind 17 side 241 linje 5

◀ **romerske Satirikeres**: Der tænkes formentlig på Quintus Horatius Flaccus (65 f.Kr. - 8 e.Kr.), Aulus Persius Flaccus (34-62) og Decimus Junius Juvenalis (o. 65 - o. 135).

I trykt udgave: Bind 17 side 241 linje 5

◀ **Holbergs E. Montanus** : Ludvig Holbergs (240,15) komedie *Erasmus Montanus eller Rasmus Berg* (1731), jf. *Den Danske Skue-Plads* bd. 1-7, Kbh. 1758 el. 1788 [1731-54], ktl. 1566-1567; bd. 5. Bindene er uden årstal og sidetal.

I trykt udgave: Bind 17 side 241 linje 8

◀ **at prygle ham** : hentyder til 5. og sidste akt, 4. og 5. scene, hvor Erasmus Montanus bliver ekserceret som soldat og pryglet, indtil hans svigerfar Jeronimus forbarmer sig og frikøber ham, mod at han afstår fra sine tidligere meninger og indrømmer, at jorden er flad.

I trykt udgave: Bind 17 side 241 linje 12

◀ **styre en Casus** : bestemmer en bøjning, styrer en forholdsform af et ord.

I trykt udgave: Bind 17 side 241 linje 18

◀ **O! me miserum** : lat. »Ak, jeg ulykkelige!«

I trykt udgave: Bind 17 side 241 linje 18

◀ **Grimm irische Elfenmärchen** : *Irische Elfenmärchen*, overs. af J.L.K. og W.K. Grimm (234m,12).

I trykt udgave: Bind 17 side 241 linje 21

◀ **han siger ... verba ipsissima** : jf. *Irische Elfenmärchen*, »Vorrede«, s. VI, hvor brødrene Grimm skriver om forfatteren af den engelske udgave: »Daher bedarf es kaum der Versicherung, welche er in ein paar als Einleitung vorangehenden Zeilen gibt, daß er alles aus dem Munde des Volks und in dem Styl, in welchem es gewöhnlich vorgetragen werde, aufgenommen habe.« - **Idiotismer**: afvigelser fra sædvanlig sprogbrug. - **verba ipsissima**: lat. egl. 'de selvsamme ord'; bogstaveligt, ordret.

I trykt udgave: Bind 17 side 241 linje 21

◀ **det »stille Folk«** : jf. pkt. 1, »Das stille Volk«, i afsnittet »Die Elfen in Irland« i *Irische Elfenmärchen*, »Einleitung«, s. IX-XV; s. IX gives følgende forklaring i en note: »Wörtlich: das gute Volk (the good people). Der irische Ausdruck für Elfe in dieser Beziehung ist Shefro (...). She oder Shi heißt ohne Zweifel Elfe«. Jf. videre afsnittet »Das stille Volk«, s. 1-82, betående af elleve eventyr.

I trykt udgave: Bind 17 side 241 linje 25

◀ **de Underjordiske** : 227,12.

I trykt udgave: Bind 17 side 241 linje 25

◀ **naar man først har berøvet ... findes begge Svar** : jf. *Irische Elfenmärchen*, »Einleitung«, s. XIII, hvor der gøres rede for alfernes forhold til menneskene: »die Elfen erscheinen in einem gewissen Zwielficht; beides das Böse wie das Gute hat zugleich Theil an ihnen und sie zeigen ebenso wohl eine schwarze als eine weiße Seite. Es sind vom Himmel gestoßene Engel, die nicht bis in die Hölle gesunken sind, die aber selbst in Angst und Ungewißheit über ihre Zukunft zweifeln, ob sie am jüngsten Tage Begnadigung erhalten werden. Dieses nächtliche, teuflische bricht sichtbar in ihren Neigungen und Handlungen hervor. Wenn sie in Erinnerung des ursprünglichen Lichtes wohlwollend und freundlich gegen die Menschen scheinen, so treibt sie das böse Element ihrer Natur zu heimtückischen und verderblichen Streichen an. Ihre Schönheit, die wunderbare Pracht ihrer Wohnungen, ihre Fröhlichkeit ist dann nichts, als ein falscher Schein, und ihre wahre Gestalt von abschreckender Häßlichkeit erregt Grausen.«

I trykt udgave: Bind 17 side 241 linje 26

◀ **die Mahlzeit des Geistlichen ... gesunken sey** : Citat fra eventyret »Die Mahlzeit des Geistlichen«, nr. 4 i afsnittet »Das stille Volk« i *Irische Elfenmärchen*, s. 20-25; s. 20. Afvigende ortografi og interpunktion.

I trykt udgave: Bind 17 side 241 linje 29

◀ **die Flasche ... dieser ungläubigen Zeit** : citat fra eventyret »Die Flasche«, nr. 9 i afsnittet »Das stille Volk« i *Irische Elfenmärchen*, s. 42-55; s. 42. SK skriver 'Folk' for 'Volk'; afvigende ortografi og interpunktion.

I trykt udgave: Bind 17 side 242 linje 2

◀ **den anden Bog N° 2** : sigter formentlig til eventyret »Die erzürnten Elfen«, nr. 2 i afsnittet »Das stille Volk« i *Irische Elfenmärchen*, s. 9-12. Eventyret handler om en ung mand, der ikke frygter 'det stille folk'. Da han en nat kom til et bjerg, hvor de siges at bo, og så en åbning i bjerget, besluttede han at banke på døren for at finde ud af, om væsnerne var derinde. Han greb en sten så stor som to næver og slyngede den ind i åbningen. Han kunne høre, hvordan den sprang fra klippeblok til klippeblok; men da han lænede sig ned for at se efter den, kom den tilbage og ramte ham i ansigtet med en sådan kraft, at han tumlede omkuld på jorden.

I trykt udgave: Bind 17 side 242 linje 7

◀ **das mag dahin gestellt bleiben (Grimm p. 20)** : Citat fra *Irische Elfenmärchen*, s. 20. Fortsættelse af citatet i 241,29.

I trykt udgave: Bind 17 side 241m linje 9

◀ **daarlig** : beskeden, utilstrækkelig; tåbelig.

I trykt udgave: Bind 17 side 242 linje 22

◀ **commune naufragium** : lat. 'fælles skibbrud'; spiller på den lat. talemåde 'commune naufragium omnibus solatium', 'fælles skibbrud er alles trøst', anført af Erasmus af Rotterdam i hans ordsprogssamling *Adagia* (4. chiliade, centurie 3, proverbium 9) fra begyndelsen af det 16. årh. Talemåden forekommer også i versionen 'commune naufragium dulce', 'fælles skibbrud er en trøst'; oprindelsen til denne formulering, som ikke citeres hos Erasmus, kendes heller ikke.

I trykt udgave: Bind 17 side 242 linje 22

◀ **Brownie** : eng. lille alf eller nisse, der er hjælpsom om natten, forestillet som en lille brun mand (se følgende kommentar).

I trykt udgave: Bind 17 side 242 linje 27

◀ **Grim Irische Elfenmärchen Fortale p. XLIX** : *Irische Elfenmärchen*, overs. af J.L.K. og W.K. Grimm (234m,12), »Einleitung«, afsnittet »Die Elfen in Schottland«, pkt. 12 »Der Brownie«, s. XLIX: »Er spricht niemals von seiner Abkunft, doch scheint er, im Ganzen betrachtet, zu den Elfen zu gehören. Er ist von Gestalt nicht so schlank, aber wohlgewachsen und artig, dagegen ihn andere als mager und zottig schildern. Den Namen hat er von seiner besonders *braunen* Farbe. Er ist arbeitsam, auf den Vortheil seines Herrn bedacht und immer zur Hand, nach einigen Tag und Nacht, nach andern liegt er bei Tag in seinem Winkel versteckt und arbeitet bei Nacht. Alles thut er für magere Kost und zuweilen ein abgelegtes Kleidungsstück; ja er pflegt bei jeder anderen Belohnung zu verschwinden. Ein so wohlfeiler und nützlicher Diener ist also sehr schätzenswerth, aber durch Geld nicht zu erkaufen.«

I trykt udgave: Bind 17 side 242 linje 27

◀ **at en Brownie ... gode Genius den var** : 242,27.

I trykt udgave: Bind 17 side 243 linje 1

◀ **Vogter Eder for de falske Propheter ... indvortes ere Faar** : spiller på Matt 7,15, hvor Jesus siger: »vogter Eder for de falske Propheter, som komme til Eder i Faare-Klæder, men ere indvortes rivende Ulve« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 243 linje 8

◀ **Phraseologerne**: kyndige i brugen af fraser, af smukke, men tomme ord.

I trykt udgave: Bind 17 side 243 linje 9

◀ **alle Msk løi men Stenene talte Sandhed** : spiller formentlig på beretningen om Jesu indtog i Jerusalem i Luk 19,28-40. Da hele discipelskaren lovpriste Gud og hyldede Jesus som konge, sagde nogle farisæere til Jesus, at han skulle sætte disciplene i rette, men han svarede: »Hvis de tier, vil stenene råbe« (v. 40). Jf. også Hab 2,11.

I trykt udgave: Bind 17 side 243 linje 14

◀ **Gribben hakker i Prometheus Lever** : lf. en gr. myte stjal Prometheus ilden fra himlen og gav den til menneskene, som han havde skabt. Zeus straffede ham for hans handling ved at lænke ham til en klippe, hvor en grib hver dag hakkede i hans lever, som voksede ud igen i løbet af natten. Jf. *Paul Fr. A. Nitsch neues mythologisches Wörterbuch*, 2. udg. ved F.G. Klopfer, bd. 1-2, Leipzig og Sorau 1821 [1793], ktl. 1944-1945 (forkortet *Nitsch neues mythologisches Wörterbuch*); bd. 2, s. 493.

I trykt udgave: Bind 17 side 243 linje 18

◀ **Lune-Glutter** : børn af lunet.

I trykt udgave: Bind 17 side 243 linje 19

◀ **viscera** : lat. indvolde.

I trykt udgave: Bind 17 side 243 linje 21

◀ **Dødmandens**: død mand, genfærd.

I trykt udgave: Bind 17 side 243 linje 29

◀ **peterfacte** : egl. petrefacte, forstenede.

I trykt udgave: Bind 17 side 243 linje 30

◀ **Naar jeg tidligere har sagt ... umiddelbar musicalsk** : sigter til en optegnelse med overskriften »Noget om Pagen i Figaro; Papageno i Tryllefløieten og Don Juan«, dateret 26. jan. 1837, i journalen BB, jf. BB:24, s. 113-117. – **D. Juan**: Don Juan, hovedpersonen i W.A. Mozarts opera *Don Juan* (282m,4).

I trykt udgave: Bind 17 side 244 linje 5

◀ **Immanents** : immanens, iboen, det at være indeholdt i noget.

I trykt udgave: Bind 17 side 244 linje 7

◀ **naar jeg i Lenaus Faust ... udhævet ... musicalsk** : sigter til en marginaloptegnelse, dateret 29. sept. 1837, i journalen BB, jf. BB:11.a. – **Lenaus Faust**: Lenau er pseudonym for den østrigske, romantiske forfatter Nikolaus Franz Niemsch Edler von Strehlenau (1802-50). Her sigtes til hans episk-dramatiske digt *Faust. Ein Gedicht*, Stuttgart og Tübingen 1836, »Der Tanz«, s. 49ff. – **underordnede**: her i betydningen lavere. – **Mephisto**: el. Mefistofeles er tjeneren og den onde ånd, Djævelen, i historien om Faust.

I trykt udgave: Bind 17 side 244 linje 9

◀ **deres Dands ... Spor i det duggede Græs** : jf. *Irische Elfenmärchen* (234m,12), »Einleitung«, s. LXXXIf.: »Aller Orten besteht die Lust und Beschäftigung der Elfen im *Tanz*. (...) Kreiße, die sie in das thauige Gras getreten, erblickt man außer Schottland auch in Scandinavien und Norddeutschland und jeder rust bei ihrem Anblick: 'da haben die Elfen getanzt!' (...) Auch sieht man die Nixen auf dem Wasserspiegel tanzen«.

I trykt udgave: Bind 17 side 244 linje 15

◀ **Grimms irische Elfenmärchen** : *Irische Elfenmärchen*, overs. af J.L.K. og W.K. Grimm (234m,12).

I trykt udgave: Bind 17 side 244 linje 23

◀ **Skifting med afgjort musicalsk Genie ... Kraft** : sigter til sagnet *Der kleine Sackpfeifer*, der handler om en skifting, som med sit sækkepibespil forhekser både levende og livløse ting til at danse, *Irische Elfenmärchen*, s. 25-35, især s. 30 (234m,12). Jf. BB:11.a.

I trykt udgave: Bind 17 side 244 linje 24

◀ **Sagnet om Venus-Bjerget** : sigter til L. Tiecks fortælling »Der getreue Eckart und der Tannenhäuser« (1799), hvori historien om Venusbjerget indgår. Fortællingen blev optaget i hans *Phantasus. Eine Sammlung von Märchen, Erzählungen, Schauspielen und Novellen* bd. 1-3, Berlin 1812-16, der indgår som bd. 4-5 i *Ludwig Tieck's Schriften* bd. 1-15, Berlin 1828, og bd. 16-28, Berlin 1843-54; bd. 4, 173-213. Jf. BB:11.

I trykt udgave: Bind 17 side 244 linje 26

◀ **Grimm I: c: p. LXXXII. »Saavel ved ... skjærer Strengene over.** : excerpt på dansk fra *Irische Elfenmärchen* (234m,12), »Einleitung«, s. LXXXII: »Wo die Elfen ein Fest feiern, da bringen sie auch die

Musik mit, ebenso wenig fehlt sie bei ihren großen Zügen; darin stimmen die Sagen aller Völker überein. Die Wasserjungfrauen wissen unbekannte Lieder zu singen (...) und der Zauber ist nicht zu beschreiben (Danske Viser I. 234.), den der Gesang der Elfinnen auf die ganze Natur hervorbringt, alles horcht darauf und scheint gleichsam zu erstarren.« - **l: c: p.:** lat. forkortelse for 'loco citato pagina', 'det anførte sted side'. - **Danske Viser 1, 234:** henvisning til folkevisen »Elvehøj«, hvor der synges om den fortryllende magt i elverpigernes sang, i *Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen*, udg. af W.H.F. Abrahamson, R. Nyerup og K.L. Rahbek, bd. 1-5, Kbh. 1812-14, ktl. 1477-1481; bd. 1, s. 234-236.

I trykt udgave: Bind 17 side 244 linje 27

◀ **der schwedische Nix ... zum Tanz aufspielt** : citat fra *Irische Elfenmärchen* (234m,12), »Einleitung«, s. LXXXIII.

I trykt udgave: Bind 17 side 244 linje 32

◀ **Ja Spilleren ... (fE »Ellekongestykket«) ... skjærer Strengene over** : delvis excerpt på da. fra *Irische Elfenmärchen*, »Einleitung«, s. LXXXIII, hvor det fortælles om det sjællandske musikstykke, »Elverkongestykket«, at det kunne tvinge alle, unge som gamle, ja, endda livløse ting, til at danse (ligesom den unge sækkepibespillers musik (244,24)), »und der Spieler selbst kann nicht ablassen, wenn er nicht versteht das Lied genau rückwärts zu spielen oder ihm jemand von hinten die Saiten der Geige zerschneidet.« Jf. også *Mythologien der Feen und Elfen* (227,8) bd. 1, s. 153.

I trykt udgave: Bind 17 side 244 linje 34

◀ **Msk. skal dømme Engle** : henviser til 1 Kor 6,3, hvor Paulus skriver til korintherne: »Ved I ikke, at vi skal dømme engle, for slet ikke at tale om jordiske forhold?«

I trykt udgave: Bind 17 side 245 linje 1

◀ **αποκαδοκια της κτισεως** : 223,29.

I trykt udgave: Bind 17 side 245 linje 1

◀ **Ellefolket ... Gjordemoder ... »irische Elfenmärchen ... Thiele 1,36** : jf. *Irische Elfenmärchen* (234m,12), »Einleitung«, s. XCVII: »Die Elfen nehmen auch Dienste der Menschen in Anspruch. Zwei Musiker mußten in einem schottischen Shian hundert Jahre lang aufspielen. Am häufigsten kommt jedoch vor, daß sie Wehemütter in ihre Berge oder unter das Wasser eilig geholt und ihren Beistand verlangt haben (Deutsche S. Nr. 41. 49. 304. Thiele I. 36.).« - **Gjordemoder:** jordemor. - **Deutsche Sagen N° 41; 49; 304:** *Deutsche Sagen*, udg. af J.L.K. og W.K. Grimm, bd. 1-2, Berlin 1816-18; bd. 1, s. 51-54 (nr. 41, »Die Ahnfrau von Ranzau«), s. 61-63 (nr. 49, »Der Wassermann«) og s. 392f. (nr. 304, »Der Nix an der Keller«). - **Thiele 1,36:** *Danske Folkesagn*, 1.-4. samling, bd. 1-2, Kbh. 1818-23, ktl. 1591-1592; bd. 1, s. 36 (det pågældende kapitel har titlen »De Underjordiske hente en Gjordemoder«).

I trykt udgave: Bind 17 side 245 linje 3

◀ **pronomen reflexivum** : reflexivt pronomen, tilbagevisende stedord.

I trykt udgave: Bind 17 side 245 linje 9

◀ **Grundtvig har Ret** : hentyder formentlig til Grundtvigs afhandling »Rom og Jerusalem. (En historisk Parallel)« i *Theologisk Maanedsskrift*, udg. af N.F.S. Grundtvig og A.G. Rudelbach, bd. 1-13, Kbh. 1825-28, ktl. 346-351; bd. 1, s. 201-230; s. 204, men især s. 213f.: »Fornuftig maae vi nemlig kalde enhver Betragtning og enhver Tanke-Gang, hvori vi slutte fra os selv, uden i Slutnings-Følgen at modsige os selv, og man seer nu let, at i den romerske Betragtning slutter Fornuften sig fra sig selv til Verden, og stræber, saa godt som mueligt, at rime den indvortes og udvortes Erfaring med sin Selv-Stændighed, og Selv-Raadighed, i Jerusalem derimod slutter Fornuften sig fra sig selv til sin Skaber, og beraaber sig paa en udvortes Erfaring (Aabenbaringen), der forklarer den indvortes, og lærer Mennesket, at al hans Raadvildhed og Ulykke udspringer af hans Selv-Raadighed, der vil tilintetgjøre hans fuldkomne Afhængighed af Skaberen, men formaaer det naturligviis ikke (...). Den romerske Fornuft grunder alle sine Slutninger paa sit sandselige Forhold til den synlige Verden, den israelitiske alle Sine paa sit aandelige Forhold til det Usynlige, eller med eet Ord, den romerske Viisdom udspringer af Sandserne, og den israelitiske af Samvittigheden.« Jf. også Grundtvigs *Haandbog i Verdens-Historien* bd. 1-3, Kbh. 1833-42; bd. 2, 1836, s. 18f. - **Grundtvig:** Nicolai Frederik Severin Grundtvig (1783-1872), da. forfatter, (salme)digter, historiker og præst.

I trykt udgave: Bind 17 side 245 linje 11

◀ **Disputer:** af lat. putare, bringe på det rene, dømme; diskussion.

I trykt udgave: Bind 17 side 245 linje 14

◀ **Mellemsætninger** : udsagn, der forbinder præmisser og konklusion i en argumentation, og hvis sandhed må bevises, for at konklusionens sandhed kan anses for godtgjort.

I trykt udgave: Bind 17 side 245 linje 14

◀ **oblique** : indirekte, middelbare.

I trykt udgave: Bind 17 side 245 linje 18

◀ **Jeg er Sandheden** : hentyder til Joh 14,6, hvor Jesus siger: »Jeg er vejen og sandheden og livet«.

I trykt udgave: Bind 17 side 245 linje 20

◀ **Clausen og Hohlenbergs ... p. 485-534** : *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, udg. af H.N. Clausen og M.H. Hohlenberg, 5. årg., Kbh. 1837, s. 485-533 (SK ejede 4. årg., Kbh. 1836, ktl. U 29, men if. fortegnelsen over abonnenter i 5. årg., s. VII, var »Kierkegaard, Stud. theol.« blandt disse; der kan ikke være tale om broderen P.C. Kierkegaard, da han var blevet teologisk kandidat i 1826). Med de to udg. udkom tidsskriftet med fire hefter om året fra 1833 til 1841. – **Clausen**: Henrik Nicolai Clausen (1793-1877), da. teolog og politiker, dr.phil. et theol., 1822 ekstraordinær og fra 1830 ordinær professor i teologi (dogmatik) ved Kbh.s Universitet. – **Hohlenberg**: Matthias Hagen Hohlenberg (1797-1845) da. teolog, dr. phil. et theol., 1827 ekstraordinær og fra 1831 ordinær professor i teologi (GT) ved Kbh.s Universitet.

I trykt udgave: Bind 17 side 245 linje 27

◀ **Afhandling af Baur om det Xstlige i Platonismen** : »Det Christelige i Platonismen eller Sokrates og Christus. En religionsphilosophisk Undersøgelse« af Ferdinand Christian Baur (1792-1860), ty. teolog, fra 1826 professor i evangelisk teologi ved universitetet i Tübingen og grundlægger af den såkaldte Tübingerskole.

I trykt udgave: Bind 17 side 245 linje 29

◀ **den Deel ... udeladt i Tidsskriftet** : Afhandlingen består kun af andet afsnit »Platonismens Slægtskab med Christendommen med Hensyn til den Betydning, som af Plato tillægges Sokrates's Person« samt slutningen af første afsnit »Slægtskabet mellem Platonismen og Christendommen, betragtet efter den platoniske Philosophies Hovedlærdømmes Charakter og dens Standpunkt i Almindelighed« af F.C. Baur's bog *Das Christliche des Platonismus oder Sokrates und Christus. Eine religionsphilosophische Untersuchung*, Tübingen 1837, ktl. 422 (et genoptryk fra *Tübinger Zeitschrift für Theologie*, Tübingen 1837, 3. hefte). Jf. udgivernes indledning i *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, s. 485.

I trykt udgave: Bind 17 side 246 linje 1

◀ **Hans Parallele mell. Xstus og Socrates** : Paralleller og forskelle mellem Sokrates og Kristus behandles gang på gang af F.C. Baur, jf. *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, s. 506f., s. 509ff., s. 514ff. og s. 523-527.

I trykt udgave: Bind 17 side 246 linje 7

◀ **p. 529 »Ligesom ... fra det Mskliges Standpunkt** : citat fra nederst s. 528 til øverst s. 529. SK benytter forkortelser og skriver 'Sokrates' i stedet for 'Sokrates's', i øvrigt mindre afvigelse i ortografi og interpunktion.

I trykt udgave: Bind 17 side 246 linje 8

◀ **ομφαλοψυχίται** : gr. (omphalopsychitai) 'navlebeskuere'. Udtrykket stammer fra de gr.-ortodokse, asketiske munke omphalopsychiter el. hesyk(i)aster på bjerget Athos (det 14. årh.); ved at forholde sig i absolut ro og koncentrere al opmærksomhed om meditativt at stirre på deres egen navle søgte de at opnå en tilstand af fuldstændig ro (hēsychía) og mystisk, religiøs henrykkelse (hesychasme), hvori de oplevede alt og skuede den guddommelige herlighed.

I trykt udgave: Bind 17 side 246 linje 20

◀ **Munkene til at begynde ... med Verdensskabelse** : sigter til de kristne universalhistorier, der i middelalderen blev skrevet af bl.a. munke, ofte på baggrund af biskop Euseb af Kæsareas verdenskrønike, der dækker perioden fra verdens skabelse til o. år 300, og som bygger på Sextus Julius Africanus' kronografi, der sammenstiller hovedbegivenhederne i den hellige og i den profane historie fra verdens skabelse til o. år 220. Disse ofte vidtløftige universalhistorier havde til formål at påvise Bibelens ælde og strækker sig derfor langt bagud i tid, tit helt tilbage til verdens skabelse. De benyttede Bibelen som væsentligste kilde og den

bibelske frelseshistorie begyndende med syndfloden som rettesnor for tolkning af den historiske udvikling, der iværksat af Gud finder sit skelsættende vendepunkt i Jesu fødsel for derefter at bevæge sig frem mod dommedag, verdens undergang og det evige liv.

I trykt udgave: Bind 17 side 246 linje 30

◀ **den slette Uendelighed** : fast udtryk fra Hegels filosofi. If. Hegels dialektiske forståelse af begreberne skal det endelige forstås i lyset af det uendelige, dvs. delen i lyset af den sig udviklende helhed. Denne forståelse er en spekulativ opfattelse af begreberne, fordi den forudsætter en forening af endeligt og uendeligt; men hvis bevidstheden blot bevæger sig fra én ting til den næste i en uendelig kæde uden at betragte uendelighed i modsætning til endelighed, kommer den således ikke videre. En sådan uendelighed kalder Hegel den 'slette' el. 'negative' uendelighed; 'slet' betyder her den endeløse fortsættelse af en endelighed, der ikke defineres af en bestemt modsætning og således ikke indgår i en dialektisk proces. Jf. fx *Encyclopädie* (222m,9) bd. 1, i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 6, s. 184 (*Jub.* bd. 8, s. 222), og *Wissenschaft der Logik* (222m,9) bd. 1, i *Hegel's Werke* bd. 3, s. 150-152 (*Jub.* bd. 4, s. 160-162). I da. sammenhæng defineres udtrykket af L. Zeuthen i hans *Menneskets moralske Selvstændighed*, Kbh. 1832, s. 72, og især af J.L. Heiberg i hans *Indlednings-Foredrag* (222m,9), s. 6 og s. 11.

I trykt udgave: Bind 17 side 247 linje 8

◀ **Copernicus** : Nicolaus Copernicus (Nikolaus Koppernigk) (1473-1543), polsk astronom, der – som den første i nyere tid – formulerede det heliocentriske verdensbillede (solen er i universets midte, planeterne og hermed også jorden cirkulerer om den) i modsætning til middelalderens geocentriske verdensbillede (jorden er i universets midte, planeterne og herunder også solen cirkulerer om den). Tilhængere af det heliocentriske verdensbillede kaldtes kopernikanere.

I trykt udgave: Bind 17 side 247 linje 15

◀ **Minerva springer ud af Jupiters Hoved** : den rom. gudinde Minerva (gr. Athene), der fuldbåren sprang ud af Jupiters (gr. Zeus') pande.

I trykt udgave: Bind 17 side 247 linje 20

◀ **Asyl** : velgørenhedsanstalt, som optager personer, der trænger til hjælp el. pleje, især børn; i den liberale presse var anbefaling af asylere et almindeligt og populært udtryk for borgerskabets sociale ansvar.

I trykt udgave: Bind 17 side 247 linje 23

◀ **Jeg veed at Intet i Verden ... vor Herre** : jf. Rom 8, 38-39, hvor Paulus skriver: »jeg er vis paa, at hverken Død, ei heller Liv, ei heller Engle, ei heller Fyrstendømmer, ei heller Magter, ei heller det Nærværende, ei heller det Tilkommende, ei heller det Høie, ei heller det Dybe, ei heller nogen anden Skabning skal kunne skille os fra Guds Kierlighed i Christo Jesu vor Herre« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 247 linje 26

◀ **Erdmann** : 219,13.

I trykt udgave: Bind 17 side 248 linje 11

◀ **om religiøs Ironie i »Wissen und Glauben« 10de Forelæsning** : J.E. Erdmann *Vorlesungen über Glauben und Wissen als Einleitung in die Dogmatik und Religionsphilosophie*, Berlin 1837, ktl. 479, s. 80-88. Her bestemmer Erdmann den religiøse nihilisme og den religiøse ironi således: »Was (...) das Ich mit sich selber identisch seyn läßt, indem es geglaubt wird, das wird wahr seyn. Es kommt dabei auf das, was das Object sonst ist, d. h. was sein Inhalt ist, gar nicht an, sondern ein jedes Glaubensobject ist wahr, welches glaubend, das Ich mit sich in Uebereinstimmung bleibt. Dieser Standpunkt fixirt, gibt den *religiösen Nihilismus* (oder Indifferentismus). (...) Hat nun das Ich, indem es das Glaubensobject gelten läßt, zugleich das Bewußtseyn darüber, daß es dasselbe nicht etwa einer objectiven Beschaffenheit, oder seines Inhalts wegen gelten läßt, sondern daß es ganz zufällig sey, was für ein Object für wahr gehalten werde, daß es eben darum ihm erlaubt sey, das Object beliebig zu wechseln, wenn es nur mit sich selber in Uebereinstimmung bleibe, so gibt das den Standpunkt, den wir *religiöse Ironie* nennen können«, s. 81-83. Kort karakteriseres den religiøse nihilismes princip som: »Glaube, was du glaubst. Was, ist unwesentlich«, og den religiøse ironi som en potensering af dette princip ved også at indbefatte bevidstheden om det ligegyldige i troens indhold, s. 85.

I trykt udgave: Bind 17 side 248 linje 11

◀ **Ironien (...) dens Forskjellighed fra Vantro** : jf. *Vorlesungen über Glauben und Wissen*, 11. forelæsning, som Erdmann i indholdsfortegnelsen giver overskriften »Der Unglaube«; her afgrænses den

religiøse ironi i forhold til vantro således: »Wenn also die religiöse Ironie darin bestand, daß das religiöse Bewußtseyn, indem es einen Inhalt besaß, zugleich diesen Inhalt als unwahren, (weil einen *anderen* Inhalt als wahren) wußte, so wird itzt dem Bewußtseyn die Wahrheit nicht etwa darin bestehn, daß *auch* der entgegengesetzte Inhalt wahr ist, sondern das Bewußtseyn wird die Wahrheit in nichts Anders setzen, als darein, daß jeder objective Inhalt, weil er dies ist, verworfen wird. Den Standpunkt, wo das Bewußtseyn sich als wahr und befriedigt weiß, indem und nur weil es allen Inhalt verwirft, nennen wir *Unglauben*«, s. 90.

I trykt udgave: Bind 17 side 248 linje 12

◀ **Credo ut intelligam** : lat. »Jeg tror for at kunne forstå (erkende)«. Den ofte anførte sentens stammer fra Anselm of Canterbury (1033-1109) *Proslogion*, kap. 1: »Neque enim quaero intelligere, ut credam, sed credo, ut intelligam« (»For jeg søger aldrig at forstå for at kunne tro, men tror for at kunne forstå«), jf. W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 1-11, Leipzig 1798-1819, ktl. 815-826; bd. 8,1, 1810, s. 120, note 71. Jf. også H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag*, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh. 1836 (222m,9), s. 516f.: »Den [hegelske filosofi] er Conseqventsen og Resultatet af Aarhundreders Arbeide, men for at forstaae dette kommer det an paa at fatte det Princip, der ligger til Grund for den filosofiske Retning, der kan kaldes *den herskende* i hele den nyere Tid, i sin Modsætning til Middelalderens christelige Philosophie. Middelalderens Philosophie hvilede i Troen, dens Princip er Anselms bekjendte *credam ut intelligam* [lat. jeg vil tro, for at jeg kunne forstå], der ikke er forskjelligt fra det ældgamle Ord: Gudsfrygt er Begyndelse til Viisdom.« Martensen gentager den lat. sentens nederst s. 516 og omtalte den også i sin licentiatafhandling *De autonomia conscientiae sui humanæ* (239,21), s. 6.

I trykt udgave: Bind 17 side 248 linje 19

◀ **Nihil est in intellectu ... in sensu** : lat. »Intet er i forstanden, som ikke først har været i sanserne«. Denne ofte anførte sentens udtrykker grundtanken i Aristoteles empirisme, og optræder i formen »Nihil est in intellectu quod non sit prius in sensu« (»Intet er i forstanden, som ikke forud er i sanserne«) hos Thomas Aquinas (død 1274) i *Quaestiones disputatae de veritate*, 2, 3. Skønt formuleringen selv ikke findes hos Aristoteles, er den baseret på hans lære om sanseerfaring og abstraktion, som han udvikler i *De anima*, 2. bog (især i kap. 12) og i 3. bog (især i kap. 4). Den lat. sentens blev meget diskuteret i tiden pga. den brug, Hegel gjorde af den i sit forsvar for idealisme; jf. *Encyclopædie* (222m,9) bd. 1, »Die Logik«, i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 6, § 8, s. 14 (jub. bd. 8, 52): »Es ist ein alter Satz, der dem *Aristoteles* fälschlicherweise so zugeschrieben zu werden pflegt, als ob damit der Standpunkt seiner Philosophie ausgedrückt seyn sollte: *nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu*; – es ist nichts im Denken, was nicht im Sinne, in der Erfahrung gewesen. Es ist nur für einen Mißverstand zu achten, wenn die spekulative Philosophie diesen Satz nicht zugeben wollte. Aber umgekehrt wird sie ebenso behaupten: *nihil est in sensu, quod non fuerit in intellectu*, – in dem ganz allgemeinen Sinne, daß der *voüç* und in tieferer Bestimmung *der Geist*, die Ursache der Welt ist, und in dem nähern, (...) daß das rechtliche, sittliche, religiöse Gefühl ein Gefühl und damit eine Erfahrung von solchem Inhalte ist, der seine Wurzel und seinen Sitz nur im Denken hat.« Hegels polemiske brug af denne aristoteliske sentens diskuteres også af Fr. Baader i *Vorlesungen über speculative Dogmatik*, 2. hefte, Münster 1830 (jf. ktl. 396, hefte 1, Stuttgart og Tübingen 1828, hefte 2-5, Münster 1830-38), 53, og H.L. Martensen i *De autonomia conscientiae sui humanæ* (239,21), s. 40. Jf. desuden Hegels *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (239,21) bd. 2, i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 14, s. 332 og s. 385 (jub. bd. 18, s. 332 og s. 385).

I trykt udgave: Bind 17 side 248 linje 19

◀ **sat hele Verden ... under Vand** : hentyder til syndfloden, jf. 1 Mos 6-7.

I trykt udgave: Bind 17 side 248 linje 22

◀ **indesluttet en lille Verden i sig** : hentyder til Noas ark, jf. 1 Mos 6-8.

I trykt udgave: Bind 17 side 248 linje 23

◀ **først en Ravn flyve ud ... med et Olieblad** : hentyder til beretningen om syndflodens ophør, 1 Mos 8,6-12, hvor det fortælles, at fyrre dage efter, at arken var stødt på grund på Ararats bjerg, åbnede Moses lugen i arken og sendte en ravn ud, som fløj frem og tilbage, indtil vandet var tørret bort fra jorden. Derpå sendte han en due ud, men da den ikke fandt et sted, hvor den kunne sætte sig, fordi der endnu var vand over hele jorden, vendte den tilbage. Noa ventede så i syv dage og sendte duen ud igen, og ved aftenstid vendte den tilbage med et frisk olivenblad i næbbet; da var Noa klar over, at vandet var forsvundet fra jorden. Efter yderligere syv dage sendte han atter duen ud, og den vendte ikke tilbage.

I trykt udgave: Bind 17 side 248 linje 25

◀ **Fryd Dig ... hun, der har Manden** : citat fra Es 54,1, måske i SKs egen oversættelse, jf. GT-1647: »Fryd dig du ufructsommelige som icke fødte / Glæde dig med Fryd oc vær glad / som icke var i Barns Nød / Thi den Eenliges Børn ere flere / end hendis Børn som hafver Mand, sagde Herren.« – **eenstige**: enkelte, enlige.

I trykt udgave: Bind 17 side 248m linje 3

◀ **dette er Kjød af mit Kjød og Been af mine Been** : således siger Adam, efter at Gud har skabt Eva af det ribben, han tog fra Adam, 1 Mos 2,23.

I trykt udgave: Bind 17 side 248 linje 31

◀ **Ravnen, da den tabte sit Objekt ... Veltalenhed** : hentyder til Æsops fabel om ræven og ravn. Jf. *Phædri Æsopiske Fabler*, overs. af M.R. Thaarup, Kbh. 1826, 1. bog, nr. 13, s. 8f.: »De Folk, som gjerne høre sledske Tungers Ros, / For seent, naar haanlig Straf de lide, angre det. // Ud af et Vindve napsed Ravnen sig en Ost, / Og for i Ro at æde den han satte sig / Op i et Træ. Det havde Ræven seet, og strax / Han udbrød: O, hvor dejlig er din Vingers Glands, / Hvor yndig, Ravn, din Mine, og din Anstand peen! / Besad du Stemme, ingen Fugl var da som du. / Nu vilde Tossen ogsaa Stemmen vise, men / Idet den Næbbet lukked op, faldt Osten ned, / Som snedig Ræv med graadig Tand i Hast fik fat. / Da først med Suk bedragne Ravn sin Dumhed saae.«

I trykt udgave: Bind 17 side 249 linje 3

◀ **Schleiermacher** : 219,20. I sit værk *Über die Religion, Reden an die Gebildeten und ihren Verächtern*, Berlin 1799 (forkortet *Über die Religion*), funderede Schleiermacher religionen i en følelse af afhængighed til noget højere og bestemte fromhed som en oplevelse af det endelige set i lyset af det evige og uendelige. Bestemmelsen af religion som menneskets følelse af absolut afhængighed af det guddommelige, dvs. som en følelse af, at det har sin væren i og med det guddommelige og dermed som værende i enhed med det guddommelige, danner grundlag for Schleiermachers dogmatik i *Der christliche Glaube* (219,21), hvor dogmatikken bestemmes som refleksion over religionen og dermed som bestræbelsen efter at udtrykke den religiøse følelse i ord. Schleiermacher var med sin karakteristik af dogmatikken i skarpeste modstrid til både den traditionelle protestantiske dogmatik og den hegelianske spekulative dogmatik. Hans dogmatiske anskuelser kom dog alligevel til at danne skole inden for dogmatikken.

I trykt udgave: Bind 17 side 249 linje 8

◀ **det første Standpunkt af den egl. orthodoxe Dogmatik ... Betydning** : jf. I.H. Fichtes afhandling »Speculation og Aabenbaring« i *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur* (245,27), s. 755f.: »Schleiermacher har indledet den samme afgjørende Krisis for den religiøse Bevidsthed, som i den speculative Retning er udtalt i den Maade, hvorpaa den negative Idealisme dialektisk har overvundet sig selv ved den fuldstændigt gennemførte Reflexion. Tillige er deri paa den ene Side, lige overfor den døde Bogstavorthodoxie, aabnet en levende Troes Kilde, som øser af et guddommeligt Vidhedsbyrds Nærværelse, der stedse indvortes fornyer sig selv; paa den anden Side er derved givet et videnskabeligt Princip og et Middelpunkt, for at tilegne sig de positive Lærdomme som nye og i Sandhed levendegjørende: en afgjort Vinding for den nuværende Theologies Omdannelse, saavel som for det religiøse Livs Gjenfornylelse og Forfriskelse iblandt os.« - **orthodoxe Dogmatik**: 253,16.

I trykt udgave: Bind 17 side 249 linje 8

◀ **Underbegrebet** : Især i *Über die Religion* omtaler Schleiermacher underet som det at se det evige og guddommelige i det endelige og naturlige. »Wunder ist nur der religiöse Name für Begebenheit, jede, auch die allernatürlichste und gewöhnlichste, sobald sie sich dazu eignet, daß die religiöse Ansicht von ihr die herrschende sein kann, ist ein Wunder«, s. 118.

I trykt udgave: Bind 17 side 249 linje 15

◀ **dets Inderlighed i Systemet** : hentyder til, at Schleiermacher afviser 'under' i betydningen betegnelse for objektive begivenheder som mulige brud på natursammenhængen. Derimod er 'under' udtryk for måden, hvorpå den religiøse selvbevidsthed som absolut afhængighedsfølelse af Gud erfarer virkeligheden i dens helhed. Det ligger i SKs karakteristik af Schleiermacher, at »hans hele Standpunkt er Under«. Med 'Systemet' refereres der til Schleiermachers dogmatik, *Der christliche Glaube* (219,21).

I trykt udgave: Bind 17 side 249 linje 15

◀ **prælegomenisk** : el. mere sædvanligt 'prolegomenisk', 'sige noget forud', indledningsvist.

I trykt udgave: Bind 17 side 249 linje 16

◀ **hans hele Selvbevidsthed ... chr: Selvbevidsthed** : Den religiøse selvbevidsthed er if. Schleiermacher altid historisk formidlet; naturlig religion findes ikke. For den kristne er Jesus den reneste legemliggørelse af gudsbevidstheden som absolut afhængighedsfølelse, hvilket bevirkede, at alt i hans liv blev relateret til Gud. Således er Jesus urbillede for enhver kristen selvbevidsthed. I den betydning kan det påstås, at Schleiermachers »hele Selvbevidsthed er en reen ny chr: Selvbevidsthed«.

I trykt udgave: Bind 17 side 249 linje 18

◀ **Novelle** : Novellen blev i 1820'erne og især 1830'erne en meget populær genre i da. litteratur.

I trykt udgave: Bind 17 side 249 linje 21

◀ **Gibseren paa Østergade** : gipsafstøberens Guiseppe Barsuglis udstillingsvindue i Østergade i København (se kort 2, C2-D2).

I trykt udgave: Bind 17 side 249 linje 22

◀ **den religiøse Sikkerhed ... overvundet Verden** : spiller på 1 Joh 5,4: »For alt, hvad der er født af Gud, overvinder verden; og den sejr, som har overvundet verden, er vor tro.«

I trykt udgave: Bind 17 side 249 linje 30

◀ **Novelle** : 249,21.

I trykt udgave: Bind 17 side 250 linje 5

◀ **Oxy-Gas-Mikroskop** : egl. hydrooxygengasmikroskop, dvs. et projektions- el. lampemikroskop benævnt efter lyskildens brændstof hydrooxygengas (kvaldgas). Et sådan mikroskop blev netop demonstreret i København, jf. *Berlingske Tidende* nr. 296, 13. dec. 1837 (sp. 6f.): »Som et glædeligt Tegn for Yndere af Kunst og Videnskab maa det altid betragtes, naar hist og her et Genie hæver sig over det Almindelige. Et slikt Talent er fremstaaet i Slesvig, hvor det er lykkedes Hr. Heß, der i nogle Aar var sysselsat med at forfærdige optiske Sager, at fuldførte et *Hydro-Oxygen-Gas-Mikroskop*, der forstørret i endnu højere Grad end det Døblerske [egl. Döbereinersche]. Ved Forevisning af samme i Borger-Foreningens Locale har Hr. Heß givet Publicum Lejlighed til at see og beundre de interessante Virkninger. Man saa saaledes de mindste, for det blotte Øje neppe synlige Vanddyr forvandlede til Kæmpe-Uhyrer, Benet af en Edderkop forstørret til 14 Fods Længde, et Myggehoved halvanden til to Fod i gjennemsnit, bevoxet med smaae Fjerbuske af 6 til 8 Fods Længde.« Den omtalte forevisning har ikke ladet sig datere, men da de københavnske foreninger typisk afholdt deres møder søndag aften, kan den tænkes at have fundet sted netop søndag 10. dec. 1837.

I trykt udgave: Bind 17 side 250 linje 7

◀ **den Afhandling ... Fichte begynder sit Tidsskrift** : dvs. I.H. Fichtes afhandling »Spekulation und Offenbarung«, som indleder hans nye tidsskrift *Zeitschrift für Philosophie und spekulative Theologie* bd. 1, 1. hefte, Bonn 1837, s. 1-31. Afhandlingen, der er et opgør med den (efter)hegelske filosofis åbenbaringsbegreb, blev udg. på da. som »Speculation og Aabenbaring« i *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, 5. årg., Kbh. 1837 (245,27), s. 747-777. Om tidsskriftets sigte hedder det i en da. sammenfatning af Fichtes forord, at det skal »uden at give Plads for en udelukkende Skole eller et litterairt Coterie, antage sig den christelige Speculations Opgaver, give dem en videre og dybere Uddannelse, og navnlig føre de dybt indgribende Spørgsmaal i Dogmatik og praktisk Theologie, som nu sætte begge Kirker i Bevægelse og synes at kalde gamle Modsætninger frem paa ny, over paa filosofisk Jordbund, og her, i speculativ Gjennemførelse, bringe dem til Løsning eller gjensidig Anerkjendelse«, s. 747. - **Fichte**: Immanuel Hermann Fichte (1796-1879), ty. filosof, søn af J.G. Fichte, derfor oftest omtalt som 'den yngre Fichte'; fra 1836 ekstraordinær og fra 1840 ordinær professor i filosofi i Bonn, 1842-63 professor i Tübingen.

I trykt udgave: Bind 17 side 250 linje 11

◀ **ruste sig til en Kamp med en saadan Alvor** : jf. især afhandlingens slutning, *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, s. 776: »Vi maae (...) ruste os til en Periode, hvor langt alvorligere og mere dybtgribende Aaandskriser ere os beredte, end nogen foregaaende Tid har oplevet. Naar alle Tænkningens og Villiens Kræfter, selv forvendte og udartede og udrustede med alle Vaaben af en besnærende Sophistik og en stolt Energie, træde i Kampen, da trænge vi i Sandhed til andre Skyttsværn derimod, end Paaberaabelser af historiske Auctoriteter, eller af Sædvane og Vedtægt, eller af den gamle afpælede Skoleviisdom. Og dette er Nutidens nye Charakter, som i sin truende Betydning rigtignok kun kan erkjendes af Den, der paa en levende og tillige klar Maade selv er rodfæstet i det Positive.« Og, hedder det til sidst, grundlaget for den nye erkendelse, »hvis almindeligste Præmisser vi have antydnet i det Forrige, er i Virkeligheden givet ved Philosophiens nærværende Vending«, s. 777.

I trykt udgave: Bind 17 side 250 linje 13

◀ **»Frygt og Bæven« (Phillipenserne)** : jf. Fil 2,12. Hentyder formentlig til Fichtes bemærkning om, at Schleiermacher med sin lære om den oprindelige gudsbevidsthed som afhængighedsfølelse har sammenfattet denne bevidstheds yderste ekstremer »fra den lave Raahed, der føler en overtroisk Frygt og Sky for Guderne (...) indtil Høiden af en bevidst, af fri Tilbøielighed fremgaaende Underkastelse, der føler sig som Ydmyghed og Kjærlighed«, *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, s. 756. - **Phillipenserne**: gl.

form for Filipperne, dvs. medlemmerne af menigheden i Filippi i Makedonien, som Paulus stiftede og skrev et af sine breve til.

I trykt udgave: Bind 17 side 250 linje 14

◀ **Vidne hos Notarius publicus** : Notarius publicus, lat. 'offentlig skriver', var i København betegnelse for den embedsmand, hvis hverv det var at bevidne og bekræfte retsakter, fx testamenter, borgerbreve, beskikkelser, gældsbreve og domme. Til udøvelse af sit hverv benyttede han et vidne, som i påkommende tilfælde kunne bekræfte at have overværet hans påtegning af dokumentet; vidnets tilstedeværelse skulle fremgå af påtegningen.

I trykt udgave: Bind 17 side 250 linje 17

◀ **galer en Hane ved Midnat** : 250,31.

I trykt udgave: Bind 17 side 250 linje 21

◀ **Fredriksborg** : lille by i Nordøstsjælland beliggende NV for Slotssøen og N for Hillerød (se kort 4, D4); mest kendt pga. Frederiksborg Slot. Frederiksborg sogn havde i midten af 1830'erne ca. 720 indbyggere. I sin barndom tilbragte SK ofte sine ferier i Frederiksborg, jf. DD:122.a.

I trykt udgave: Bind 17 side 250 linje 25

◀ **Midnatsgal** : midnatshanens galen.

I trykt udgave: Bind 17 side 250 linje 31

◀ **mæt af Dage** : indgår i et fast udtryk i GT om at dø 'gammel og mæt af dage', jf. fx 1 Mos 25,8 og Job 42,17.

I trykt udgave: Bind 17 side 251 linje 3

◀ **Fornylsens Bad** : spiller formentlig på Tit 3,5, hvor Paulus skriver: »ikke for de Retfærdigheds Gierningers Skyld, som vi havde gjort, men efter sin Barmhertighed frelste han [Gud] os ved Igienfødselsens Bad og Fornylsen i den Hellig Aand« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 251 linje 4

◀ **drager ud for at finde den blaa Fugl ... ulykkelige Elskede** : sigter til dronning Florine i eventyret »Den blå Fugl«, hvis hovedmotiv kendes allerede i det 12. årh., og som blev optaget af Marie Catherine Le Jumel de Barneville, baronne d'Aulnoy, under titlen »L'Oiseau bleu« i hendes eventyrsamling *Contes de fées* bd. 1-14, Paris 1697. Her fortælles det, hvordan prinsesse Florine, efter at hun er blevet dronning, straks udnævner en statsråd til at varetage regeringen, så hun kan drage ud i verden for at lede efter sin elskede kong Charmant, der var blevet forvandlet til en blå fugl af Florines stedmoder, fordi han ikke ville gifte sig med hendes egen hæslige datter. SK kendte formentlig eventyret fra *Feen-Märchen der Frau Gräfin v. Aulnoy in vier Bänden*, i *Die Blaue Bibliothek aller Nationen*, udg. af F.J. Bertuch og F. Jacobs, bd. 1-12, Gotha og Weimar 1790-1800, ktl. 1445-1456; bd. 3-4 og bd. 9-10. Oversat til ty. under titlen »Der blaue Vogel« findes eventyret i bd. 3, s. 67-126, det her fortalte s. 108.

I trykt udgave: Bind 17 side 251 linje 8

◀ **forklædt som Bondepige vanker om ... Sorgen und Leiden** : I »Den blå Fugl« fortælles det, at dronning Florine begiver sig ud på sin eftersøgning forklædt som bondepige, og at hun på sin vandring møder en gammel, pukkelrygget kone, der spørger hende, hvorfor hun er så alene. »Ach Mütterchen! erwiedert Florine, ich bin nicht allein; Kummer, Unruhe und Beschwerden sind meine Gesellschafter, und Tränen begleiten diese Antwort«, *Die Blaue Bibliothek aller Nationen* bd. 3, s. 111.

I trykt udgave: Bind 17 side 251 linje 12

◀ **en ung Pige ... Pilegrimsfart** : Kilden er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 17 side 251 linje 20

◀ **den Tryllemester ... König Huldreich! Wo bist Du?** : I »Den blå Fugl« fortælles det, hvordan kong Charmants bedste ven, 'der Zauberer', bliver så bekymret for ham, at han farer verden rundt otte gange for at finde ham, men forgæves. På sin niende vandring kommer vennen ind i en skov, hvor kongen er, og støder som sædvanlig fem gange i sit horn og råber derpå af al kraft kongens navn; da genkender Charmant sin vens stemme. Jf. *Die Blaue Bibliothek aller Nationen* bd. 3, s. 103. Det anførte citat findes ikke i den her benyttede ty. oversættelse, hvor kongen overalt kaldes Charmant og ikke Huldreich; SK kan derfor have

benyttet en anden ty. oversættelse, som ikke har kunnet verificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 251 linje 23

◀ **en Konge og Dronning ... alle Ammer sammenkaldede de** : hentyder formentlig til eventyret »Prinzessin Frühlingsschön« i *Feen-Märchen der Frau Gräfin v. Aulnoy in vier Bänden*, i *Die Blaue Bibliothek aller Nationen* (251,8) bd. 3, s. 188-220. I eventyret fortælles om en konge og en dronning, hvis mange børn alle døde som små; men da dronningen efter lang tids forløb atter bliver gravid, sammenkaldes de bedste ammer for at udvælge én af dem til at forhindre, at også dette barn dør, s. 188f.

I trykt udgave: Bind 17 side 251 linje 28

◀ **sammenkaldede ikke Stænder** : sigter til de fire rådgivende provinsialstænderforsamlinger i Danmark, givet ved forordning af 15. maj 1834. Østifternes stænderforsamling trådte (som den første) sammen i Roskilde 1. okt. 1835, de øvrige 11. april 1836; den anden samling fandt sted i 1838

I trykt udgave: Bind 17 side 251 linje 30

◀ **Nulla dies sine linea** : lat. 'ingen dag uden en streg', mundheld tillagt den gr. maler Apelles, som hver dag øvede sine færdigheder; her formentlig brugt i betydningen: 'ingen dag uden en (skrevet) linie'.

I trykt udgave: Bind 17 side 252 linje 2

◀ **Poul Møller er død** : Filosofen og digteren, professor Poul Martin Møller døde 13. marts 1838, knapt 44 år gammel.

I trykt udgave: Bind 17 side 252 linje 8

◀ **overhovedet** : lige over, lodret over hovedet.

I trykt udgave: Bind 17 side 252m linje 3

◀ **lille Carl** : formentlig SKs nevø Carl Ferdinand Lund (1830-1912), søn af Nicoline Christine Kierkegaard og Johann Christian Lund; senere landmand og gårdejer.

I trykt udgave: Bind 17 side 252 linje 16

◀ **de nye Værelser, jeg agtede at flytte hen i** : SK synes at have planlagt at forlade lejligheden i Løvstræde (se kort 2, C2) til april flyttedag; her havde han formentlig boet, siden han 1. sept. 1837 flyttede ud af sin fars hus på Nytorv 2. Hvilke værelser SK har haft i tankerne, er uvist; heller ikke ved man derfor, om han nogen sinde flyttede ind i dem.

I trykt udgave: Bind 17 side 252 linje 17

◀ **Hamans ... Protest ... Betydnings-Realitet** : Hvad der nærmere sigtes til, har ikke kunnet identificeres. Haman: Hamann 214,1.

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 1

◀ **den egl. alvorlige Tvivl i den moderne Philosophie** : jf. fx H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-foredrag*, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh 1836 (222m,9), s. 518: »Valgsproget hedder nu: *Tvivl* er Begyndelse til Viisdom«. Martensen fremhæver i øvrigt, at tvivlen som princip i den metodiske videnskab, dvs. den hegelske filosofi, ikke må forveksles med en blot negativ skepsis: »Fordringen: '*de omnibus dubitandum est*' ['man skal tvivle om alt'] er ikke saa let opfyldt, som den er udtalt, thi der fordres ingen endelig *Tvivl*, ikke den populære *Tvivl* om Dette eller Hiint, hvorved man altid reserverer sig Noget, der ikke inddrages i *Tvivl*en. (...) Videnskaben fordrer (...) den absolute, den uendelige *Tvivl*. Derfor maatte ethvert af de forskjellige Systemer, der filosoferede i denne Retning, begynde den hele Philosophie forfra, thi det viste sig altid, at det foregaaende System havde ladet en Forudsætning staae, der ikke var inddraget i *Tvivl*en, og at denne var den uberettigede Begyndelse, hvorfra der var gaaet ud«, s. 519f. Når den nyere filosofi begynder med *tvivl*, sker det ofte under påberåbelse af Descartes, jf. fx overskriften til 1. del, § 1, af *Principia philosophiae* (1644, Filosofiens principper): »Veritatem inquirenti, semel in vita de omnibus, quantum fieri potest, esse dubitandum« (»Den, som søger sandheden, bør én gang i sit liv tvivle om, så vidt muligt, alting«); se bl.a. Hegels *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (239,21) bd. 3, i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 15, s. 334ff. (*Jub.* bd. 19, s. 334ff.).

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 3

◀ **Nielsen** : Nicolai Peter Nielsen (1795-1860), skuespiller ved Det kgl. Teater fra 1820.

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 6

◀ **Glæde over Danmark** : Poul Martin Møllers (252,8) digt »Rosen blusser alt i Danas Have«, skrevet juli 1820 i Manila under en rejse til Østen (1819-20), trykt under titlen »Glæde over Danmark« i K.L. Rahbeks *Tilskuerne. Et Ugeskrift* nr. 47, bd. 1, Kbh. 1823, s. 374-376. Digtet blev »fremsagt« af N.P. Nielsen søndag aften 1. april 1838 ved en »Aftenunderholdning« på Det kgl. Teater arrangeret af kgl. kammermusicus C.F. Lemming, jf. *Adresseavisen* nr. 77, 31. marts 1838.

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 6

◀ **erindrer I den vidt forreiste Mand** : jf. 3. strofe, der begynder »Mine Venner i den danske Sommer! / Mindes I den vidtforreiste Mand?«

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 9

◀ **Justinus Martyr** : oldkirkelig apologet, født o. 100 i Samaria af hedenske forældre, studerede først filosofi, især platonisme, gik senere over til kristendommen, rejste rundt som kristen filosof og kom bl.a. til Rom, hvor han led martyrdøden o. 165. Af hans talrige skrifter er kun enkelte bevaret, herunder hans to apologier for kristendommen til den rom. kejser Antonius Pius, jf. *Justinus Martyrs Apologier eller Forsvarsskrifter for Christendommen*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1836, ktl. 141 (forkortet *Justinus Martyrs Apologier*).

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 13

◀ **ikke opfatter Verden saa polemisk** : sigter formentlig til, at Justinus Martyr i sine apologier mere argumenterer for, at de kristne må anerkendes, end polemisk angriber tidens filosofi og religion, ligesom han garanterer, at de kristne vil være gode samfundsborgere i den rom. stat. Jf. fx Første Apologi, § 17: »Derfor tilbede vi Gud allene, men ere i alt Andet gjerne Eder [kejseren] til Tjeneste, erkjende Eder for Herrer og Regenter blandt Menneskerne, og bede Gud, at der tilligemed Herredømmet ogsaa maa findes Viisdom hos Eder«, *Justinus Martyrs Apologier*, s. 23f. Og § 20: »Hvor uretfærdigt er det da ikke, at hade os fremfor alle Andre – os, der i visse Dele sige det Samme, som Eders egne anseete Digtere og Philosopher, og i nogle Stykker overgaae dem, ved nemlig at tale værdigt om Guddommen, hvilket i alt Fald Ingen uden vi gjøre med gyldige Beviisgrunde. Sige vi, at det Hele har faaet sin Skik og Tilværelse af Gud, lyder jo denne Sætning Platonisk; tale vi om en forestaaende Verdensbrand, stemme vi jo deri overeens med Stoikerne; tale vi om, at de Onde, da Sjelene selv efter Døden beholde Bevidstheden, ikke kunne undgaae deres Straf, medens derimod de Gode skulle gaae frie og leve et saligt Liv, – maa denne Lære forekomme Eder liig Digteres og Philosophers Udsagn«, s. 28f.

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 15

◀ **nyere Orthodoxie** : dvs. den lutherske el. gammelprotestantiske ortodoksi, en dogmatisk, kirkelig retning, som opstod i begyndelsen af det 17. årh. Ortodoksien var kendetegnet ved en fremhævelse af den opfattelse, at Bibelen er den ufravigelige norm for al kristen lære, og at det er denne rene lære, der sammen med bekendelsesskrifterne konstituerer kirken. Ortodoksiens teologer opbyggede store teologiske systemer og søgte at udarbejde en systematisk fremstilling af Luthers teologi, bl.a. for at afgrænse den protestantiske lære i forhold til andre konfessioner, især kalvinismen. Ortodoksien var i sit væsen intellektuel, polemisk og intolerant over for andre dogmatiske opfattelser, men også præget af et stærkt åndeligt liv og en glødende optagethed af tilværelsens højeste sandhed. Endnu på SKs tid havde ortodoksien en vis udbredelse, men som regel i afsvækket betydning som konservativ troslære, der ofte afgrænsede sig polemisk i forhold til 'verden'.

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 16

◀ **udslagne** : udfoldede.

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 21

◀ **Riddertid** : den sene middelalder, dvs. 12.-13. årh., da der i Europa fandtes et riddervæsen med et kristent farvet ridderideal, hvori ikke kun indgik krigskundskab, men også en særlig 'høvisk' dannelse (høflighed, belevenhed, elegance).

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 22

◀ **Skolastik** : den katolske teologi, der i den senere middelalder søgte at gennemtænke kirkefædrenes lære med inddragelse af den aristoteliske filosofi for at skabe enhed i den katolske kirkes lære. Skolastikerne var tilknyttet et kloster el. fra det 13. årh. et af de universiteter, der opstod i Europa i denne periode.

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 22

◀ **Fornuftens Gudinde ... i Paris** : hentyder til de antikristelige forsøg, der under den fr. revolution i 1793 blev gjort på at instituere en dyrkelse af 'Fornuften', jf. *Karl Friedrich Beckers Verdenshistorie, omarbejdet af Johan Gottfried Woltmann*, overs. af J. Riise, bd. 1-12, Kbh. 1822-29, ktl. 1972-1983 (forkortet *Beckers Verdenshistorie*); bd. 11, 1827, s. 532: »Ødelæggerne af det christelige Kirkevæsen opfandt *Fornuftens Cultus*, og helligholdt samme for første Gang den 10de November 1793 i *Notre Dame* Kirken. En berygtet Skiøge blev som Fornuftens Gudinde kiørt halvnøgen paa Triumphvogn til Alteret, og der hædret med Hymner og Røgelse.«

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 25

◀ **Simon Magus** : troldmanden Simon i Samaria, som omtales i ApG 8,9-13.18-24, og om hvem der dannedes adskillige fantastiske historier.

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 29

◀ **udgav jo en Quinde ... sin første udtrykte Tanke** : jf. Justinus Martyrs Første Apologi, § 26, hvor det fortælles om samaritaneren Simon, at han på grund af trolddomskunster blev anset for at være en gud og fik en ærestøtte i Rom. »Næsten alle Samaritanerne,« fortælles det videre, »foruden enkelte Andre, bøje sig for ham og kalde ham *den øverste Gud*, medens en vis Helene, der dengang flakkede om med ham, men tidligere var et offentligt Fruentimmer, fører Navn af hans *første udtrykte Tanke*«, *Justinus Martyrs Apologier* (253,13), s. 35f. Dette refereres af F.C. Baur i *Die christliche Gnosis*, s. 307f.

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 29

◀ **publici juris** : lat. egl. 'hjemfaldet til offentlighed', kundgjort, publiceret.

I trykt udgave: Bind 17 side 253 linje 31

◀ **flyvende** : rask, pludseligt fremkommende, evt. ustadig, slet grundet (jf. flyvetanke).

I trykt udgave: Bind 17 side 254 linje 3

◀ **den protestantiske Livsanskuelse** : Mennesket er ikke blot født som synder, det er også fuldstændig fordærvet af synden, det har således mistet evnen til at gøre det gode og kan derfor ikke selv medvirke til sin frelse; den afhænger ene og alene af Guds uforskyldte nåde. Mennesket kan kun gøres retfærdigt ved tro på Jesus Kristus, som én gang for alle er død for hver enkelt synder; men da det troende menneske forsat lever i denne verden, vil det vedblivende på én gang være retfærdiggjort og syndigt ('simul justus et peccator', som Luther udtrykte det på lat.). Der kan også tænkes på det protestantiske autoritetskritiske forhold til kirken, hvor den enkelte står direkte til ansvar over for Gud uden melleminstanser (229,15). Se også DD:134.

I trykt udgave: Bind 17 side 254 linje 7

◀ **Konventikler** : betegnelse for private gudelige sammenkomster el. forsamlinger af lægfolk uden for kirken, med opbyggeligt sigte og for sammen at dyrke og sædeligt efterleve den rene lære, evt. sekteriske og i opposition til el. direkte fordømte af den etablerede kirke. Jf. J.F. Prahls afhandling »Conventikelvæsenet i dets Forhold til Religion og Sædelighed, til Stat og Kirke« i *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, 5. årg., Kbh. 1837 (245,27), s. 417-484.

I trykt udgave: Bind 17 side 254 linje 10

◀ **ikkun** : kun.

I trykt udgave: Bind 17 side 254 linje 12

◀ **»for mig«** : I sine skrifter understregede Luther igen og igen det afgørende i den personlige tro på, at Kristus er død 'for mig' (el. 'pro me', som han udtrykte det på lat.).

I trykt udgave: Bind 17 side 254 linje 15

◀ **Joh. den Døber** : Johannes Døber (218,6).

I trykt udgave: Bind 17 side 254 linje 20

◀ **Transfiguration** : omdannelse, forvandling til en ny og herligere skikkelse; forklarelse (jf. Jesu forklarelse på bjerget, Matt 17,1-8).

I trykt udgave: Bind 17 side 254 linje 21

◀ **Apostelens Udbrud ... glæder Eder** : sigter til Fil 4,4, hvor apostlen Paulus (226,3) uden forudgående begrundelse udbryder: »Glæd jer altid i Herren! Jeg siger atter: Glæd jer!«

I trykt udgave: Bind 17 side 254 linje 23

◀ **med Tung og Mund og af Hjertens Grund** : fra det københavnske vægtervers ved midnat, jf. afsnittet »Vægternes Natte-Sang udi Kjøbenhavn« i *Instruction for Natte-Vægterne i Kiøbenhavn*, Kbh. 1784, s. 21: »Det var om Midnats Tide / Vor Frelser han blev fød, / Til Trøst al Verden vide, / Som ellers var forød; / Vor Klokke er slagen Tolv; / Med Tung' og Mund / Af Hiertens Grund / Befal eder Gud i Vold.«

I trykt udgave: Bind 17 side 255 linje 2

◀ **ved ... af, i, med, hos, paa, ved og med min Glæde** : spiller formentlig på gram. huskeremser med præpositioner.

I trykt udgave: Bind 17 side 255 linje 3

◀ **Mamrelund** : en oase ved Hebron; billedligt udtryk for det sted, hvor man møder Gud og modtager hans forjættelser, jf. 1 Mos 13,18, hvor det fortælles, at Abraham slog sig ned i »Mamre Lund, som er i Hebron« (GT-1740). Jf. også 1 Mos 18,1-15, hvor der berettes om, at Gud besøger Abraham i »Mamre Lund« (GT-1740) og lover ham, at Sara skal føde Isak.

I trykt udgave: Bind 17 side 255 linje 7

◀ **de evige Boliger** : yndet billedligt udtryk for himlen, jf. Luk 16,9, hvor Jesus siger: »Skaf jer venner ved hjælp af den uærlige mammon, for at de, når den slipper op, kan tage imod jer i de evige boliger.«

I trykt udgave: Bind 17 side 255 linje 8

◀ **Luc.** : Lukasevangeliet.

I trykt udgave: Bind 17 side 255 linje 25

◀ **en Mand, jeg engang har læst om ... blev hjemme** : jf. Justinus Kerner *Eine Erscheinung aus dem Nachtgebiete der Natur* (228,16), s. 299, hvor historien fortælles.

I trykt udgave: Bind 17 side 256 linje 2

◀ **det unge Menneske** : sigter til Kvintus fra Frygien, jf. »Polykarps Martyrium«, kap. 4. Efter at have berettet om flere kristnes lidelser og martyrdød, herunder især den ædle Germanikus, der blev dræbt af rovdyr, fortælles det: »Een var der dog imidlertid, en Phrygier ved Navn Qvintus, nyligen kommen hjemmefra, som ved Synet af Rovdyrene tabte Modet. Men netop han havde ansøret sig selv og nogle Andre til frivilligt at gaae i Kampen. Ved megen Overtalelse fik Landshøvdingen ham virkeligen til at forsværge sig og til at offere. Derfor, Brødre, kunne vi ikke rose Hvem der saaledes af sig selv løber i Faren. Evangeliet lærer ikke Sligt«, »Den Smyrnensiske Menigheds Beretning om Biskop Polykarps Martyrdød«, i *Aposteldisciplen den Smyrnensiske Biskop Polykarps Brev til Philippenserne samt Beretningen om hans Martyrdød*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1836, ktl. 141, s. 21. »Polykarps Martyrium« indgår i skriftgruppen *De Apostolske Fædre*.

I trykt udgave: Bind 17 side 256 linje 12

◀ **under M. Aurelius' Forfølgelse** : Marcus Aurelius Antoninus var rom. kejser 161-180, stoisk filosof; i hans kejsertid blev der flere gange iværksat forfølgelse af de kristne, også i Lilleasien. Han betragtede de kristnes martyrfrimodighed som udtryk for stædighed og lyst til at vække opsigt, og han befalede (177), at de tilhængere af nye sekter og religioner, der bragte folk i oprør, skulle straffes. At Kvintus svigtede sin kristne tro, og at Polykarp led martyrdøden under Marcus Aurelius, fortæller Muus i sin indledning til de to skrifter, s. IX-X, men oplysningen skyldes Eusebs kirkehistorie, 4. bog, kap. 15, jf. *Kirkens Historie gennem de tre første aarhundreder af Eusebius*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1832, ktl. U 37 (forkortet *Kirkens Historie af Eusebius*), s. 204.

I trykt udgave: Bind 17 side 256 linje 13

◀ **entusiasmeret** : begejstret, opflammet.

I trykt udgave: Bind 17 side 256 linje 13

◀ **Polycarp's**: biskop i Smyrna i Lilleasien, led martyrdøden lørdag den 23. febr., formentlig i 155; if. hans tale forud for martyrdøden havde han været kristen i 86 år. I »Polykarps Martyrium« fortælles der om hans ædelmodige og mønstergyldige martyrdød. Hans brev til menigheden i Filippi indgår i skriftgruppen *De*

Apostolske Fædre.

I trykt udgave: Bind 17 side 256 linje 14

◀ **voxe for Gud og Mennesker** : spiller på Luk 2,52, hvor det fortælles om Jesus – efter at han som tolvårig havde været i templet – at han »gik frem i visdom og vækst og yndest hos Gud og mennesker«.

I trykt udgave: Bind 17 side 256 linje 19

◀ **randsager Nyrrer** : At Gud ransager el. prøver 'hjerter og nyrrer' forekommer flere gange i GT, jf. fx Sl 7,10 og 26,2; Jer 11,20 og 17,10.

I trykt udgave: Bind 17 side 256 linje 36

◀ **Bekjendere ... bekjendte Xstd.** : citat fra *Münschers Lærebog i den christelige Kirkehistorie* (257m,26), s. 46: »De Christne, som lede Døden for deres Troes Skyld, hedte *Martyrer*, fra hvilke man egentligen bør adskille *Bekjenderne* (confessores), som under deres Formues Tab og Livsfare standhaftigen bekjendte Christdommen.« – **confessores**: lat. bekendere. Se i øvrigt tekstreddegørelsen, s. 365.

I trykt udgave: Bind 17 side 257 linje 2

◀ **enhver Geographie ... saa og saa mange Bekjendere** : hentyder til geografier, der om lande, hvor hedenskabet stadig var fremherskende, gav oplysninger om evt. bekendere af den kristne tro, jf. fx om Kina i J. Hübner *Fuldstændig Geographie*, overs. fra ty., bd. 1, Kbh. 1743, bd. 2, Kbh. 1749, og bd. 3, Kbh. 1745; bd. 2, s. 619: »Aar 1618 er ogsaa den Christelige Religion bleven bekiendt her i Landet, hvorpaa fornemmelig Dominicanerne, Franciscanerne og Jesuiterne have anvendt stor Umag. Der ere fra 1618 indtil 1650 omvendte 150000, fra 1650 indtil 1667 ere omvendte 104980, det gjør tilsammen 260480 Mennesker, som ere omvendte i en Tid af 50 Aar. Dette Omvendelses Verk er iblandt andet ogsaa derfor gaaet noget langsom, saasom *Missionarii* først maatte lære det Chinesiske Sprog, hvortil behøves en Snees Aars Tid.«

I trykt udgave: Bind 17 side 257 linje 4

◀ **λογος** : gr. (lógos) ord. Jf. Joh 1,1-2: »I begyndelsen var Ordet [ὁ λόγος], og Ordet [ὁ λόγος] var hos Gud, og Ordet [ὁ λόγος] var Gud. Han [ὁ λόγος] var i begyndelsen hos Gud.« Og Joh 1,18 om 'ordets' inkarnation i Kristus: »Og Ordet [ὁ λόγος] blev kød og tog bolig iblandt os, og vi så hans herlighed, en herlighed, som den Enbårne har den fra Faderen, fuld af nåde og sandhed.«

I trykt udgave: Bind 17 side 257 linje 10

◀ **Gnosticisken til »Navn«** : jf. fx Irenæus (2. årh.) *Adversus haereses* (en gendrivelse af de gnostiske sekter), 1. bog, kap. 21, hvor han beretter: »Hos Andre bestaaer Indvielsen i en Daab, og Det, hvorpaa der døbes, er: Navnet Faderens, den Ubekjendte, af hvem alle Ting ere, – Sandheden, Moder til Alt, – og Ham, som af Himmelen kom ned over Jesus!« (gengivet af Euseb i hans kirkehistorie, 4. bog, kap. 11, se *Kirkens Historie efter Eusebius* (256,13), s. 198). Jf. også F.C. Baur *Die christliche Gnosis oder die christliche Religions-Philosophie in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Tübingen 1835, ktl. 421, s. 87. Her redegør Baur for den brug, gnosticisken gør af den allegoriske taltolkning i »Barnabas' Brev«, kap. 9,7-9: »Es ist hier von der Beschneidung die Rede, und der Verfasser fordert seine Leser auf, ihren tiefern Sinn wohl zu fassen. 'Abraham, welcher zuerst die Beschneidung einführte, vollzog sie im Geiste hinblickend auf den Sohn (Jesus), indem er in drei Buchstaben die Lehre niederlegte (...). Denn es heißt: Und Abraham beschnitt von seinem Hause 318 Männer. Worin besteht nun die ihm ertheilte Erkenntniß (τίς οὖν ἡ δοθείσα τούτῳ γνώσις [gnōsis]);? Merket, was die ersten 18 und dann die 300 bedeuten. Was die 18 betrifft, so wird 10 durch ι, 8 durch η bezeichnet, und du hast den Namen Jesus. Und weil das Kreuz in T die Gnade (d. h. seine mystische Bedeutung) haben sollte, heißt es, es seyen 300 (neben den 18) gewesen. So hat er mit zwei Buchstaben Jesus, mit einem das Kreuz angedeutet. Das weiß der, der das eingepflanzte Geschenk seiner Lehre in uns niedergelegt hat (...)'! Auch hier bedeutet also das Wort γνώσις den mit dem äussern Zeichen des Buchstabens verbundenen geheimen, mystisch allegorischen Sinn. Wir sehen demnach hier genau auch in dem Sprachgebrauch des Worts γνώσις den Ursprung des damit verbundenen Begriffs. Wie die jüdisch-christliche Gnosis ihre älteste Wurzel in der Allegorie hat, die sich über den blossen Buchstaben erheben, und den äusserlich gegebenen Inhalt der Schriften des A. T. vergeistigen wollte, so hatte diese, durch die Allegorie vermittelte, geistige Erkenntniß selbst auch den Namen Gnosis«.

I trykt udgave: Bind 17 side 257 linje 11

◀ **Røyens gl. Sted** : senere »Petersborg«, der tilhørte Mads Nielsen Røyen (død 1827), bror til SKs fars første kone, Kirstine Nielsdatter Røyen.

I trykt udgave: Bind 17 side 257m linje 2

◀ **Hestehaven** : kuperet skovområde nær Frederiksborg Slot (se kort 4, D4).

I trykt udgave: Bind 17 side 257m linje 3

◀ **see mig selv som lille Dreng ... løbe afsted** : jf. DD:92.

I trykt udgave: Bind 17 side 257m linje 9

◀ **Fredriksborg** : 250,25.

I trykt udgave: Bind 17 side 257m linje 22

◀ **Naar jen Mand ... gjøre jen Mand nogen Skade** : Kilden har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 257 linje 19

◀ **Chiliasmen** : læren om og troen på et forestående Kristi tusindårsrige på jorden med støtte i Åb 20,1-6. Forestillinger om et sådant tusindårsrige har været kendt op igennem hele kirkens historie, ikke mindst i konventikler (254,10). Kiliiasmen kendes især i to hovedformer som 'chiliasmus crassus' ('den grove kiliiasme'), der ønsker med kamp og om nødvendigt med voldelige metoder at fremtvinge og virkeliggøre tusindårsriget, og 'chiliasmus subtilissimus' ('den forfinede kiliiasme'), der ser tusindårsriget som en åndelig blomstringstid for kirken og kristendommens udbredelse før Kristi genkomst (H.L. Martensen var eksponent for den forståelse).

I trykt udgave: Bind 17 side 257 linje 23

◀ **den yngre Fichte** : jf. hans afhandling »Speculation og Aabenbaring« i *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, 5. årg., Kbh. 1837, s. 747-777 (250,11), fx s. 763 og s. 769f., hvor det siges, at muhamedanismen var forberedt i »de orientalske Secters chiliastiske Forestillinger«, men især s. 776f. Her opfordrer Fichte til oprustning for at kunne tage kampen op mod de vældige kræfter i de dybtgribende åndskriser, som venter forude (250,11), og videreudvikler derefter sine (moderne) chiliastiske forestillinger: »Forstyrrelsens Magt griber nu saa meget mere indtrængende og oprørende ind i Livet, fordi den har taget Sæde – ikke i det Ydres raee Magt, men i selve Forstandens Dybde, hvor den udsmykker sig med de høieste aandelige Goder, med Sandhed og Frihed, derved tillige understøttet af høi Genialitet og forsvaret af dæmonisk Begeistring. En saadan glandsopfyldt Klarhed af Negationen kan kun udslukkes af en høiere Forstand, som øser af det guddommelige Lys; det Dybeste, det meest Indtrængende, det Hemmelighedsfuldeste vil ikke mere blot troes, hvorved det, selv for den meest villige Modtagelighed, kunde blive noget Tvetydigt, Utilegneligt; det maa erkjendes, seierrigt retfærdiggjøres, for at den sidste aandelige Afgjørelse maa forberedes, i hvilken der ikke er nogen Undskyldning mere for Den, der vender sig bort, for at han kan blive dømt efter sin *Villie*. Og dette Synspunkt paatrænger sig nu saa meget mere uundgaeligt, som just nu Religionslæren staaer [i] Fare for at see sig sin positive Jordbund for bestandigt berøvet ved Fuldendelsen af hiin negative philosophiske Forstand, saafremt det ikke lykkes den at tilkjempe sig den paa ny og for bestandigt ved en endnu dybere speculativ Erkjendelse.«

I trykt udgave: Bind 17 side 257 linje 26

◀ **Baur Gnosis** : F.C. Baur (245,29) *Die christliche Gnosis oder die christliche Religions-Philosophie in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Tübingen 1835, ktl. 421 (forkortet *Die christliche Gnosis*); anmeldt af F.R. Hasse i *Zeitschrift für spekulative Theologie* (213,2) bd. 1, 2. hefte, s. 209-244. I sin historiske undersøgelse af den kristelige 'gnosis' redegør Baur ikke blot for gnostikerne i oldkirken, men inddrager også J. Böhmes teosofi, Schellings naturfilosofi, Schleiermachers troslære og Hegels religionsfilosofi som en del af den historiske udvikling, den kristelige 'gnosis' har gennemløbet i form af religionsfilosofi, en udvikling, der også har øvet en afgørende indflydelse på og afgrænsning af »de sande christelige dogmatiske Bestemmelser«.

I trykt udgave: Bind 17 side 257 linje 27

◀ **det Jødiske i Læren** : 'Chiliasmus crassus' (257,23) menes at have sine rødder i jødiske forestillinger, jf. det senjødiske skrift Fjerde Ezrabog, der forplantede sig til jødekrigstidens kredse i den første kirkes tid, og som blev genoplivet af anabaptisterne (gendøberne) på reformationstiden. De blev fordømt i *Confessio Augustana* (), art. 17: »De [de lutherske reformatorer] fordømme *Gjendøberne*, som mene, at der skal være Ende paa de fordømte Menneskers og Djævelens Pine og Qval. De fordømme og [tillige] andre, som nu udsprede den jødiske Vildfarelse, at førend de Dødes Opstandelse skulle idel Hellige og Fromme besidde Verdens Rige og alle Ugudelige da være ødelagte og udslettede«, *Den Augsburske Troesbekjendelse* (228,23), s. 58 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 72). I en note til »den jødiske Vildfarelse« skriver Rudelbach: »*Chiliasmen*, eller Læren om et tusindeaarigt Rige paa Jorden før Herrens Gjenkomst til Dommen, hvilken dengang forsvarede af adskillige af *Gjendøbernes* Secte (...), betegnes her med Rette som en *jødisk Vildfarelse*, fordi den nærmest er udgaaet fra tidligere og senere Jøders Misforstaaelse af de prophetiske Steder, som handle om Messiaë [219,4] Rige.«

I trykt udgave: Bind 17 side 257 linje 31

◀ **Corrodi Geschichte der Chiliasmus** : Heinrich Corrodi *Kritische Geschichte des Chiliasmus*, bd. 1-3, Frankfurt, Leipzig og Zürich 1781-83.

I trykt udgave: Bind 17 side 257m linje 24

◀ **Münscher**^s **Kirkehistorie p. 353 not: 23** : *Dr. Wilhelm Münschers Lærebog i den christelige Kirkehistorie til Brug ved Forelæsninger*, overs. af F. Münter, på ny udg. og omarbejdet af J. Møller, Kbh. 1831, ktl. 168 (forkortet *Münschers Lærebog i den christelige Kirkehistorie*), s. 353, note 23 med følgende henvisning: »*Corrodi Gesch. des Chiliasmus* 3 Th. 3 Abth. S. 157. 183.«

I trykt udgave: Bind 17 side 257m linje 26

◀ **en heel dogmatisk Udvikling** : sigter til ortodoksien (253,16).

I trykt udgave: Bind 17 side 258 linje 1

◀ **fortrængt af Schleiermacher** : 249,8 og 249,8.

I trykt udgave: Bind 17 side 258 linje 3

◀ **Origenes** : (o. 185 - o. 255), kirkelærer, leder af Alexandriaskolen 202-31, afsat pga. anklage for kætteri.

I trykt udgave: Bind 17 side 258 linje 5

◀ **περι αρχων** : gr. (peri archōn), *Om principperne*, Origenes' dogmatik (skrevet mellem 212 og 215), overvejende bevaret i en fri oversættelse til lat. af Rufin, *De principiis*.

I trykt udgave: Bind 17 side 258 linje 5

◀ **først i 4de Bog ... den hell. Skrift** : *Περί ἀρχῶν* består af fire bøger. Den første handler om Gud, Logos, Helligånden og englene; den anden om verden, mennesket, inkarnationen, den frie vilje og eskatologien; den tredje om synden og forløsningen; den fjerde om Bibelen.

I trykt udgave: Bind 17 side 258 linje 6

◀ **Min Fader** : Michael Pedersen Kierkegaard (1756-1838). Efter at være blevet udlært hos sin morbror husekræmmer Niels Andersen løste han i 1780 borgerskab som husekræmmer i København og opnåede otte år senere tilladelse til at importere og videresælge større udenlandske varepartier af sukker, sirup og kaffe (handel en gros). Dygtigt købmændskab gjorde ham til en særdeles velhavende mand, så han i en alder af 40 år kunne trække sig tilbage med en betragtelig formue, som han i tiden efter yderligere forøgede, formentlig som rentier og investor. I maj 1794 havde han giftet sig med Kirstine Røyen, som døde barnløs i marts 1796. Godt et år efter, 26. april 1797, giftede han sig med Ane Lund; sammen med hende fik han syv børn, hvoraf SK var den yngste. I 1803 flyttede M.P. Kierkegaard med familie til Hillerød, men vendte i 1805 tilbage til København og bosatte sig i Østergade 9 (se kort 2, C2), indtil han i 1809 købte huset på Nytorv 2 (se kort 2, B2), hvor han boede til sin død.

I trykt udgave: Bind 17 side 258 linje 14

◀ **E. Boesen** : Emil Ferdinand Boesen (1812-79), cand.theol. 1834, SKs skolekammerat og nære ven, underviste på v. Westens Skole indtil 1849, holdt hver anden søn- og helligdag gudstjeneste for fysisk handicappede piger mellem 13 og 20 år på J.P. Langgaards orthopædiske institut på Store Tuborg, senere præst og stiftsprovst.

I trykt udgave: Bind 17 side 258 linje 26

◀ **fuldtroe Ven** : inderlig og trofast; alm. udtryk i ældre og datidig sprogbrug og litteratur, også i betydningen kæreste. Anvendes desuden i opbyggelseslitteraturen og salmedigtningen, især om Kristus, jf. fx Grundtvigs oversættelse »Mindes vi en fultroe Ven«, nr. 372 i hans *Sangværk til den Danske Kirke*, bd. 1-2, Kbh. 1837-41; bd. 1, ktl. 201, s. 726.

I trykt udgave: Bind 17 side 258 linje 27

◀ **Hedenskabet lagde Skat paa Pebersvende-Standen** : jf. Camillus-biografien, kap. 2, 2, i den gr. forfatter Plutarks sammenlignende biografier *Vitae parallelae*, hvor det fortælles om Marcus Furius Camillus, at han i sin egenskab af censor (o. 400 f.Kr.) bragte »de ugifte Mænd, dels ved fornuftige Forestillinger, dels ved at paalægge Mulkter, til at gifte sig med Enkerne, hvoraf der formedelst de idelige Krige vare saare mange«, jf. *Plutark's Levnetsbeskrivelser*, overs. af S. Tetens, bd. 1-4, Kbh. 1800-11, ktl. 1197-1200; bd. 2,

1803, s. 72. I republikkens senere tid udviskedes denne politiske linie af det almindelige sædelige forfald, men den blev genoptaget i kejsertiden, og Augustus (kejser fra 27 f.Kr.-14 e.Kr.) roste sig af at have skærpet straffene for dem, der ikke rettede sig efter lovene på dette område. Egentlige straffe for ugifte og barnløse var der dog ikke tale om, men nok økonomiske restriktioner og indskrænkede rettigheder, fx hvad angår muligheden for at arve og nyde legater.

I trykt udgave: Bind 17 side 258 linje 30

◀ **Xstd. anbefalede Coelibatet** : jf. fx 1 Kor 7,1.6-7.8, hvor Paulus anbefaler ugift stand.

I trykt udgave: Bind 17 side 258 linje 31

◀ **Paganisme** : landbofænomen; hedenskab.

I trykt udgave: Bind 17 side 259 linje 2

◀ **det er ikke godt at Msk er ene** : jf. 1 Mos 2,18.

I trykt udgave: Bind 17 side 259 linje 6

◀ **orientalske** : mellemøstlige.

I trykt udgave: Bind 17 side 259 linje 7

◀ **moderne Emancipation** : modeord, som især var karakteristisk for 'det unge Tyskland' (261,9), der bl.a. plæderede for kvindens emancipation. I 1838 synes denne bestræbelse endnu ikke at have været af betydning i Danmark, men intellektuelle har ikke desto mindre følt sig kaldet til at imødegå den, jf. fx SKs sarkastiske artikel »Ogsaa et Forsvar for Qvindens høie Anlæg« i *Kjøbenhavns flyvende Post. Interimsblade* nr. 34, 17. dec. 1834 (SV2 XIII, 11-13).

I trykt udgave: Bind 17 side 259 linje 10

◀ **Sorites baade i progressiv og regressiv Forstand** : sorites, bunkevis. I ordets oprindelige betydning, som her synes at være den anvendte, betegner det en vis type fejlslutninger, der kan eksemplificeres på følgende måde: 'Hvis et korn ikke udgør en bunke, udgør to korn heller ikke en bunke, osv. Heraf følger, at der ikke findes bunker af korn'. Omvendt: 'Hvis n korn udgør en bunke, udgør n - 1 korn en bunke, osv. Heraf følger, at et korn udgør en bunke'. I så fald er en 'progress sorites' en fejlslutning lig den første, og en 'regress sorites' en fejlslutning lig den anden. I mere logisk forstand har ordet siden middelalderen betegnet kædeslutninger, dvs. syllogismer med mere end to præmisser (235m,10). I F.C. Sibberns *Logik som Tænkelse*, 2. udg., Kbh. 1835 [1827], ktl. 777, s. 339f., kaldes en kædeslutning bestående af kategoriske subjekt-prædikat udsagn for progressiv, hvis prædikatet i en forudgående præmis optræder som subjekt i den efterfølgende, og subjektet i den første præmis i konklusionen forbindes med prædikatet i den sidste; og den kaldes regressiv, hvis subjektet i hver forudgående præmis optræder som prædikat i den efterfølgende, og subjektet i den sidste præmis i konklusionen forbindes med prædikatet i den første.

I trykt udgave: Bind 17 side 259 linje 12

◀ **Msk skal gjøre Regnskab ... det haver talt** : Matt 12,36, hvor Jesus siger: »at Menneskene skulle gjøre Regnskab paa Dommens Dag for hvert utilbørligt Ord, som de have talet« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 259 linje 18

◀ **mellem Orient og Occident** : mellem østkirken, den gr.-ortodokse, og vestkirken, den rom.-katolske, efter det dogmatiske skisma i 1054.

I trykt udgave: Bind 17 side 259 linje 27

◀ **Ideens objektive Bestemmelser** : If. Hegel (220,24) har ideen både en objektiv og en subjektiv side, som er forenede i 'den absolutte idé'. I *Wissenschaft der Logik* er de objektive bestemmelser af ideen: »A. Das lebendige Individuum«, »B. Der Lebens-Proceß« og »C. Die Gattung«, jf. *Wissenschaft der Logik*, udg. af L. v. Henning, bd. 1-2, Berlin 1833-34 [1812-16], ktl. 552-554; bd. 2, i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 5, s. 244-262 (*Jub.* bd. 5, s. 244-262). Jf. også *Encyclopädie* (222m,9) bd. 1, »Die Logik«, i *Hegel's Werke* bd. 6, § 216-222, s. 391-396 (*Jub.* bd. 8, s. 429-434).

I trykt udgave: Bind 17 side 260 linje 2

◀ **den orientalske Xstd.** : dvs. den gr.-ortodokse kristendom.

I trykt udgave: Bind 17 side 260 linje 6

◀ **discrete** : indbyrdes adskilte.

I trykt udgave: Bind 17 side 260 linje 18

◀ **jage dem ud i Ørkener ... augsburgske Confession** : jf. *Confessio Augustana* (214,32), art. 20: »I fordums Tid plagedes Samvittighederne ved Læren om Gjerninger og hørte ingen Trøsteprædiken af Evangeliet. Nogle drev da Samvittigheden ud i Ørkener og til eenlige Steder, til Kloistere; og haabede de, at de skulde forhverve Naaden ved saadant klosterligt Levnet«, *Den Augsburgske Troesbekjendelse* (228,23), s. 65. Den lat. version har »expulit in desertum« (»jog el. drev ud i ørkenen«), jf. *Confessio Augustana invariata*, Kbh. 1817, ktl. 469, s. 30 (*Die Bekenntnisschriften*, s. 78).

I trykt udgave: Bind 17 side 260 linje 19

◀ **πλεροφορία** : gr. (plerophoria), fejl for πληροφορία (plērophoría), fylde, fuld overbevisning, vished, jf. Kol 2,2, hvor Paulus skriver: »for at de skal trøstes i deres hjerte og knyttes sammen i kærlighed og nå til den fulde rigdom på vished [πᾶν πλοῦτος τῆς πληροφορίας] og indsigt, nå til erkendelse af Guds hemmelighed, Kristus«.

I trykt udgave: Bind 17 side 260m linje 3

◀ **Leo d. St.** : Leo den Store el. Leo I, rom.-katolsk pave 440-61, gav ud fra Matt 16,18 den endelige dogmatiske begrundelse for pavedømmet som kirkens fundament, forfulgte med hård hånd alle afvigelser fra den rette lære, herunder manikæerne.

I trykt udgave: Bind 17 side 260 linje 22

◀ **Manichæerne** : medlemmerne af en synkretistisk sekt, manikæismen, der er stiftet af perseren Mani (o. 216-76), og som har optaget i sig elementer fra de gamle persiske og babyloniske religioner, fra kristendommen og buddhismen samt fra gnosticisismen. Manikæismen, der er stærkt dualistisk i sit syn på verden og mennesket samt asketisk og antisanselig i sin etik, bredte sig hurtigt, så der o. 300 fandtes manikæere fra Indien til Middelhavslandene, og de mange forsøg på bekæmpelse af dem, fx under pave Leo I, bidrog blot til deres spredning, så der endnu fandtes manikæere langt op i middelalderen. At Leo I forfulgte manikæerne, fordi de under nadveren kun nød brødet, fortælles i H.E.F. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte*, 3. udg., bd. 1-2, Halle 1838 [1833], ktl. 158-159; bd. 1, s. 545.

I trykt udgave: Bind 17 side 260 linje 22

◀ **sub una specie** : lat. under el. i én (nemlig brødets) skikkelse, dvs. kun modtage brødet under nadveren. Fra det 12. årh. blev det mere og mere almindeligt i Den rom.-katolske Kirke, at vinen ikke blev givet til lægfolk, men kun nydt af præsten, jf. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte* bd. 1, s. 545f. Denne skik blev fastslået af koncilet i Konstanz i 1415 (se følgende kommentar) og stadfæstet af koncilet i Trient (214,33).

I trykt udgave: Bind 17 side 260 linje 23

◀ **sub utraque** : egl. 'sub utraque specie', lat. under el. i begge (nemlig både brødets og vinen) skikkelser, dvs. modtage både brødet og vinen under nadveren. Da husitterne begyndte at uddele nadveren under begge skikkelser, blev dette fordømt af koncilet i Konstanz i 1415; ikke desto mindre fortsatte både de reformradikale taboritter og de mere reformmoderate utraquisten blandt husitterne at praktisere denne nadverform. Jf. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte* bd. 1, s. 684-686.

I trykt udgave: Bind 17 side 260 linje 24

◀ **Benævnelser ... de fire første Aarhundreder** : Kilden har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 260 linje 28

◀ **apostolicum** : lat. det apostolske, her som betegnelse for det 1. årh.

I trykt udgave: Bind 17 side 260 linje 29

◀ **gnosticum** : lat. det gnostiske, her som betegnelse for det 2. årh., benævnt efter gnosticisismen, som prægede den filosofisk-teologiske diskussion i kirken i dette årh.

I trykt udgave: Bind 17 side 260 linje 29

◀ **novatianum** : lat. det novatianske, her som betegnelse for det 3. årh., benævnt efter den rom. præst og lat. skrifteolog Novatian, der if. traditionen led martyrdøden i 257. Da Roms biskop led martyrdøden i 250, blev Novatian den egentlige leder af den rom. menighed, men da han ved valget af ny biskop i 251 blev

forbigået, ville han ikke anerkende den nye biskop og lod sig vælge af sine egne tilhængere som deres biskop; de blev dog ekskommunikeret af en rom. synode samme år. Novatian var tilhænger af en streng kirketugt og bodsudøvelse og hævdede, at kirkens hellighed var afhængig af dens medlemmers renhed, hvorfor frafaldne ikke kunne genoptages. Novatians strenge kirkeforståelse vandt tilslutning i hele den kristne verden, og overalt, især i Lilleasien og Syrien, opstod der novatianske kirker. Da novatianerne blev betragtet som kættere, greb den kristne statsmagt ind over for dem fra slutningen af det 4. årh., men der fandtes novatianske menigheder helt ind i det 7. årh.

I trykt udgave: Bind 17 side 260 linje 30

◀ **arianum** : lat. det arianske, her som betegnelse for det 4. årh., benævnt efter den alexandrinske presbyter Arios (o. 250 - 336). Arios, der ville værne om et streng filosofisk forståelse af Gud som ren, usammensat væren, hævdede, at Logos derfor ikke kunne være af samme væsen ('ousia') som Faderen, men var skabt af intet før tiden og forud for verden, og at den historiske Kristus var en forening af Logos og et ubesjælet legeme. På en synode, formentlig i 319, blev Arios ekskommunikeret som kætter på foranledning af biskop Alexander af Alexandria; Arios tog kampen op, men striden forsøgtes bilagt på den første rigssynode i Nikæa i 325. Her vedtog de 250 forsamlede biskopper Den nikæenske Trosbekendelse, der fastsætter, at Jesus Kristus, Guds søn, »er født af Faderen [dvs. af Faderens væsen, 'ousia'] før alle tider (...) født, ikke skabt, af samme væsen ['homoousios'] som Faderen«. Hermed var arianismen blevet fordømt, men skønt Arios og hans tilhængere blev bandlyst, fortsatte den bitre strid og trak dybe splittelser med sig mellem forskellige teologiske og kirkepolitiske fraktioner; stridighederne blev først endelig bilagt på synoden i Konstantinopel i 381.

I trykt udgave: Bind 17 side 260 linje 30

◀ **det erkebiskoppelige pallium kaldes »ωμοφοριον«** : jf. K. Hase *Kirkehistorie. Lærebog nærmest for akademiske Forelæsninger*, overs. af C. Winther og T. Schorn, Kbh. 1837, ktl. 160-166 (forkortet *Hases Kirkehistorie*), s. 168: »De græske Biskoppers Høitidsdragt af hvid Uld, *Pallium* [ὠμοφόριον], blev fra det 6. Aarh. af, til Tegn paa særegen Ære og Forbindelse med den apostoliske Stol, fra Paverne sendt til enkelte Biskopper i Vestlandet.« - **pallium**: lat. kappe, kåbe; blev senere betegnelse for et håndbredt, hvidt, uldent bånd besat med seks sorte kors, der bæres hængende om halsen af paven og ærkebiskopperne i Den rom.-katolske Kirke. - **ωμοφοριον**: gr. (ὀμοφώριον) egl. 'noget, som bæres på skuldrene'.

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 3

◀ **Phillip d. Smukke af Frankrig** : sigter til Filip IV (1268-1314) med tilnavnet den Smukke, fr. konge fra 1285.

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 6

◀ **forfulgte Jøderne ... Vexler** : I 1306 lod Filip den Smukke jøderne forvise fra Frankrig og deres besiddelser beslaglægge. Denne disposition gav ham en hurtig gevinst, men siden fik han vanskeligt ved at inddrive gælden til de jødiske vekselere, og han måtte endda tillade enkelte jøder midlertidigt at rejse ind i Frankrig for at lade dem identificere deres kreditorer.

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 6

◀ **trække gl. Tydskslands Kapitaler til sig ved Eftertrykkerie** : jf. *Kjøbenhavnsposten* nr. 245, 6. sept. 1838 (s. 990), som refererer en artikel i det fr. tidsskrift *Revue des Deux Mondes*, der bringer en oversigt over de politiske journalers faldende afsætning i Paris: »I Anledning af denne Oversigt gjør *Revue des deux mondes* Minister *Salvandy* alvorlige Bebreidelser for at han ikke anvender mere Opmærksomhed paa de franske Publicationers Eftertryk i Udlandet. Derimod har endnu aldrig nogen fransk Journal holdt det for Umagen værd at beklage sig over de tetot'ske Eftertryk af tydske Classiker, der er et saa meget skammeliger Tyveri, som de fleste af disse feilfulde, de tydske Mesterværker forhutlende Udgifter i Paris sælges dyrere end Originaludgaverne i Tydsksland.« ('tetot'ske' er formentlig fejl for 'didot'ske', som refererer til det fr. firma Didot, der i det 19. årh. var meget populært pga. sine udgaver af klassikere i stereotype udgaver.)

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 9

◀ **det unge Tydsksland** : ty. litterær bevægelse ca. 1830-50, med frisindede, moral- og kirkekritiske meninger; nær bevægelsen stod en overgang de jødisk fødte forfattere Ludwig Börne og Heinrich Heine, der i 1830'erne søgte i sikkerhed i Paris, hvor den ty.-jødiske bankerslægt Rothschild også havde grundlagt en bank.

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 9

◀ **hvad Du gjør det gjør snart** : Joh 13,27 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 13

◀ **sin Forudvidenhed ... i det Foregaaende** : sigter til Joh 13,18-19.21.26. Først siger Jesus til disciplene, at én af dem vil forråde ham; da de bliver usikre, spørger Johannes på alles vegne, hvem det er, og Jesus svarer: »Det er ham, jeg giver det stykke brød, jeg nu dyster«, v. 26.

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 15

◀ **Judas** : Judas Iskariot, en af Jesu tolv disciple; forrødte Jesus over for de jødiske ledere mod betaling.

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 16

◀ **denne msklige Uro** : hentyder til Joh 13,21: »Da Jesus havde sagt det, kom han i oprør og vidnede: 'Sandelig, sandelig siger jeg jer: En af jer vil forråde mig.'«

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 17

◀ **vil være Trøst ... i Nødens Stund** : hentyder formentlig til Joh 13,19, hvor Jesus – efter at have forudsagt, at han vil blive forrådt – siger til disciplene: »Jeg siger det til jer allerede nu, inden det sker, for at I, når det er sket, skal tro, at jeg er den, jeg er.« Jf. også Joh 14,29.

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 19

◀ **sub rosa** : lat. egl. 'under rosen', dvs. i fortrolighed, 'under fire øjne'.

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 22

◀ **S.S. Blicher** : 235m,10.

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 23

◀ **Naturconcert** : Blichers digtkreds *Trækfuglene. Naturconcert*, Randers, ktl. 1525; udkom i aug. 1838.

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 24

◀ **Wenn ich ein Vöglein wär ... Bleib ich allhier** : Citat fra sangen »Der Flug der Liebe« i *Volkslieder, gesammelt von J.G. v. Herder*, ny udg. ved J. Falck, bd. 1-2, Leipzig 1825, ktl. 1487-1488; bd. 1, s. 104, hvor 1. strofe lyder: »Wenn ich ein Vöglein wär', / Und auch zwei Flüglein hätt' / Flög' ich zu dir; / Weil es aber nicht kann seyn, / Bleib' ich allhier.«

I trykt udgave: Bind 17 side 261 linje 25

◀ **komne ud over Hegel** : At 'komme ud over' og 'gå ud over' er faste udtryk i den da. hegelianisme. Jf. H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag*, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh. 1836 (222m,9), s. 515ff., hvor Martensen hævder, at Heiberg er »kommen ud over« Hegels filosofi; og F.C. Sibberns anmeldelse af Heibergs tidsskrift *Perseus, Journal for den speculative Idee* nr. 1, juni 1837, ktl. 569, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 19, Kbh. 1838, s. 291f., hvor Sibbern udtrykker sin anerkendelse af, at Heiberg »kan baade bevæge sig nogenlunde frit i de hegelske Anskuelser, saa og begynde at gaae ud over Hegel«. Jf. også Sibberns *Bemærkninger og Undersøgelser, fornemmelig betreffende Hegels Philosophie, betragtet i Forhold til vor Tid*, Kbh. 1838, ktl. 778 (særudgivelse af den nævnte anmeldelse, udkom i aug. 1838), s. 9f. Ideen bag udtrykkene synes at referere til rækken af de netop forudgående store ty. filosoffer, Kant, Fichte, Schelling og Hegel, der hver for sig tog udgangspunkt i forgængerens, men omformede hans tænkning på sin egen måde og endte med at forkaste ham; i den forstand blev det sagt, at de var 'kommet ud over' deres forgænger. Efter Hegels død svirrede det spørgsmål i 1830'erne, hvem der ville videreføre og 'gå ud over' hans system.

I trykt udgave: Bind 17 side 262 linje 1

◀ **Napoleon** : fr. general og statsmand (1769-1821), tog magten ved et statskup i 1799 og lod sig 1804 udråbe til kejser, hvorfor han siden omtales som kejser Napoleon I (1804-14 og 1815).

I trykt udgave: Bind 17 side 262 linje 16

◀ **Muhamed** : arab. profet og feltherre (), født i Mekka, hvor han modtog åbenbaringer, flygtede til Medina 622, fra hvilket år muslimerne (arab. 'de troende') regner deres tidsregnings begyndelse. Jf. fx *Beckers Verdenshistorie* (253,25) bd. 4, 1823, s. 109-117.

I trykt udgave: Bind 17 side 262 linje 17

◀ **det Frihedens Evangelium** : den fr. revolutions principper om borgerlige rettigheder, der under

Napoleons erobringer udbredtes til flere mellem- og sydeuropæiske lande.

I trykt udgave: Bind 17 side 262 linje 20

◀ **hans Proclamationer i Italien** : Under sit sejrige felttog i Italien 1796-97 udsendte general Napoleon Bonaparte en række erklæringer om, at formålet med de fr. erobringer var større frihed til italienerne.

I trykt udgave: Bind 17 side 262 linje 22

◀ **M. fra Ø. mod V.** : Muhamed erobrede Mekka 629, syv år efter flugten herfra til Medina, og samme år faldt hele Arabien og en del af Syrien for hans hærs fremrykning. Først efter hans død 632 fortsatte hans efterfølgere, kalifferne, erobringerne fra Ø mod V og udbredte således Islam fra Egypten (640) gennem det nordlige Afrika frem til Atlanterhavet og Gibraltarstrædet; siden faldt også Spanien for den muslimske hær (711), mens et forsøg på også at erobre Frankrig blev slået tilbage (732), hvorefter Islam konsoliderede sig hinsides Pyrenæerne. Jf. fx *Beckers Verdenshistorie* (253,25) bd. 4, 1823, s. 121-123.

I trykt udgave: Bind 17 side 262 linje 24

◀ **N. fra V. m. Ø.** : I 1794-95 havde Frankrig betvunget de fleste deltagere i den antifranske koalition, som England ledte, og havde bl.a. besejret den sp. hær i Pyrenæerne, men uden at fortsætte ind i Spanien. I marts 1796 rykkede Napoleon Bonaparte som general og øverstkommanderende ind i Italien, hvor han i 1797 kunne udråbe den Cisalpinske Republik. I 1798-99 foretog han en ekspedition til Egypten, som England regnede til sin interessessfære; han gik i land i Alexandria 31. juni 1798, men allerede 1. aug. led han et afgørende nederlag til Nelsons eng. flåde i søslaget ud for Abukir. Efter således at have mistet det meste af sin flåde marcherede Napoleon mod Ø, mod Syrien; han besatte Jaffa i marts 1799, men måtte efterfølgende opgive belejringen af Akka og med store tab vende tilbage til Cairo i juni. Den 23. aug. 1799 sejlede han hjem til Frankrig. Jf. fx A. Thiers *Geschichte der französischen Revolution*, overs. af F. Philippi, bd. 1-5, Leipzig 1836, ktl. 2024-2028; bd. 4-5.

I trykt udgave: Bind 17 side 262 linje 25

◀ **Historien om de 10 Spedalske ... haver frelst Dig** : jf. Luk 17,11-19.

I trykt udgave: Bind 17 side 262 linje 30

◀ **ret** : i høj grad, virkelig.

I trykt udgave: Bind 17 side 263 linje 6

◀ **Jøderne ikke turde udtale Guds Navn** : 213,9.

I trykt udgave: Bind 17 side 263 linje 11

◀ **det latinske Sprogs Brug i Gudstjenesten** : dvs. i Den rom.-katolske Kirke; jf. *Münschers Lærebog i den christelige Kirkehistorie* (257m,26), s. 128: »I Occidenten bleve andre Landes Liturgier efterhaanden fortrængte af den Romerske, og en Følge deraf var, at det latinske Sprog blev almindeligt ved Gudstjenesten.« Med reformationen blev latin erstattet af modersmålet som gudstjenestensprog i de protestantiske kirker, bl.a. med den begrundelse, at latin kun kunne forstås af præsterne, ikke af lægfolket.

I trykt udgave: Bind 17 side 263 linje 12

◀ **Jacob Forstander ... bede i flere Dage** : jf. 2. bog, kap. 23, i *Kirkens Historie gennem de tre første Aarhundreder af Eusebius*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1832, ktl. U 37, s. 97, hvor Euseb citerer fra et erindringsværk (fra o. 180) af den kristne forfatter Hegesippos om Jakob Herrens bror: »Næst Apostlene forestod Herrens Broder Jacob Menigheden, han, der ligefra Christi Tid og indtil vore Dage overalt har baaret Navn af *den Retfærdige*; (...) Han var den Eneste, der havde Ret til at komme ind i Templet; han gik ikke med uldne, men kun med linnede Klæder, og gik saaledes ind og bad paa sine Knæ om Syndsforladelse for Folket, saa at Knæene paa ham blev saa barkedede, som paa en Kameel, af den idelige Knælen, naar han, som sagt, gik i Bøn hos Gud.«

I trykt udgave: Bind 17 side 263 linje 18

◀ **et Sydsøehav af Øer** : Oceanien, dvs. de talrige øer og øgrupper i den sydlige del af Stillehavet, der her opfattes som en verdensdel.

I trykt udgave: Bind 17 side 263 linje 29

◀ **Katener** : egl. 'kæder' el. 'lænker' (af lat. catena, kæde, lænke); sigter til 'catenæ patrum', betegnelse for de værker, der blev til i middelalderen, og som indeholder forskellige fortolkninger til en bibelsk bog af

forskellige forfattere fra oldkirken til middelalderen knyttet sammen som led i en lang kæde el. lænke. Ved hjælp af disse katener ønskede kirken, især den byzantinske del, at binde sin skriftfortolkning til den fædrene overlevering og opretholde den nære forbindelse til oldkirken. Jf. fx Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte* (260,23) bd. 1, s. 388.

I trykt udgave: Bind 17 side 264 linje 3

◀ **de nordiske Nationer vare ... Arianere ... Orthodoxe** : jf. *Münchers Lærebog i den christelige Kirkehistorie* (257m,26), s. 92, hvor det om arianismen (260,31) fortælles, at den ved kejser Theodosius I's forholdsregler blev undertrykt i det rom. rige, »men af de indvandrede nordiske Nationer var den antaget, og ophørte hos *Vandalerne* og *Østgotterne* med deres Staters Ødelæggelse, men af *Burgunderne*, *Vestgotterne* og *Longobarderne* blev den derimod frivilligen forladt.« – **Orthodoxe**: dvs. gr.-ortodokse.

I trykt udgave: Bind 17 side 264 linje 7

◀ **Forfatterens ... Individualitæt ... i hans Værk** : sml. fx kap. 14, »Ueber den Stil oder die Darstellung«, i Jean Pauls *Vorschule der Ästhetik*, 2. udg. (225m,19), især § 76, hvor Jean Paul indledningsvis skriver: »Der Stil ist der Mensch selber, sagt Büffon mit Recht. Wie jedes Volk sich in seiner Sprache, so malt jeder Autor sich in seinem Stile; die geheimste Eigenthümlichkeit mit ihren seinen Erhebungen und Vertiefungen formt sich im Stile, diesem zweiten biegsamen Leibe des Geistes, lebend ab«, bd. 2, s. 601.

I trykt udgave: Bind 17 side 264 linje 14

◀ **det Portrait Christus ... Kong Abgarus ... mirakouleus Maade** : hentyder til sagnet om Abgar V, konge over det messopotamiske rige Osrhoëne med hovedstaden Edessa, Jesu samtidige. If. 1. bog, kap. 13, i *Kirkens Historie gennem de tre første Aarhundreder af Eusebius* (263,18), s. 48ff., brevvekslede Abgar V med Jesus; en senere udbygning af sagnet vil vide, at der i Edessa kunne fremvises et billede af Jesus, der skulle være blevet udført efter Abgars ønske, og som nød stor anseelse. SKs kilde har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 264 linje 16

◀ **Casuistiken** : Inden for moralfilosofi er kasuistik overvejelser over normers anvendelse på enkelttilfælde. Ofte bruges betegnelsen i nedsættende betydning for en morallære, hvori almene moralske normer bøjes efter omstændighederne. Ordet synes her brugt som betegnelse for en erkendelse, der udelukkende går på enkelttilfældet uden at inddrage den sammenhæng, hvori det indgår, samtidig med, at der spilles på den nedsættende betydning.

I trykt udgave: Bind 17 side 264 linje 21

◀ **det første Korstog** : udgik fra kirkemødet i Clermont i Auvergne 1095 med det formål at indtage og befri Jerusalem og den hellige grav fra jøderne og tyrkerne, hvilket skete efter blodige slag i juli 1099. Den hær på 300.000 mand, der drog mod Jerusalem, bestod af fr. og ty. tropper ledet af fyrster, hertuger, grever og andre riddere, der viede deres liv til denne hellige krig. Jf. *Beckers Verdenshistorie* (253,25) bd. 4, 1823, s. 426-435, hvor følgende berettes om Walther Habenichts ('Fattig Per'): »[Eremitten] Peter af Amiens indfandt sig allerede om Foraaret [1096] til Alles Forundring ved Hertug *Gotfreds* Borg med 15000 Mennesker, Afskummet af Nationen, uden Mandstugt eller mindste Eiendom. Hans Lieutenant var en fattig fransk Ridder, ved Navn *Walther*, som de Øvrige formedelst hans Fattigdom kaldte *Walther Habenichts* (Gautier Sensaveir). *Gotfred af Bouillon*, som rimeligviis intet vilde have at bestille med disse Uslinger, raadede ham at drage iforveien og lovede ham snart at komme bag efter. / Denne hellige Mand drog da forud, og paa Veien forstørredes hans Hob ligesom en Sneebold. Han maatte dele den og overgav den forreste Deel til *Walther*, som med stor Besværlighed bragte den igiennem Tyskland, Ungarernes og Bulgarernes Land (Servien) til Egnen ved Constantinopel, hvor den græske Keiser endelig forbarmede sig over den.« Langt om længe nåede Peter frem med sine 40.000 mand og forenedes med Walther; hurtigt fik den gr. kejser dem bragt over Bosporus til Bithynien, hvor de faldt i hænderne på tyrkerne, »som nedsablede hele Hæren paa tre tusinde Mand nær, med hvilke *Peter* endnu i rette Tid frelste sig til Constantinopel«, s. 427f.

I trykt udgave: Bind 17 side 264 linje 26

◀ **Landstorm** : en hær dannet ved totalmobilisering.

I trykt udgave: Bind 17 side 264 linje 28

◀ **interessanteste Tid** : 'Interessant' i betydningen 'fængslende på grund af sanselig parring' var et modeord i 1830'ernes København.

I trykt udgave: Bind 17 side 265 linje 1

◀ **Innocents III** : den særdeles magtfulde pave (1198-1216), der i 1209 lyste inderdikt over England og kong Johan (se følgende kommentar) i band for i 1213 at gøre landet til et len af Rom. Jf. *Hases Kirkehistorie* (261,3), s. 233.

I trykt udgave: Bind 17 side 265 linje 11

◀ **en Konge ... uden Land** : den eng. konge Johan uden Land, eng. John Lackland (konge 1199-1216), under hvis regering landet led en række tilbageslag, bl.a. den nævnte lensunderkastelse under paven i 1213.

I trykt udgave: Bind 17 side 265 linje 12

◀ **Dionysius** : Dionysios I el. den Ældre (430-367 f.Kr.), tyran (fra 404 f.Kr.) i Syrakus på Sicilien, kendt for umættelig magtbegær, ærgerrighed og grusomhed.

I trykt udgave: Bind 17 side 265 linje 17

◀ **den ny Verdens største D**^{to} : Der tænkes formentlig på gejstligheden, der i løbet af det 11. årh. fik en magt over mennesker, »som naaede ind i Evigheden«, og som gav dem ret til at idømme syndere bod og almisser, jf. *Hases Kirkehistorie* (261,3), s. 246.

I trykt udgave: Bind 17 side 265 linje 18

◀ **det Øre ... det hemmelige Skriftemaal** : jf. *Hases Kirkehistorie* (261,3), s. 246f.: »Ifølge en Anskuelse, der var vedtaget dog ikke uden Modsigelse, kunde Dødssynder kun tilgives i Skriftestolen. At dette Skriftemaal [confessio auricularis] i det Mindste een Gang aarlig skulde aflægges for alle Synder, man var sig bevidst, men Hemmeligheden ubrødelig holdes, gjorde Innocents III. til Kirkelov. Siden blev Skriftemaalet anseet for nødvendigt til Salighed, Folkenes Hjerter og Hemmeligheder kom i Præsternes Haand.« Udtrykket 'confessio auricularis', som Hase anfører, er lat. og betyder egl. 'øreskriftemål', også kendt under betegnelsen 'aurikularkonfession', dvs. hemmeligt skriftemål, hvor den skriftende taler ligesom i øret på skriftefaderen.

I trykt udgave: Bind 17 side 265 linje 18

◀ **Dionysius hørte ... i sit bekendte Fængsel** : sigter til hulen 'Tyrannen Dionysios' Øre' bygget ind i en klippe på Sicilien. Det fortælles, at hulen var bygget sådan, at al lyd samlede og forenede sig på ét sted som i et brændpunkt; for enden af dette sted var der lavet et lille hul, der stod i forbindelse med et kammer, hvor Dionysios yndede at skjule sig. Ved at lægge øret til dette hul, kunne han tydeligt høre alt, hvad der blev sagt i hulen, som han derfor lod indrette til fængsel. Jf. fx O. Wolff *Historisk Ordbog eller kortfattede Levnetsløb over alle Personer, som have gjort sig et Navn ved Evner, Dyder, Misgjerninger, Opfindelser, Vildfarelser, eller nogen slags mærkværdig Daad, fra Verdens Skabelse indtil vore Tider* bd. 1-11, Kbh. 1815-19; bd. 11, 1815, s. 162f.

I trykt udgave: Bind 17 side 265 linje 19

◀ **Orient og Occident** : 259,27.

I trykt udgave: Bind 17 side 265 linje 22

◀ **Portrait af Xstus til Kong Abgarus** : 264,16.

I trykt udgave: Bind 17 side 265 linje 25

◀ **Xsti 5 Vunder paa ... Franciscus Legeme** : Frans af Assisi (1182-1226), stifter af franciskanerordenen, blev helgenkåret i 1228. Efter at Frans havde rejst rundt som missionær og udarbejdet reglerne for sin munkeorden, trak han sig i 1224 tilbage i ensomhed til Alvernerbjerget; her blev han stigmatiseret med Kristi fem sår, dvs. naglehullerne i hænder og fødder samt såret i siden efter spydstikket. SKs kilde har ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 265 linje 26

◀ **den skjøne Bøn** : Hvis der er en kilde, har den ikke kunnet identificeres.

I trykt udgave: Bind 17 side 265 linje 30

◀ **boer i det Høie ... den Sønderknustes Aand** : bygger på Es 57,15: »Thi saa sagde den Høie og Ophøiede, som boer evindeligen, og hvis Navn er helligt: jeg vil boe i det Høie og Hellige, og hos en sønderknuset og nedrig i Aanden, til at gjøre de Nedriges Aand levende, og at gjøre de Sønderknusedes Hierter levende« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 17 side 265 linje 30

◀ **δυναμις γαρ θεου εστιν** : gr. »for det er Guds kraft«.

I trykt udgave: Bind 17 side 266m linje 1

◀ **Beghiner** : holl. søsterskaber, opkaldt efter præsten og bodsprædikanten Lambert Bègue (d. o. 1177). Jf. *Hases Kirkehistorie* (261,3), s. 338: »Enkelte Fruentimmer i Nederlandene havde allerede i det 11. Aarh., uden ubetingede Løfter forenet sig i særegne Huse til Udøvelsen af Barmhjertighedsgjerninger; de kaldtes af Almuen *Beghiner* d. e. Bedesøstre. Søsterskaberne forøgedes i usædvanlig Grad i det 13. Aarh., da mange følte sig utilfredsstillede af den almindelige Kirke saavel som af Klostrene, eller formedelst Fattigdom ikke erholdt Indklædningen.«

I trykt udgave: Bind 17 side 266 linje 15

◀ **Lollharderne ... deres sagte Ligsang** : jf. *Hases Kirkehistorie* (261,3), s. 338: »En særegen Forening af dem, hvis Virksomhed gik ud paa Sygepleie og Dødes Begravelse udgik [1300] atter fra Nederlandene, efter deres Skytshelgen kaldede *Alexiani*, efter deres Hytter *Cellitæ*, efter deres sagte Ligsang *Lollharder* [Nollbrüder].«

I trykt udgave: Bind 17 side 266 linje 16

◀ **de 4 gale Brødre hos Claudius** : sigter til en kort fortælling, »Der Besuch im St. Hiob zu **«, af den ty. forfatter Matthias Claudius (1740-1815), om et besøg på sindssygestiftelsen St. Job, som ledes af Hr. Bernard. Her bor bl.a. fire sindsforvirrede brødre, om hvem følgende fortælles: »Die merkwürdigsten von allen aber waren vier Brüder, die in einem Zimmer beysammen saßen gegen einander über, wie sie auf dem Kupfer sitzen – Söhne eines Musikanten, und Vater und Mutter waren im St. *Hiob* gestorben. Herr *Bernard* sagte, sie saßen die meiste Zeit so und ließen den ganzen Tag wenig oder gar nichts von sich hören; nur so oft ein Kranker im Stift gestorben sey, werde mit drey Schlägen vom Thurm signirt, und so oft die Glocke gerührt werde, sängen sie einen Vers aus einem Todtenliede. Man nenne sich auch deswegen im Stift die *Todten-Hähne*.« Jf. Matthias Claudius *Werke*, 5. udg., bd. 1-4, 1.-8. del, Hamborg 1838 [1774-1812], ktl. 1631-1632; bd. 2, 4. del (med særtitelbladet *ASMUS omnia sua SECUM portans, oder Sämmtliche Werke des Wandsbecker Bothen*, Vierter Theil, Wandsbeck 1774), s. 124f. Fortællingen er illustreret med to kobberstik, hvoraf det ene viser de fire brødre siddende tavse over for hinanden.

I trykt udgave: Bind 17 side 266 linje 17

◀ **Adamiterne (blandt Hussiterne)** : sigter til adamitterne, en yderliggående fraktion af de radikale taboritter, som hørte til husitterne, dvs. tilhængerne af den tjekkiske reformator Johan Hus (o. 1369-1415). Adamitterne, der har deres navn fra Adam, gik ind for nøgenhed som udtryk for den fuldkomne frihed i en tilstand af uskyld som den, Adam og Eva levede i, mens de endnu var i Paradis inden syndefaldet.

I trykt udgave: Bind 17 side 266 linje 23

◀ **Sansculloterne** : dvs. de bukseløse, betegnelse for folkets mænd under den fr. revolution; de bar ikke knæbukser som adelens mænd, men simple lange benklæder.

I trykt udgave: Bind 17 side 266 linje 27

◀ **barhalsede Personers Forsøg ... nordiske Aand** : hentydning til de grundtvigske dyrkere af det oldnordiske, aktualiseret af en historisk foredragsrække, som Grundtvig holdt tre gange ugentlig på Borchs Kollegium fra 20. juni 1838 og under stigende tilstrømning gennem efteråret, jf. artiklen »Et Brev til Kjøbenhavnspostens Redacteur«, mærket »P. H.« (dvs. Fr. Barfod), i *Kjøbenhavnsposten* nr. 288, 19. okt. 1838. At gå uden kravetøj kunne signalere gammelnordisk mandighed.

I trykt udgave: Bind 17 side 266 linje 28

◀ **Archimedes** : (o. 287-212 f.Kr.), gr. matematiker, naturvidenskabsmand og opfinder, levede i Syrakus.

I trykt udgave: Bind 17 side 266m linje 3

◀ **løb splitteren gennem Syracus Gader** : hentyder til anekdoten om Arkimedes, der skal have opdaget 'det archimediske princip' – at et legeme, der nedsænkes i væske, taber lige så meget i vægt, som den fortrængte væskemængde vejer – mens han selv lå nedsænket i et badekar. Af lutter begejstring over opdagelsen sprang han ud af badet og løb splitteren gennem gaderne, mens han råbte »Heúrēka« (gr. »Jeg har fundet det«). Anekdoten fortælles af den rom. arkitekt og ingeniør Vitruvius (1. årh. f.Kr.) i *De architectura*, 9. bog, praefatio, 10.

I trykt udgave: Bind 17 side 266m linje 5

◀ **Gymnosophisterne**: dvs. nøgne vise; udtrykket anvendes om indiske asketiske vismænd, der gik (næsten) nøgne. Jf. Hegels *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (225,30), i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 9, s. 183 (*Jub.* bd. 11, s. 205): »Solcher Lebensweisen, die auf die Vernichtung hingehen, giebt es nun noch unendliche Modificationen. Dahin gehören z. B. die Gymnosophisten, wie sie die Griechen nannten.«

I trykt udgave: Bind 17 side 266m linje 10

◀ **Nackte Fakir's laufen ... Abstraktion zu erreichen** : Herefter fortsætter Hegel: »die vollkommene Verdampfung des Bewußtseyns, von wo aus der Uebergang zum physischen Tode nicht mehr sehr groß ist.«

I trykt udgave: Bind 17 side 266m linje 11

◀ **Hegel Philosophie der Geschichte p. 183** : Hegels (220,24) *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (225,30), i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 9, s. 183 (*Jub.* bd. 11, s. 205).

I trykt udgave: Bind 17 side 266m linje 17

◀ **tordnede paa Sinai** : hentyder til Guds åbenbaring på Sinaj bjerg i Sinaj ørken, jf. 2 Mos 19,16: »Da det blev morgen den tredje dag, kom der lyn og torden; en tung sky lagde sig over bjerget, og der lød kraftig klang af horn, så hele folket i lejren skælvede af rædsel.« Herefter fortælles det, at hele bjerget bliver indhyllet i røg, fordi Gud er steget ned på det i ild, og at han giver de to bud samt en række andre love og retsregler til Moses.

I trykt udgave: Bind 17 side 267 linje 3

◀ **dette historiske Moment, da Himlen var paa Jorden** : hentyder til Guds åbenbaring på Sinaj (se foregående kommentar) som det afgørende historiske tidspunkt, hvor Gud giver Moses loven og slutter pagt med israelitterne, jf. 2 Mos 24.

I trykt udgave: Bind 17 side 267 linje 4

◀ **paatog sig en Tjeners Skikkelse** : jf. v. 7 i Kristushymnen i Fil 2,5-11 (236,23).

I trykt udgave: Bind 17 side 267 linje 13

◀ **servus servorum** : lat. 'tjeneres tjener'; den ydmygste tjener. En af pavens titler er 'Servus servorum Dei', lat. 'Guds tjeneres tjener'. Jf. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte* (260,23) bd. 1, s. 374f., hvor det fortælles, at da Konstantinopels patriark Johannes den Fastende fra 587 kaldte sig 'økumenisk biskop', protesterede først pave Pelagius II og derpå pave Gregor I el. den Store; herpå oplyses det: »Dagegen nannte der römische Bischoff sich seitdem nun *Servus servorum Dei*«. Nyere forskning har dog påvist, at Gregor anvendte denne titel inden striden med Johannes, men det synes fortsat at være ham, der har indført den.

I trykt udgave: Bind 17 side 267 linje 14

◀ **bespiser han Folk med 5 Brød og 3 Fiske** : hentyder til beretningen om Jesu bispisning af de fem tusind, Matt 14,13-21, hvor der dog er tale om fem brød og to fisk.

I trykt udgave: Bind 17 side 267 linje 17

◀ **skuffende** : illusoriske.

I trykt udgave: Bind 17 side 267 linje 30

◀ **Dit Himmel-Manna** : spiller på 2 Mos 16, hvor det fortælles om israelitterne, mens de vandrede i ørkenen og led af sult, at Gud lod manna falde fra himlen, for at de kunne samle det til føde.

I trykt udgave: Bind 17 side 267 linje 35

◀ **Johannes, der prædiker i Ørkenen** : sigter til Matt 11,2-11, der er prædiketekst på tredje søndag i advent: »Men der Johannes hørte i Fængselet Christi Gierninger, sendte han to af sine Disciple, og lod ham sige: Er du den, som kommer, eller skulle vi vente en Anden? Og JESus svarede og sagde til dem: gaaer hen, og forkynder Johannes de Ting, som I høre og see: Blinde see og Halte gaae, Spedalske renses og Døve høre, Døde staae op og Evangelium prædikkes for Fattige; og salig er den, som ikke forarges paa mig. Men der disse gik bort, begyndte JESus at sige til Folket om Johannes: hvad ere I udgangne i Ørken at skue? et Rør, som bevæges hid og did af Veiret? Eller hvad ere I udgangne at see? et Menneske iført bløde Klæder? See, de, som bære bløde Klæder, ere i Kongers Huse. Eller hvad ere I udgangne at see? en Prophet? Ja, jeg siger Eder, endog langt Mere end en Prophet. Thi han er den, om hvem der er skrevet, see, jeg sender min Engel

for dit Ansigt, som skal berede din Vei for dig.« *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, Kbh. 1830 [1688], ktl. 381, s. 8f. – **Johannes:** dvs. Johannes Døber (218,6).

I trykt udgave: Bind 17 side 267m linje 2

◀ **A: T:** : andægtige tilhørere.

I trykt udgave: Bind 17 side 267m linje 4

◀ **dette hellige Sted** : alm. betegnelse for kirken, især i prædikener.

I trykt udgave: Bind 17 side 267m linje 12

◀ **daarlig** : tåbelig.

I trykt udgave: Bind 17 side 268m linje 6

◀ **en Kraft som Samson ... egen Undergang** : sigter til fortællingen om israelitternes leder Samson og hans kamp mod filistrene i Dom 16. Efter at Samsons filistæiske elskerinde Dalila havde narret ham og fået håret klippet af ham, så han mistede sin kraft, blev han grebet af filistrene, der stak øjnene ud på ham og lænkede ham i et fængsel, hvor hans hår voksede ud igen, så han genvandt sin styrke. Engang filisterfyrsterne var samlet til en stor offerfest, lod de Samson hente fra fængslet for at have lidt morskab af ham; da satte han hænderne mod de to midterste søjler i det hus, hvor de var, og stemmede imod dem med en sådan kraft, at hele huset styrtede sammen, så han og alle de andre blev dræbt.

I trykt udgave: Bind 17 side 268m linje 7

◀ **søger den paa Torve og Stræder** : hentyder til Matt 11,16-17, hvor Jesus siger: »Men hvad skal jeg sammenligne denne slægt med? Den ligner børn, der sidder på torvet og råber til de andre: Vi spillede på fløjte for jer, og I dansede ikke; vi sang klagesange, og I sørgede ikke.« Hvorpå han modstiller folkets reaktion på Johannes' og på hans eget komme.

I trykt udgave: Bind 17 side 268m linje 16

◀ **som Avne henveires for den Kasteskovl ... i sin Haand** : hentyder til Matt 3,12, hvor Johannes Døber siger om Jesus: »Han har sin kasteskovl i hånden, og han skal rydde sin tærskelplads og samle sin hvede i lade, men avnerne skal han brænde i en ild, der aldrig slukkes.«

I trykt udgave: Bind 17 side 268m linje 20

◀ **den vilde Honning ... den uldne Skjorte** : hentyder til Matt 3,4: »Johannes bar klæder af kamelhår og havde et læderbælte om livet, og hans føde var græshopper og vildhonning.«

I trykt udgave: Bind 17 side 268m linje 23

◀ **Du rummes jo ikke i Templer ... Mskhænder** : hentyder til ApG 17,24, hvor Paulus siger: »Gud (...) bor ikke i templer bygget af hænder.«

I trykt udgave: Bind 17 side 268m linje 26

◀ **Iteration** : gentagelse, fordobling (af profetskrifterne i GT).

I trykt udgave: Bind 17 side 268 linje 2

◀ **Apocalypsen** : alm. anvendt betegnelse for Johannes' Åbenbaring.

I trykt udgave: Bind 17 side 268 linje 12

◀ **omskibet** : omsejlet, bevæget sig rundt om.

I trykt udgave: Bind 17 side 268m linje 31

◀ **d. Hellig-Aand ... minde og erindre ... om Alt** : hentyder til Joh 14,26, hvor Jesus siger til sine disciple: »Men Talsmanden, Helligånden, som Faderen vil sende i mit navn, han skal lære jer alt og minde jer om alt, hvad jeg har sagt til jer.«

I trykt udgave: Bind 17 side 268m linje 33

◀ **Copernicus** : 247,15.

I trykt udgave: Bind 17 side 268 linje 16

◀ **Luther** : 236,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 268 linje 16

◀ **Vor Statsforfatning nærmer sig ... til Chinesernes** : SKs mening er ikke klar. Formelt synes den da. og den kinesiske regeringsform allerede at have en del fælles træk: enevælde, patriarkalisme, bureaukrati, forfatningens evige og indiskutable status, dynastisk arveret til tronen, jf. fx afsnittet om Kina i Hegels *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (225,30), i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 9, s. 141-169 (*Jub.* bd. 11, s. 163-191). Imidlertid synes SKs perspektiv snarere at rette sig mod en statsforfatning, som nye forhold søger at realisere; således trådte de rådgivende stænderforsamlinger aktuelt sammen for anden gang i 1838 (251,30), og da var ikke mindst den nationale sag på dagsordenen, idet man fra da. side ville værne om da. sprog og egenart over for en angivelig ty. dominans.

I trykt udgave: Bind 17 side 269 linje 1

◀ **forbyde Udvandringerne** : sigter formentlig til den kinesiske isolationisme, som fra o. 1400 bl.a. havde givet sig udslag i forbud mod emigration. Den da. regering forbød ikke udvandring, og endnu var udvandringen overhovedet et så godt som ukendt fænomen i Danmark; i 1832 var SKs bror Niels Andreas Kierkegaard således en af de første, der emigrerede til Nordamerika.

I trykt udgave: Bind 17 side 269 linje 3

◀ **Scholasticismen** : 253,22.

I trykt udgave: Bind 17 side 269 linje 5

◀ **enhver Udvikling efter min Theorie** : sml. en optegnelse på et løst blad, dateret 20. nov. 1836, hvor SK skriver, at »enhver Udvikling efter min Mening først er færdig med dens Parodie«.

I trykt udgave: Bind 17 side 269 linje 5

◀ **Paulus Cortesius ... paa classisk Latin** : Paolo Cortese (1465-1510), ital. teolog og forfatter, pavelig notar, var en stor stilist, der udtrykte sig på et elegant og formfuldendt klassisk Cicero-latin; skrev bl.a. *Sententiarum P. Lombardi commentarii* i fire bind (Rom 1503). Jf. Guerikes *Handbuch der Kirchengeschichte* (260,23) bd. 1, s. 645, hvor Paulus Cortesius kaldes en »Cicero unter den Scholastikern, der aber nur von der einen Seite ihnen angehört, dessen classische Sprache den scholastischen Inhalt zu verspotten schien«.

I trykt udgave: Bind 17 side 269 linje 6

◀ **gik over Akeron** : I den gr. mytologi passerer jammerens flod Akheron på vej til Hades' dødsrige.

I trykt udgave: Bind 17 side 269 linje 9

◀ **Jesuiterne ... reen verdslig Stræben** : jf. *Hases Kirkehistorie* (261,3), § 462, »Udviklingen af Jesuitismen«, s. 488f., især s. 489: »Uden det ældre Munkevæsens Ubehjælpssomhed gik Ordenen, der havde Raadighed over enhver Art af Dispensation, ind i alle verdslige Forhold, som den tredie Form af det til Verden fuldkommen tilbagevendte Munkevæsen, og var allerede ved Enden af Aarhundredet [det 16. årh.] ved Ungdommens Opdragelse, ved Indvirkning paa Nationerne, og ved sit Formynderskab for Fyrsterne bleven den første Magt i den katolske Kirke, Pavedømmet kun underdanigt for fælles Fordeels Skyld.« Jesuiterordenen blev stiftet af spanieren Ignatius af Loyola i 1534 og stadfæstet af pave Paul III i 1540; den blev ophævet i 1773, men genindført og stadfæstet i 1814.

I trykt udgave: Bind 17 side 269 linje 11

◀ **Fristelses-Historien** : dvs. historien om Jesu fristelse i ørkenen, Matt 4,1-11, der er prædiketekst på 1. søndag i fasten, jf. *Forordnet Alter-Bog* (267m,2), s. 49f.

I trykt udgave: Bind 17 side 269 linje 16

◀ **den Allestedsnærværendes** : dvs. den allestedsnærværende Guds (stemme). Et af de steder, der traditionelt henvises til i dogmatikker som bibelsk belæg for Guds allestedsnærværelse, er Sl 139 (se næste kommentar).

I trykt udgave: Bind 17 side 269 linje 22

◀ **tager jeg Østens Vinger paa ... er Du der** : sigter til Sl 139,8-10: »Dersom jeg farer op til Himmelen, da er du der, og reder jeg Seng i Helvede, see, da er du der. Vilde jeg tage Morgenrødens Vinger, vilde jeg

boe hos det yderste Hav: Saa Skulde ogsaa der din Haand føre mig, og din høire Haand holde mig fast« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 17 side 269 linje 23

◀ **at Du ikke er langt borte ... leve røres og ere i Dig** : hentyder til ApG 17,27-28, hvor Paulus siger: »At de skulde søge Herren, om de dog kunde føle og finde ham; enddog han er sandelig ikke langt fra Enhver af os; thi i ham leve og røres og ere vi« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 269m linje 4

◀ **fristes i Eensomhed, da Apostlene sove** : hentyder til beretningen om Jesus i Getsemane have, Matt 26,36-46. Her fortælles det, at de tre apostle, som Jesus havde taget med sig, sov, mens han afsides bad til Gud om, at han om muligt måtte slippe for den forestående død. Denne episode bliver ofte tolket som udtryk for en fristelse, som Jesus modstår.

I trykt udgave: Bind 17 side 269m linje 8

◀ **Qvækerne ... undgik at aflægge Eed** : jf. *Hases Kirkehistorie* (261,3), s. 536: »Gammelchristelig, og betinget ved de Forhold, under hvilke de vare opkomne, er deres Vægning ved at tage Krigstjeneste, aflægge Ed og betale Tiende, deres Foragt for verdslig Lyst, Overdaadighed og enhver Rangordning.« Kvækerne el. The Society of Friends er et kristent trossamfund, stiftet af englænderen Georg Fox o. 1650.

I trykt udgave: Bind 17 side 269 linje 26

◀ **de aprioriske Grundbegreber (...) ingen Deductions Begrebs-Udvikling ... constitutiv Kraft** : kritik af Kants forsøg på at fremlægge en transcendental deduktion af forstandskategorierne. If. Kant er disse kategorier, fx årsag og virkning, substans og accidens, a prioriske grundbegreber, dvs. begreber, der er forud for al erfaring, og som nødvendigvis må være til stede i enhver forestilling. I afsnittet »Transcendentale Deduction der reinen Verstandsbegriffe« i *Critik der reinen Vernunft*, 4. udg., Riga 1794 [1781], ktl. 595, s. 129-169, forsøger Kant at vise, at kategorierne har objektiv gyldighed, dvs. er konstitutive for al mulig erfaring.

I trykt udgave: Bind 17 side 270 linje 26

◀ **høre vi ... den Hellig-Aand der virker Bønnen** : hentyder til Rom 8,26, hvor Paulus skriver: »Og også Ånden kommer os til hjælp i vor skrøbelighed. For hvordan vi skal bede, og hvad vi skal bede om, ved vi ikke. Men Ånden selv går i forbøn for os med uudsigelige sukke.«

I trykt udgave: Bind 17 side 270 linje 30

◀ **respiratio** : spiller på det lat. ords sammensætning af re- og spiro, gen-ånde; trække vejret ind og ud. Jf. *Imann. Joh. Gerhard Schellers ausführliches und möglichst vollständiges lateinisch-deutsches Lexicon oder Wörterbuch* bd. 1-5, 3. udvidede udg., Leipzig 1804 [1783-84], ktl. 1016-1020; bd. 4, under Respiratio, sp. 9391f.: »1) eigentlich das Zurückathmen oder Ausathmen: hernach das Athemholen (...). 2) Ausdünstung (...). 3) das Ausruhen, die Ablassung«.

I trykt udgave: Bind 17 side 270m linje 3

◀ **Glæder Eder ikke over ... ere indskrevne i Himlene** : overs. citat fra J.A. Möhler *Athanasius der Grosse und die Kirche seiner Zeit, besonders im Kampfe mit dem Arianismus* bd. 1-2, Mainz 1827, ktl. 635-636; bd. 1, s. 98: »freuet euch nicht, daß die Dämonen euch unterworfen sind; sondern daß eure Namen in dem Himmel geschrieben sind. (Luc. 10, 20)«.

I trykt udgave: Bind 17 side 271 linje 16

◀ **den hellige Antonius** : gr.-egyptisk eremit (o. 250 el. 260 - o. 356), levede et asketisk liv i ørkenen, ca. en dagsrejse fra Det røde Hav; var formentlig i Alexandria under den arianske strid for at advare mod Arios' lære (260,30); vendte derpå tilbage til ørkenen, hvor mange asketer opsøgte ham.

I trykt udgave: Bind 17 side 271 linje 18

◀ **Athanasii Efterretning** : sigter til Athanasios' skrift om Antonios' liv (*Vita Antonii*). Athanasios den Store (295-373) var metropolitbiskop i Alexandria og hovedkraften i kampen mod Arios; havde som ung opholdt sig i ørkenen hos Antonios, hvis fårepels han arvede. J.A. Möhler gengiver kun »das Wissenswürdigste« af Antoniosbiografien, *Athanasius der Grosse und die Kirche seiner Zeit*, s. 90-113.

I trykt udgave: Bind 17 side 271 linje 19

◀ **Möhler** : Johann Adam Möhler (1796-1838), katolsk teolog, fra 1829 professor i kirkehistorie i Tübingen og fra 1835 i München.

I trykt udgave: Bind 17 side 271 linje 19

◀ **det ene Fornødne** : hentyder til beretningen om Jesu besøg hos søstrene Martha og Maria, hvor Jesus siger til den travle Martha: »Martha, Martha! Du gør dig bekymringer og er urolig for mange ting. Men ét er fornødent. Maria har valgt den gode del, og den skal ikke tages fra hende«, Luk 10,41-42.

I trykt udgave: Bind 17 side 271 linje 20

◀ **Sibbern** : Frederik Christian Sibbern (1785-1872), da. filosof, fra 1813 professor i filosofi ved Københavns Universitet. I vintersemestret 1838-39 mandage, fredage og lørdage kl. 18-19 forelæste Sibbern over sin »Kristendomsphilosophi« (jf. *Kjøbenhavns Universitets Aarbog for 1838*, udg. af H.P. Selmer, u.å., s. 96), dvs. en sibbernsk version af den spekulative teologis forening af religion og filosofi. Det lykkedes aldrig Sibbern at udforme sin kristendomsfilosofi i en endelig version, og med årene opgav han projektet.

I trykt udgave: Bind 17 side 271 linje 23

◀ **man maa antage ... revideres nu** : jf. Sibberns anmeldelse af J.L. Heibergs tidsskrift *Perseus* i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 19 (262,1), s. 356f., hvor Sibbern skriver: »Ved ideel Væren mener jeg den, som f. Ex. de saakaldte evige Sandheder have, og Alt, hvad der i den rene ideelle Region paa en reen apriorisk Maade lader sig opdage. Da Pythagoras opdagede sin bekjendte Læresætning, da blev denne dog ei først til; nei den opdagedes kun; og saaledes er Meget, uendelig Meget, tilbage i denne ideelle Region, f. Ex. i den rene Matematik, hvilket maa erkjendes i sig virkelig at være til, som Noget, der i hiin ideelle Region har sin Bestaaen, med en *vis Bestemthed* og et *bestemt Indhold*, men hvis ideelle Væren ei er afhængig af dets Udtræden for de endelige Væsener, i og for hvilke det oplader sig, som den da henhører til en Sphære, hvori ingen *Vorden* finder Sted.« Jf. også Sibberns *Bemærkninger og Undersøgelser* (262,1), s. 74f. – **revideres**: afsløres, åbenbares.

I trykt udgave: Bind 17 side 271 linje 24

◀ **Tidens Fylde** : spiller formentlig på Gal 4,4-5: »Men da tidens fylde kom, sendte Gud sin søn, født af en kvinde, født under loven, for at han skulle løskøbe dem, der var under loven, for at vi skulle få barnekår.«

I trykt udgave: Bind 17 side 271 linje 29

◀ **de pietistiske Stridigheder ... moralske Adiaphora** : hentyder til den teologiske strid mellem pietister og luthersk ortodokse, der af Guerike omtales som »der neue adiaphoristische Streit« i *Handbuch der Kirchengeschichte* (260,23) bd. 2, s. 1069f. Striden brød ud, inden den ty. pietismes fader, den evangeliske teolog og præst Philipp Jakob Spener (1635-1705), døde, men udfoldede sig især efter hans død. Den begyndte som en diskussion om rækkevidden af den genfødtes helliggørelse og den kristnes frihed, om den rene lære kontra det rene levned, men udviklede sig til et voldsomt opgør om, hvorvidt der gives moralsk indifferente handlinger, 'adiafora'. Pietisterne hævdede, at helliggørelsen skal omfatte hele den genfødtes liv og levned, og at ingen handlinger er så ubetydelige, at de falder uden for de åbenbarede morallove; derfor fordømte de fx dans, kortspil, nydelse af alkohol, vellevned, rygning, teater, spøgefuldhed, utidig latter. De ortodokse derimod opfattede sådanne handlinger som ligegyldige el. uskyldige 'mellemting', der falder ind under den kristnes frihed og personlige afgørelse, som ingen har ret til at blande sig i. Striden er detaljeret skildret i J.G. Walch *Historische und Theologische Einleitung in die Religions-Streitigkeiten Der Evangelisch-Lutherischen Kirche* bd. 1-5, Jena 1730-36, ktl. 853-862 (i 10 bd., hvoraf bd. 1 i 3. udg., 1733); se især bd. 5, s. 821-842.

I trykt udgave: Bind 17 side 271 linje 31

◀ **den pietistiske Udvikling ... Erkjendelsens Adiaphora** : hentyder til den teologiske strid mellem pietister og luthersk ortodokse i begyndelsen af det 18. årh. om forholdet mellem teologi og filosofi og om betydningen af den rene lære. Jf. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte* (260,23) bd. 2, s. 1070f. Pietisterne kritiserede de ortodokse teologers brug af aristoteliske (skolastiske) og metafysiske bestemmelser i den dogmatiske teologi og betragtede den religionsfilosofiske erkendelse som indifferent i forhold til den gendøbtes opbyggelse. De ortodokse kritiserede pietisterne for at være indifferente over for den rene lutherske lære ifølge de symbolske bøger og beskyldte dem for at forkaste væsentlige dogmer. Striden er skildret i J.G. Walch *Historische und Theologische Einleitung in die Religions-Streitigkeiten Der Evangelisch-Lutherischen Kirche* bd. 2, 1734, s. 16-25, og bd. 5, s. 159-167.

I trykt udgave: Bind 17 side 272 linje 1

◀ **Eders Tale skal være ja, ja ... det Onde** : Jf. Matt 5,37 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 272 linje 5

◀ **Paulus** : 235m,34.

I trykt udgave: Bind 17 side 272 linje 8

◀ **spiritus asper** : lat. egl. »den hårde beånding«; aspirationstegnet ´, der på græsk angiver udtalen h, anbringes foran vokal eller diftong i forlyd og sættes over bogstavet rho, når det står i forlyd.

I trykt udgave: Bind 17 side 272 linje 8

◀ **Johannes** : apostlen Johannes, der er anført som forfatter af Johannesevangeliet.

I trykt udgave: Bind 17 side 272 linje 8

◀ **spiritus lenis** : lat. egl. »den blide beånding«; tegnet ´, der på græsk anbringes over vokal eller diftong i forlyd, bruges til angivelse af manglende aspiration.

I trykt udgave: Bind 17 side 272 linje 9

◀ **Blomsten, der idag staaer ... kastes i Ovn** : hentyder til Matt 6,30, hvor Jesus siger: »Klæder Gud således markens græs, som står i dag og i morgen kastes i ovnen, hvor meget snarere så ikke jer, I lidettrøende?«

I trykt udgave: Bind 17 side 272 linje 11

◀ **Blomsten ... i Pragt overgik Salomos Herlighed** : hentyder til Matt 6,29, hvor Jesus siger om markens liljer: »End ikke Salomo i al sin pragt var klædt som en af dem.«

I trykt udgave: Bind 17 side 272 linje 13

◀ **ikke glemme derover det ene Fornødne** : 271,20.

I trykt udgave: Bind 17 side 272m linje 3

◀ **Din Søn** : Jesus Kristus.

I trykt udgave: Bind 17 side 272m linje 10

◀ **Gud frister Ingen (...) det er Dit eget Kjød og Blod** : hentyder til Jak 1,13-15: »Men ingen, som bliver fristet, må sige: 'Jeg bliver fristet af Gud;' for Gud kan ikke fristes af det onde, og selv frister han ingen. Når man fristes, er det ens eget begær, der drager og lokker én; når så begæret har undfanget, sætter det synd i verden, og når synden er vokset op, føder den død.«

I trykt udgave: Bind 17 side 272 linje 17

◀ **han fristes og ikke af Nogen** : se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 17 side 272 linje 25

◀ **sine forborgne Dybder** : sml. udtrykket at »skue ind i Guds Væsens forborgne Dybder« i nr. 2, »Betragtningens Standpunct«, i J.P. Mynsters *Betragtninger over de christelige Troeslærdomme* bd. 1-2, 2. oplag, Kbh. 1837 [1833], ktl. 254-255; bd. 1, s. 11.

I trykt udgave: Bind 17 side 272m linje 15

◀ **Gud fristes og ikke af Nogen** : 272,17.

I trykt udgave: Bind 17 side 272m linje 18

◀ **min Gud, min Gud** : spiller på Jesu råb fra korset (Matt 27,46), hvor han i sin bøn anvender ordene fra Sl 22,2: »Min Gud, min Gud! / Hvorfor har du forladt mig? / Du er langt borte fra mit råb om hjælp / og fra mit skrig.«

I trykt udgave: Bind 17 side 273m linje 1

◀ **min Synd, den raaber til Dig til Himlene** : spiller på beretningen i 1 Mos 4,1-16 om Kains drab på sin bror Abel, hvor Gud siger til Kain: »Hvad er det, du har gjort? Din brors blod råber til mig fra jorden« (v. 10). Jf. også udtrykket: »Hvor stor er min Misgierning, at den stiger op imod Himmelen og raaber (...)«, i »Bønnen for [før] og efter Skriftemaal og Alterens Sacramentes Brug« i *Evangelisk-kristelig Psalmebog til Brug ved*

I trykt udgave: Bind 17 side 273m linje 2

◀ **da aabnes Himmelen atter ... en liden Stund** : Kilden har ikke kunnet verificeres. Jf. dog Sl 14,2: »HERREN saae ned af Himmelen paa Menneskens Børn, at see, om der var nogen Forstandig, som søgte Gud« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 17 side 273m linje 3

◀ **endnu en liden Stund** : spiller på Joh 16,16, hvor Jesus siger til sine disciple: »Om en liden Stund skulle I ikke see mig; og atter om en liden Stund skulle I see mig; thi jeg gaaer hen til Faderen« (NT-1819). Jf. også Hebr 10,37: »Thi der er endnu kun en liden Stund, indtil den kommer, der skal komme, og han skal ikke tøve« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 273m linje 6

◀ **om Lazarus: denne Sygdom er ikke til Døden** : jf. Joh 11,4.

I trykt udgave: Bind 17 side 273m linje 9

◀ **Novellen** : 249,21; kan i datidens sprog også betyde romanen.

I trykt udgave: Bind 17 side 273 linje 1

◀ **discrete** : her i betydningen: kun antydede, bagvedliggende.

I trykt udgave: Bind 17 side 273 linje 2

◀ **der saaes i Forkrænkelighed ... i Uforkrænkelighed** : jf. 1 Kor 15,42, hvor Paulus anvender udtrykket om de dødes opstandelse.

I trykt udgave: Bind 17 side 273 linje 3

◀ **Din Villie (...)** som den er i Himlene : spiller formentlig på indledningen til og tredje bøn i Fadervor, Matt 6,9-10.

I trykt udgave: Bind 17 side 273 linje 9

◀ **med Frygt og Bæven ... vor Salighed** : henviser til Fil 2,12, hvor Paulus skriver til filipperne: »arbejder paa Eders egen Saliggjørelse med Frygt og Bæven« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 273 linje 12

◀ **naar det tordner fra Sinai** : 267,3.

I trykt udgave: Bind 17 side 273 linje 14

◀ **raabe: Abba Fader** : hentyder til Rom 8,15, hvor Paulus skriver til romerne: »I har jo ikke fået en ånd, som giver trællekår, så I atter skulle leve i frygt, men I har fået den ånd, som giver barnekår, og i den råber vi: Abba, fader!« – **Abba**: aram. far (tiltaleform, oprindelig diminutiv).

I trykt udgave: Bind 17 side 273 linje 17

◀ **Disciplen er ikke større end Mesteren** : spiller på Matt 10,24, hvor Jesus siger: »Discipelen er ikke over Mesteren« (NT-1819), og Joh 13,16, hvor Jesus siger: »en Tiener er ikke større end hans Herre« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 273 linje 19

◀ **gammel som Anna** : hentyder til beretningen i Luk 2,36-38 om den 84 år gamle profetinde Anna, der mødte Jesusbarnet i templet i Jerusalem og talte om det til alle, der »ventede Jerusalems forløsning«.

I trykt udgave: Bind 17 side 273 linje 24

◀ **graa som Simeon** : hentyder til beretningen i Luk 2,25-35 om den gamle Simeon, der tilskyndet af Ånden kom hen i templet i Jerusalem, hvor han tog Jesusbarnet i sine arme og lovpriste Gud, fordi han nu havde set »Herrens salvede«. – Dele af denne tekst samt den foregående, dvs. Luk 2,33-40, udgør prædiketeksten til søndag efter jul, jf. *Forordnet Alter-Bog* (267m,2), s. 20f.

I trykt udgave: Bind 17 side 273 linje 24

◀ **Noah d. 2**^{den} : SK sammenligner den gamle Simeon, der var »retfærdig og from og ventede Israels trøst«, Luk 2,25, med Noa, der også var gammel og »en retfærdig mand, udadlig blandt sine samtidige, og han vandrede med Gud«, 1 Mos 6,9.

I trykt udgave: Bind 17 side 273 linje 25

◀ **vente paa ham i hans Huus** : hentyder til Luk 2,37, hvor det fortælles om Anna: »Hun forlod aldrig templet, men tjente Gud nat og dag med faste og bøn.« Såvel templet som kirken kaldes ofte 'Guds hus'.

I trykt udgave: Bind 17 side 273 linje 25

◀ **Psalm: 82, 6: Jeg har ... som en Tyrann** : Sl 82,6-7 efter Luthers ty. oversættelse: »Ich habe wohl gesagt: Ihr seydt Götter, und allzumal Kinder des Höchsten; Aber ihr werdet sterben, wie Menschen, und wie ein Tyrann zu Grunde gehen.« Jf. *Die Bibel oder die ganze heilige Schrift nach der deutschen Übersetzung Dr. Martin Luthers mit einer Vorrede vom Dr. Hüffel*, Carlsruhe og Leipzig 1836, ktl. 3 (forkortet *Die Bibel oder die ganze heilige Schrift*).

I trykt udgave: Bind 17 side 274 linje 4

◀ **forundrede sig ... Brylluppet i Cana ... siden den gode** : hentyder til beretningen om brylluppet i Kana, Joh 2,1-11. Da Jesus havde forvandlet vand til vin, smagte skafferen på det, kaldte på brudgommen og sagde til ham: »Man sætter ellers den gode vin frem først, og når folk har drukket godt, så den ringere. Du har gemt den gode vin til nu.« Beretningen er prædiketekst til 2. søndag efter helligtrekonger, jf. *Forordnet Alter-Bog* (267m,2), s. 30f.

I trykt udgave: Bind 17 side 274m linje 3

◀ **Chr: vandrer paa Havet** : hentyder til beretningen om Jesu vandring på søen, Matt 14,22-33. SK tænker måske snarere på beretningen om stormen på søen, Matt 8,23-27, hvor der er tale om storm, bølger og uvejr, og hvor Jesus truer ad storm og sø, så der bliver blikstille, jf. bønnens ordlyd. Matt 8,23-27 er prædiketekst til 4. søndag efter helligtrekonger, jf. *Forordnet Alter-Bog* (267m,2), s. 35f.

I trykt udgave: Bind 17 side 274m linje 11

◀ **Bølgerne i dette Bryst** : spiller formentlig på Sl 42,6-8, hvor der er tale om, at min sjæl bruser i mig, at strømme bruser, og at bølger skyller hen over mig.

I trykt udgave: Bind 17 side 274m linje 13

◀ **Min Sjæl vær stille** : spiller formentlig på Sl 62,2: »Min Siel er alleneste stille til Gud; fra ham kommer min Frelse« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 17 side 274m linje 16

◀ **hans Fred kan overskygge Dig** : spiller formentlig på beretningen om bebudelsen af Jesu fødsel, hvor englen Gabriel siger til Jomfru Maria: »den Højstes kraft skal overskygge dig«, Luk 1,35.

I trykt udgave: Bind 17 side 274m linje 17

◀ **Verden ikke kan ... Du kan give Fred** : spiller formentlig på Jesu afskedstale til disciplene, hvor han siger: »Fred efterlader jeg jer, min fred giver jeg jer; jeg giver jer ikke, som verden giver«, Joh 14,27.

I trykt udgave: Bind 17 side 274m linje 19

◀ **Genesis** : gr. frembringelse, tilblivelse; også betegnelse for Første Mosebog, som begynder med beretningen om altings tilblivelse.

I trykt udgave: Bind 17 side 274 linje 13

◀ **Exodus** : lat. form af gr. exodos, udgang, udvandring; også betegnelse for Anden Mosebog, som bl.a. indeholder beretningen om israelitternes udvandring fra Egypten.

I trykt udgave: Bind 17 side 274 linje 14

◀ **Leviticus** : lat. betegnelse for Tredje Mosebog, som indeholder religiøse love og forordninger for levitterne (dvs. de jødiske præster, der var af Levis stamme).

I trykt udgave: Bind 17 side 274 linje 14

◀ **Numeri** : lat. tallene; også betegnelse for Fjerde Mosebog, som bl.a. indeholder israelitternes folketælling.

I trykt udgave: Bind 17 side 274 linje 15

◀ **Deuteronomion** : gr. den anden lovgivning; også betegnelse for Femte Mosebog, som indeholder Moses' fornyede lovgivning med henblik på forholdene i Kana'ans land.

I trykt udgave: Bind 17 side 274 linje 16

◀ **Luc: IX, 31** : Luk 9,31, hvor det under Jesu forklarelse på bjerget berettes, at Jesus talte med Moses og Elias, »der kom til syne i herlighed og talte om den udgang, han skulle opfylde i Jerusalem.«

I trykt udgave: Bind 17 side 274m linje 25

◀ **Pharisæeren og Tolderen** : hentyder til Jesu lignelse om farisæeren og toldereren, Luk 18,10-14: »To mænd gik op til templet for at bede. Den ene var en farisæer, den anden en tolder. Farisæeren stillede sig op og bad således for sig selv: Gud, jeg takker dig, fordi jeg ikke er som andre mennesker, røvere, uretfærdige, ægteskabsbrydere, eller som toldereren dér. Jeg faster to gange om ugen, og jeg giver tiende af hele min indtægt. Men toldereren stod afsides og ville ikke engang løfte sit blik mod himlen, men slog sig for brystet og sagde: Gud, vær mig syndet nådig! Jeg siger jer: Det var ham, der gik hjem som retfærdig, ikke den anden. For enhver, som ophøjer sig selv, skal ydmyges, og den, der ydmyger sig selv, skal ophøjes.«

I trykt udgave: Bind 17 side 274 linje 20

◀ **Jøderne i Handel ... Keiserens Brystbillede** : jf. fx Matt 22,15-21, hvor det fortælles, at nogle farisæere og herodianere opsøgte Jesus for at høre, om det var tilladt at give kejseren skat. Men Jesus gennemskuede dem og sagde: »Hvorfor sætter I mig på prøve, I hyklere? Vis mig skattens mønt!« De rakte ham en denar. Og han spurgte dem: 'Hvis billede og indskrift er det?' 'Kejserens,' svarede de. Da sagde han til dem: 'Så giv kejseren, hvad kejserens er, og Gud, hvad Guds er!« En denar, som var en rom. sølv mønt, blev anvendt i handel og til betaling af skat til den rom. kejser, som på den tid havde besat Palæstina.

I trykt udgave: Bind 17 side 274 linje 24

◀ **i Templet ... deres egen Mynt** : sigter til 2 Mos 30,13, hvor det forordnes, at alle mønstrede mænd skulle betale en afgift til Herren, soningspenge, på en halv sekel »efter Helligdommens Sekel« (GT-1740), dvs. udregnet efter helligdommens vægt; »sekel« betegner såvel en møntenhed som en vægtenhed, eftersom penge dengang bestod af metalstykker, hvis værdi svarede til deres vægt, en sekel sølv er således 11 g sølv. Afgiften, som skulle svares af enhver israelitisk mand på tyve år og derover, skulle oprindeligt gives til tjenesten i Åbenbaringsteltet (jf. 2 Mos 30,16), senere til templet.

I trykt udgave: Bind 17 side 274 linje 25

◀ **afslog den Besattes Bøn ... cfr Luc 8,39** : Luk 8,38-39: »og manden, som dæmonerne var faret ud af, bad Jesus, om han måtte komme med ham. /39/ Men Jesus sendte ham bort og sagde: 'Vend hjem, og fortæl om alt det, Gud har gjort mod dig.' Så gik han hen og prædikede i hele byen om alt det, Jesus havde gjort mod ham.« - **ειναι συν αυτω**: gr. (eínai sýn autō) »at være sammen med / hos ham«.

I trykt udgave: Bind 17 side 275 linje 2

◀ **Vægterne med (...) Vers** : På SKs tid gik der vægtere rundt i Københavns gader, de skulle tænde gadelygterne, opretholde ro og orden og gribe ind ved ildebrand; de skulle endvidere råbe de anordnede vægtervers hver hele time, fra nov. til feb. første gang kl. 20 og sidste gang kl. 5, i marts, sept. og okt. første gang kl. 21 og sidste gang kl. 4, i april og aug. første gang kl. 22 og sidste gang kl. 3, fra maj til juli første gang kl. 23 og sidste gang kl. 2, jf. § 5 og § 9 i *Instruction for Natte-Vægterne i Kiøbenhavn*, Kbh. 1784, s. 6 og s. 10. Vægterversene, der er salmevers og som sådan opbyggelige, menes i dag forfattede af Thomas Kingo.

I trykt udgave: Bind 17 side 275 linje 11

◀ **forlad for Jesu Vunder vor Synd o milde Gud** : jf. det københavnske vægtervers til kl. 9 om aftenen: »Nu skrider Dagen under, / Og Natten vælder ud, / Forlad, for Jesu Vunder, / Vor Synd, O milde Gud! / Bevare Kongens Huus, / Samt alle Mand / I disse Land, / Fra Fiendens Vold og Knuus« (da. 1686), *Instruction for Natte-Vægterne i Kiøbenhavn*, Kbh. 1784, s. 20.

I trykt udgave: Bind 17 side 275 linje 11

◀ **statistiske Efterretninger ... tredie Gang for** : hentyder måske til, at vedkommende præst ikke blot skulle indføre lysninger til ægteskab i ministerialbogen for vielser, men også indberette dem til den stedlige biskop. - **lyst første ... tredie Gang for**: If. *Kirke-Ritual for Danmark og Norge* af 1685 skulle præsten tre

på hinanden følgende søndage og med samme ordlyd fra prædikestolen oplyse, at N.N. agter at indgå ægteskab med N.N., jf. *Dannemarks og Norges Kirke-Ritual*, Kbh. 1762, s. 315f. Lysning til ægteskab var en lovfæstet pligt, der var fastsat i Christian V's Danske Lov, og som blev stadfæstet ved forordning af 30. april 1824.

I trykt udgave: Bind 17 side 275 linje 16

◀ **Naassensaar** : nådsensår, det tidsrum, i hvilket en afgået præst havde ret til at blive boende i sin embedsbolig og havde del i embedets indtægter.

I trykt udgave: Bind 17 side 275 linje 18

◀ **her paa Torvet** : Kultorvet; SK boede i nr. 132, nuværende nr. 11 (se kort 2, C1).

I trykt udgave: Bind 17 side 275 linje 21

◀ **Min Søn ... dine Synder ere Dig tilgivne** : hentyder til beretningen om Jesu helbredelse af den lamme i Kapernaum, hvor Jesus siger til den lamme: »Søn! vær frimodig, dine Synder ere dig forladte«, Matt,9,2 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 275 linje 24

◀ **Midler** : formidler, mellemmand, dvs. Kristus.

I trykt udgave: Bind 17 side 275 linje 35

◀ **την παρρησιαν και το καυχημα της ελπιδος** : gr. frimodigheden og håbets ros. Hebr 3,6: »hans [Kristi] Huus ere vi, saafremt vi indtil Enden holde fast ved Frimodigheden og det Haab, som er vor Roes« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 275m linje 1

◀ **Du vandrede med Jøderne ... de gl. Dage** : hentyder formentlig til israelitternes vandring i ørkenen efter udgangen af Egypten, hvor Gud gik foran dem i en skysøjle om dagen og i en ildsøjle om natten, jf. 2 Mos 13,21-22.

I trykt udgave: Bind 17 side 276 linje 1

◀ **den gode Sæd voxer i Taalmodighed** : spiller på Jesu udlægning af lignelsen om sædemanden, hvor han siger om den sæd, der blev sået i den gode jord: »Men det i den gode Jord ere de, hvilke, naar de høre Ordet, beholde det i et smukt og godt Hierte og bære Frugt i Taalmodighed«, Luk 8,15 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 276 linje 4

◀ **uden Dig slet Intet formaaer** : spiller formentlig på Fil 4,13, hvor Paulus skriver: »Alt formår jeg i ham, der giver mig kraft.«

I trykt udgave: Bind 17 side 276 linje 9

◀ **Du er mægtig i de Svage** : jf. H.A. Brorsons salme »Gud skal alting mage« (1734, optaget i *Troens Rare Klenodie*, 1739), hvor 5. strofe lyder: »Gud skal alting mage / Mægtig i de Svage / Han sig altid teer, / Skulde eller kunde / Nogen gaee til Grunde, / Som paa Herren seer? / Allesteds / Da vel tilfreds, / Alting staaer udi hans Hænder, / Al din Trang han kjender«, *Troens rare Klenodie, i nogle aandelige Sange fremstillet af Hans Adolph Brorson*, udg. af L.C. Hagen, Kbh. 1834, ktl. 199, s. 163. DDS-1988, nr. 29.

I trykt udgave: Bind 17 side 276 linje 11

◀ **Jøderne bragte Jehovah Tiende ... Afkom** : jf. bestemmelserne om tiende i 5 Mos 14,22-29. – **Jehovah**: 213,9.

I trykt udgave: Bind 17 side 276 linje 19

◀ **arbeidede de 6 Dage ... hvilede den syvende** : jf. det tredje bud i De ti Bud, 2 Mos 20,8-11.

I trykt udgave: Bind 17 side 276 linje 22

◀ **som Propheten siger ... see ned til dig** : 273m,3.

I trykt udgave: Bind 17 side 276 linje 28

◀ **den Herre, der randsager Hjerter og Nyrrer** : en forestilling, der forekommer mange gange i GT; selve udtrykket findes i Jer 11,20 og Åb 2,23.

I trykt udgave: Bind 17 side 276m linje 3

◀ **veed hvad der boer i dit Hjerte** : hentyder formentlig til ApG 15,8, hvor apostlen Peter bruger udtrykket: »Gud, som kender hjerterne«.

I trykt udgave: Bind 17 side 276m linje 5

◀ **efter Xsti Bud har gjort vel i det Skjulte** : hentyder formentlig til Matt 6,6, hvor Jesus siger: »Men når du vil bede, så gå ind i dit kammer og luk din dør og bed til din fader, som er i det skjulte. Og din fader, som ser i det skjulte, skal lønne dig.«

I trykt udgave: Bind 17 side 276m linje 10

◀ **Hvo som ikke er med mig han er mod mig** : jf. Matt 12,30 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 276m linje 12

◀ **han, for hvem 1000 Aar er som een Dag** : 224,15.

I trykt udgave: Bind 17 side 276m linje 15

◀ **skabt i hans Billede og efter hans Lignelse** : hentyder til 1 Mos 1,26, hvor Gud siger: »lader os gjøre et Menneske i vort Billede, efter vor Lignelse« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 17 side 276m linje 17

◀ **stoiske Philosoph Empedokles** : At et menneske er stoiker kan enten betyde, at han er tilhænger af stoicismen, den gr. filosofiskole Stoa, grundlagt o. 300 f.Kr. og hvis lære bl.a. går ud på, at mennesket bør være upåvirkelig af såvel tilbøjeligheder som lidenskaber, eller blot, at han – uden at være filosof – så vidt muligt søger at leve upåvirket af ydre og indre omstændigheder. I ingen af disse betydninger kan den gr. naturfilosof Empedokles fra Agrigent på Sicilien (490-430 f.Kr.) kaldes stoiker. Poul Martin Møller siger, at Empedokles var Zenon fra Eleas meddiscipel (begge elever af Parmenides), og SK kan have forvekslet Zenon fra Elea med den stoiske skoles grundlægger Zenon fra Kition. Jf. »Udkast til Forelæsninger over den ældre Philosophies Historie«, som indeholder et længere afsnit om Sokrates og hans betydning i filosofiens historie, i *Efterladte Skrifter af Poul M. Møller* bd. 1-3, Kbh. 1839-43, ktl. 1574-1576; bd. 2, udg. af F.C. Olsen, 1842, s. 338. Poul Martin Møller forelæste over den ældre filosofis historie 1833-34 og 1834-35.

I trykt udgave: Bind 17 side 276 linje 31

◀ **Vær fastende i Laster** : jf. Plutark *De cohibenda ira*, kap. 16, 464 B, hvor Empedokles citeres for at have sagt: »νηστεῦσαι κακότητος« (gr. (nēsteûsai kakótētos) »Vær fastende/afholdende i slethed/lastefuldhed«); se *Plutarchi Chaeronensis varia scripta quae Moralia vulgo vocantur*, stereotyp udg., bd. 1-6, Leipzig 1829, ktl. 1172-1177; bd. 3, s. 258.

I trykt udgave: Bind 17 side 276 linje 32

◀ **en Nat ... besøgte Jesus** : hentyder til beretningen om Nikodemus, der – formentlig af frygt for de ledende jøder – opsøgte Jesus om natten, Joh 3,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 277 linje 5

◀ **Xstus ... til Disciplene gennem lukte Dørre** : hentyder til de to gange Jesus efter sin opstandelse pludselig stod midt iblandt sine disciple, der af frygt for jøderne var samlet bag lukkede døre, Joh 20,19.26.

I trykt udgave: Bind 17 side 277 linje 9

◀ **Mc. IX, 5 etc** : Mark 9,5 indgår i Markusevangeliets beretningen om Jesu forklarelse på bjerget, Mark, 9,1-8. Da Jesus var blevet forklaret for øjnene af disciplene Peter, Jakob og Johannes, som han havde taget med, og da Moses og Elias var kommet til syne og talte med Jesus, sagde Peter til Jesus: »Rabbi, det er godt, at vi er her. Lad os bygge tre hytter, én til dig og én til Moses og én til Elias.«

I trykt udgave: Bind 17 side 277 linje 15

◀ **Mc. IX, 11 o: s: v:** : Mark 9,11. Der må tænkes på Mark 9,9, hvor det fortælles, at Jesus og de tre disciple gik ned fra bjerget, og videre på Mark 9,14-29, hvor der fortælles om en dreng med en uren ånd, som de andre disciple ikke havde kunnet helbrede, men som Jesus nu helbreder.

I trykt udgave: Bind 17 side 277 linje 18

◀ **Luc IX, 29** : Luk 9,29: »Mens han [Jesus] bad, ændrede hans ansigt udseende, og hans klæder blev blændende hvide.« Verset indgår i Lukasevangeliets beretning om Jesu forklarelse på bjerget, Luk 9,28-36.

I trykt udgave: Bind 17 side 277m linje 6

◀ **gjør Du vort Hjerte ... Du vil tage Bolig** : spiller på 1 Kor 3,16, hvor Paulus skriver til korintherne: »Ved I ikke, at I er Guds tempel, og at Guds ånd bor i jer?« Jf. også 1 Kor 6,19 og 2 Kor 6,16.

I trykt udgave: Bind 17 side 277 linje 21

◀ **Afguden Dagon ... for Fødderne af Pagtens Ark** : sigter til beretningen i 1 Sam 5,3-4. Efter at filistrene i krigen med israelitterne havde røvet Pagtens ark, stillede de den ved siden af deres gud Dagon i hans tempel i Ashdod. »Næste morgen opdagede ashdoditterne, at Dagon var faldet næsegrus til jorden foran Herrens ark. De tog Dagon og stillede ham tilbage på hans plads. Næste morgen så de, at Dagon igen var faldet næsegrus til jorden foran Herrens ark. Dagens hoved og hænder var slået af mod tærskelen; kun kroppen var tilbage af ham.«

I trykt udgave: Bind 17 side 277 linje 23

◀ **med Apostlen ... jeg dør daglig** : sigter til 1 Kor 15,31, hvor Paulus skriver til korintherne: »Jeg dør dagligen; det vidner jeg ved vor Roes, den, som jeg haver i Christo Jesu vor Herre« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 277 linje 26

◀ **Hegel** : 220,24.

I trykt udgave: Bind 17 side 277 linje 28

◀ **Johannes Climacus** : Johannes med tilnavnet Klimax el. på lat. Climacus (o. 525-616), gr. teolog, munk, boede 40 år som eneboer ved foden af Sinajbjerget, forfatter til værket *Κλίμαξ τοῦ παραδείσου* (gr. (Klímax toû paradeísou) *Paradisstigen*, en allusion til Jacobsstigen, jf. 1 Mos 28,12, overs. til lat. under titlen *Scala paradisi*), heraf hans tilnavn. I værket skildrer han, hvorledes man gennem 30 trin kan stige op til kristelig fuldkommenhed, idet man overvinder sine laster og tilegner sig de kristne dyder ved at benytte de fornødne asketiske hjælpemidler. Jf. fx W.M.L. de Wette *Christliche Sittenlehre* bd. 1-3, Berlin 1819-23, ktl. U 110, og *Lærebog i den christelige Sædelære og sammes Historie*, overs. af C.E. Scharling, Kbh. 1835, ktl. 871, hvor der henvises til og citeres fra Johannes Climacus' værk, s. 135-140.

I trykt udgave: Bind 17 side 277 linje 28

◀ **Giganterne ... sætte Bjerg paa Bjerg** : If. et gr. sagn søgte giganterne Otus og Ephialtes, sønner af havguden Poseidon, ved at stable Ossabjerget oven på Olymposbjerget og Pelionbjerget ovenpå Ossa at storme himlen for at angribe guderne, jf. *Nitsch neues mythologisches Wörterbuch* (243,18) bd. 1, s. 751.

I trykt udgave: Bind 17 side 277 linje 28

◀ **entrer** : bestige el. borde et fjendtligt fartøj for at erobre det, og afledet heraf: kravle opad under besværlige forhold, i betydningen: indtage under store anstrengelser. Når det siges, at Hegel indtager himlene, det hellige, med sine syllogismer (235m,10), skal dette ikke tages bogstaveligt, da Hegel ikke betjente sig af syllogismer, men af dialektisk-spekulativ ræsonneren.

I trykt udgave: Bind 17 side 277 linje 30

◀ **som Du fordum bød Propheten Elisa ... ikke igjen** : hentyder til 2 Kong 4,29, hvor det dog ikke er Gud, der byder Elisa, men Elisa, der byder sin tjener Gehazi, ikke at hilse på nogen. Elisa var profet i Nordriget i det 9. årh; fortællingerne om ham findes i 2 Kong 2-13.

I trykt udgave: Bind 17 side 278 linje 3

◀ **først naar Pharisæerne vare ... for Disciplene** : Der er flere eksempler på, at Jesus bringer farisæerne til tavshed, jf fx Matt 22,22 og Joh 8,9, og at Jesus fjener sig og går afsides, jf. fx Joh 12,36. Med »hans Ord ret af Hjertets Fylde« tænkes der formentlig på Jesu afskedstale til disciplene i Joh 14-17.

I trykt udgave: Bind 17 side 278 linje 15

◀ **forhverve** : erhverve, vinde.

I trykt udgave: Bind 17 side 278 linje 19

◀ **Luc: XXI, 19** : Luk 21,19, hvor Jesus siger: »Ved Eders Bestandighed bevarer Eders Siele« (NT-1819). Luther oversætter udsagnet således: »Fasset eure Seelen mit Geduld« (»Befæst jeres sjæle med tålmodighed«), jf. *Die Bibel oder die ganze heilige Schrift* (274,4).

I trykt udgave: Bind 17 side 278 linje 20

◀ **Jo galere jo bedre** : Talemåden findes bl.a. som omkvæd i slutsangen af epilogen i J.H. Wessels parodiske sørgespil *Kierlighed uden Strømper* (1772), jf. *Samlede Digte af Johan Herman Wessel*, udg. af A.E. Boye, Kbh. 1832, s. 71-73.

I trykt udgave: Bind 17 side 280 linje 5

◀ **Af Een endnu levendes Papirer ... af S. Kierkegaard** : jf. titlen på SKs debutbog *Af en endnu Levendes Papirer*. Udgivet mod hans Villie af S. Kjerkegaard, Kbh. 1838, i SKS 1, 7. Bogen udkom 7. sept., jf. SKS K1, 67.

I trykt udgave: Bind 17 side 280 linje 6

◀ **de 7 Gale** : måske lanceret som modsætning til den gr. traditions 7 vise: disse var berømmede statsmænd o.l. fra forskellige gr. byer i 6. årh. f.Kr.

I trykt udgave: Bind 17 side 280m linje 1

◀ **Striden mellem den gamle og den nye Sæbekjelder** : Talemåde med baggrund i en butikskrig i København o. 1810 mellem en sæbehandler A. Møller med kælderforretning på Ulfelts Plads 110 (nuværende Gråbrødre Torv 3 (se kort 2, C2)) og en tilkommen konkurrent i nærheden; Møller opsatte et skilt over sin butik med ordlyden: »Her er den rigtige gamle Sæbekjelder, hvor de rigtige gamle Sæbekjelderfolk boe« (se *Historiske Meddelelser om København* bd. 2, 2, 1925-26, s. 406 f.).

I trykt udgave: Bind 17 side 281 linje 1

◀ **Eccho** : 234,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 281 linje 11

◀ **Springgaasen**: legetøj af brystbenet af en gås (det bringes ved en fjeder til at fare gennem luften); evt. overført om en springsk, usolid slags menneske. Sml. St.St. Blichers novelle »Fjorten Dage i Jylland«, hvor der omtales en »Professor Springgaas«, i *Samlede Noveller* bd. 1, 2. opl., Kbh. 1833 [1833], bd. 2-5, Kbh. 1833-36, og supplementsbd., Kbh. 1840, ktl. 1521-1523; bd. 5, s. 100.

I trykt udgave: Bind 17 side 281 linje 12

◀ **Avanturier** : lykkeridder, eventyrer.

I trykt udgave: Bind 17 side 281 linje 14

◀ **vrk. Krigsassessor** : virkelig krigsassessor. Sædvanligvis betegnede 'virkelig' i forbindelse med embedstitler, at vedkommende var fungerende i modsætning til blot at være titulær embedsmand. En krigsassessor var en bisidder i et krigskollegium, dvs. et kollegium af højtstående officerer, og if. rangforordningen af 14. okt. 1746 placeret som nr. 4 i klasse 8 blandt dens i alt 9 klasser.

I trykt udgave: Bind 17 side 281 linje 16

◀ **salig Hegel** : Hegel var død i 1831 (220,24), og hans samlede værker (221,19), der udkom fra 1832, havde som undertitel *Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten*. Skønt ordet 'verewigte' ofte blot betyder 'afdød', spiller SK her på de mere religiøse overtoner, der kan ligge i ordet 'foreviget'. Det ironiske i betegnelsen 'salig Hegel' må også ses i forbindelse med, at umiddelbart efter Hegels død indledtes blandt hans tilhængere den strid om sjælens udødelighed, som delte hegelianismen i venstrehegelianisme og højrehegelianisme. Jf. også udtrykket 'udødelige Næse' som ligeledes spiller på de samlede værkers undertitel.

I trykt udgave: Bind 17 side 281 linje 17

◀ **Phænomenologie des Geistes** : *Die Phänomenologie des Geistes* er titlen på Hegels første epokegørende værk fra 1807.

I trykt udgave: Bind 17 side 281 linje 19

◀ **Omskrevnes**: foromtalte, den tidligere nævnte.

I trykt udgave: Bind 17 side 281 linje 21

◀ **En Kjemper for Orthographien** : En livlig diskussion af, hvad der burde være den passende retstavning, var begyndt med Rasmus Rasks *Forsøg til en videnskabelig dansk Retskrivningslære* i 1826, fulgt af især N.M. Petersens *Kortfattet dansk Retskrivningslære* fra 1837. I det år blev også stiftet »Selskabet for en forbedret Retskrivnings Udbredelse«; sagen søgtes bl.a. fremmet gennem »Nordisk Ugeskrift« samme år.

I trykt udgave: Bind 17 side 281 linje 26

◀ **Titelkobber** : kobberstukket billede ved eller sammen med titlen foran i en bog.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 1

◀ **Luther** : 236,2.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 2

◀ **Hæsseltræe** : hasselbusk.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 2

◀ **Kjeppe for Folk, der gjøre** : hasselkæppe til at slå de folk med, der stiller.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 3

◀ **de fire gale Brødre i Claudius** : 266,17.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 9

◀ **Verset** : dvs. det vers, 'de fire gale brødre' synger (266,17): »Ach, Herr! laß dein' lieb' Engelein / Am letzten End' die Seele mein / In Abrahams Schooß tragen, / Den Leib in sein'm Schlaf-Kämmerlein, / Gar sanft ohn' ein'ge Quaal und Pein, / Ruhn bis am jüngsten Tage«, Matthias Claudius *Werke* bd. 2, 4. del, s. 127.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 10

◀ **Zacchæus i Morbærtræet** : hentyder til beretningen om tolderen Zakæus, der var lille af vækst og derfor klatrede op i et morbærfigentræ, da han gerne ville se Jesus under hans besøg i Jeriko, Luk 19,1-10.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 12

◀ **paa offentlig Bekostning i Prytaneum** : Prytaneum (gr. Prytaneíon) var sædet for byens råd i Athen og andre byer i oldtidens Grækenland; byens borgere kunne opnå den hædersbevisning at spise med ved måltider i Prytaneum. Her hentydes til Platons skrift *Sokrates' Forsvarstale*, 36b - 37a, hvor Sokrates overvejer, hvilken belønning han kan tilkomme for sin lange og udmærkede tjeneste, og siger, at han ikke kan komme på noget mere passende end »livsvarig Bespisning paa Prytaneion« (*Platons Skrifter* (216,32) bd. 1, s. 288).

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 14

◀ **Sallust. Jugurtha Cap. IV ... reipublicæ venturum** : den rom. historieskriver Gajus Sallustius Crispus (o. 87-35 f.Kr.) *Jugurtha*, kap. 4, 4, jf. *C. Sallusti Crispi opera quae supersunt*, udg. af Fr. Kritz, bd. 1-2, Leipzig 1828-34, ktl. 1269-1270. Det lat. citat findes i bd. 2, s. 22f., og lyder i R. Møllers oversættelse: »[man vil] sikkert overbevise sig om, at jeg med god Føje, og ikke af Læthed, forandrede min Beslutning; og at Staten vil drage større Fordeel af min Roe, end af andres Uroe«, *Sallusts Jugurthinske Krig*, Kbh. 1812 (jf. ktl. 1273), s. 9f. SK udelader 'mei' ('min') efter 'animi' og gengiver i øvrigt den lat. tekst med mindre ortografiske afvigelser.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 16

◀ **Indbegreb** : sammenfatning.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 24

◀ **belieblich** : behagelig.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 25

◀ **zum Gebrauche für Jedermann** : svarende til det da. udtryk 'til brug for hvermand', anvendtes i titler på populære fremstillinger og desuden nedsættende om middelmådig litteratur i modsætning til mere el.

mindre eksklusiv litteratur.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 25

◀ **Uquemsord ... Trykkefrihedsforordning af 1799** : jf. forordning af 27. sept. 1799, som bl.a. bestemte, at den, der forbrød sig mod den lovbestemte ærbødighed over for regering og lovgiver »ved at skumle med Bitterhed over Regieringen, eller ved at indklæde sine Anmærkninger over dens Foranstaltninger i utilbørlige og usømmelige Udtryk«, skulle straffes med 4-14 dages fængsel på vand og brød (§ 7). Forordningen blev efterfølgende justeret flere gange, men i 1830'erne beklagede den liberale presse sig hyppigt over, at trykkefrihedens grænser var uklare, hvorfor man ikke vidste, om visse 'ukvemsord' var tilladelige eller ikke.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 27

◀ **E: Sk:** : efterskrift, PS.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 30

◀ **Floskelskriver ved Københavnspostens Contoir** : sigter formentlig til *Kjøbenhavnspostens* redaktør A.P. Liunge. I anledning af kancelliets forbud af 17. okt. 1836 mod da. distribution af den no. avis *Den Constitutionelle* skrev Liunge fra 20. okt. en lang række mere og mere intimiderende artikler mod kancelliets – if. Liunge – ulovlige forvaltning af trykkefrihedsforordningen, som kulminerede med beslaglæggelse af *Kjøbenhavnsposten* 31. okt. (nr. 308). Da kancelliet trods Liunges opfordring ikke ville lade domstolene afgøre lovligheden af beslaglæggelsen, konkluderede han 9. dec. (nr. 346), at kancelliet mod såvel kongens som stænderforsamlingernes ønske havde indført »en fuldkommen, complet Censur i Danmark«. Endelig advarede han i den sidste artikel 30. dec. (nr. 366) om, at »et Folk ikke bør stole paa andet end sig selv«, og »jo fuldere Maalet er, desto nærmere er det ved at løbe over«. Ved sine manende trusler om folkets reaktion på kancelliets dispositioner og voldsomme kritik af samme gav Liunge på sin vis en »Fortegnelse på de Uquemsord, man kan bruge uden at gjøres ansvarlig efter Trykkefrihedsforordningen«, da han netop ikke blev tiltalt for overtrædelse af dens bestemmelser. – **Kjøbenhavnsposten**: grundlagt 1827 og i 1830'erne den førende liberale avis.

I trykt udgave: Bind 17 side 281m linje 31

◀ **Peter Schlemihl ... ikke kan kaste nogen Skygge** : spiller på fortællingen om den lange, tynde, bedagede mand i Chamissos eventyr *Peter Schlemihl's wundersame Geschichte*, 3. udg., Nürnberg 1835 [1814], ktl. 1630. Den lange mand får Peter Schlemihl til at sælge sin skygge for en udtømmelig lykkepung, ruller derpå skyggen sammen, stikker den til sig og opbevarer den i lommen, så Peter Schlemihl ikke længere kaster skygge, s. 19f. Jf. *Peter Schlemihl's forunderlige Historie*, overs. af Fr. Schaldemose, Kbh. 1841, s. 10f. – **Chamisso**: Adelbert von Chamisso (egl. Louis Charles Adelaïde de Chamisso de Boncourt, 1781-1838), fr.-ty. digter og naturforsker.

I trykt udgave: Bind 17 side 282 linje 14

◀ **Auroras Mand** : i den gr. mytologi Tithon, for hvem hans elskede Aurora (gr. Eos, morgenrødens gudinde) havde opnået evigt liv, men desværre ikke evig ungdom, så at Tithon kom til at frembyde billedet af en rystende forfalden alderdom. Jf. *Nitsch neues mythologisches Wörterbuch* (243,18) bd. 1, s. 364f.

I trykt udgave: Bind 17 side 282 linje 19

◀ **Naturalie-Cabinet** : samling af udstoppede dyr, forsteninger mv.

I trykt udgave: Bind 17 side 282 linje 21

◀ **Sjelden Penge, Prygl desfleer etc.** : de første ord af Leporello, Don Juans tjener, i 1. akt, 1. scene, i Mozarts opera *Don Giovanni* (1787) med libretto af da Ponte, jf. *Don Juan. Opera i tvende Akter bearbejdet til Mozarts Musik*, overs. af L. Kruse, Kbh. 1807, s. 3: »Sielden Penge, Prygl desfleer! / Staae om Natten udenfor / Medens Herren inde leer, / Det var hidtil mine Kaar! / Hvorfor selv ei Herre være / Fanden være Tiener meer! / Viin forstaaer jeg at begjære, / Spore op hver deilig Pige, / Lønlig mig til hende snige! / Jo, Jo! Herre kan jeg være / Fanden være Tiener meer.« (Nye udgaver af denne oversættelse med enkelte mindre ændringer udkom i 1811, med samme titel, men uden sceneinddeling, og i 1822, med titlen *Don Juan. Opera*, igen med sceneinddeling.)

I trykt udgave: Bind 17 side 282m linje 4

◀ **O fatal, hvilken Qual, maa man ei blive gal** : jf. modehandlerinden Madame Charlottes sang i 1. akt, 1. scene, i *Bruden*, syngespil med musik af Fr. Auber, tekst af A.E. Scribe, overs. af J.L. Heiberg, *Det kongelige Theaters Repertoire* nr. 35, Kbh. 1831 [fr. 1829], s. 1f.: »Hvilken Nød, hvilken Qval! / Hvor den Stand er fatal, / Som ved Moden sin Lykke maa søge! / (...) / Hvilken Nød, hvilken Qval! / Maa man ei blive gal, / Naar man

skal efter Alle sig føie?« *Bruden* opførtes 26 gange på Det kgl. Teater i perioden 1831-37, i 1837 fire gange.

I trykt udgave: Bind 17 side 282m linje 5

◀ **Auber** : Daniel François Esprit Aubert (1782-1871), fr. komponist.

I trykt udgave: Bind 17 side 282m linje 10

◀ **Mozart** : Wolfgang Amadeus Mozart (1756-91), østrigsk musiker og komponist.

I trykt udgave: Bind 17 side 282m linje 11

◀ **gid alle Eders Hoveder sad paa een Hals** : hentyder til en udtalelse af den rom. kejser Caligula: »havde dog det romerske Folk ikkun een Nakke!« underforstået, så dets hoved kunne kappes af i ét hug, jf. Svetons biografi »Cajus Cæsar Caligula«, kap. 30, i *Caji Svetonii Tranqvilli Tolv første Romerske Keiseres Levnetsbeskrivelse* (221,12) bd. 1, s. 312.

I trykt udgave: Bind 17 side 283 linje 1

◀ **Wo komst du her geritten?** : Citat fra balladen »Lenore« (1773), sidste linie i 14. strofe, af den ty. digter G.A. Bürger, jf. *Bürgers Gedichte*, bd. 1-2, Gotha og New York 1828 (*Hand-Bibliothek der Deutschen Classiker*); bd. 1, s. 52. Afvigende ortografi.

I trykt udgave: Bind 17 side 283 linje 15

◀ **Wir satteln nur um Mitternacht** : Ordret citat fra »Lenore«, første linie i 15. strofe (se foregående kommentar).

I trykt udgave: Bind 17 side 283 linje 17

◀ **det gulttavlede Sted ... faldet de Forbigaaende paa** : Hvis der er en kilde, er den ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 17 side 283m linje 5

◀ **Hjørnet af Kronprindsens Gade og st. Kjøbmagergade** : (se kort 2, C2).

I trykt udgave: Bind 17 side 283m linje 5

◀ **faldet de Forbigaaende paa** : vakt de passerendes opmærksomhed.

I trykt udgave: Bind 17 side 283m linje 7

◀ **skuffe** : bedrage, narre.

I trykt udgave: Bind 17 side 283m linje 38

◀ **Husleie-Contoiret** : dvs. huslejlighedskontoret, et privat formidlingsbureau af lejligheder, som lå på hjørnet af Nelliégade (nuværende Asylgade) og Vingårdsstræde (se kort 2, C2).

I trykt udgave: Bind 17 side 283m linje 41

◀ **nonnulla desunt** : lat. der mangler noget; en almindelig filologisk formular, som angiver et teksttab af ukendt omfang. Da udtrykket, som det er overleveret i *EP I-II*, ikke skyldes udgiveren H.P. Barfod, men SK selv, betyder det formentlig, enten at der er gået noget tekst tabt af en bagvedliggende kladde, eller at noget mangler at blive skrevet, videre udviklet.

I trykt udgave: Bind 17 side 284 linje 14

◀ **et selskabeligt Dyr, et Msk** : hentyder måske til Aristoteles *Politica* (Statslæren) 1. bog, kap. 2 (1253a), hvor han siger, at mennesket af natur er et »πολιτικόν ζῷον« (gr. (politikón zōon) »et politisk dyr«), jf. *Aristoteles graece*, udg. af I. Bekker, bd. 1-2, Berlin 1831, ktl. 1074-1075; bd. 2, s. 1253.

I trykt udgave: Bind 17 side 284 linje 25

◀ **Rørdromme** : rørdrum, en natfugl af hejrefamilien, der lever blandt rør og siv; især stor rørdrum (lat. *Botaurus stellaris*). Fuglen, der er meget sky, var vistnok tidligere ret almindelig i Danmark; men i takt med at de store rørskove, hvor den også yngler, er forsvundet, er den blevet sjældnen. If. Sl 102,7 er rørdrummen ensomhedens fugl: »Jeg er bleven liig en Rørdrum i Ørken« (GT-1740, i GT-1992 kaldes fuglen en allike).

I trykt udgave: Bind 17 side 284 linje 26

◀ **Thema af Murmesteren ... Venner er os nær** : slutsang i 3. akt, 13. og sidste scene, sunget af 'alle' og sluttende: »Aldrig forsager! / Aldrig forsager! / Altid Venner er os nær«, fra *Murmesteren. Syngespil i tre Acter af Scribe og Delavigne, Musiken af Auber*, overs. af Th. Overskou, i *Det kgl. Theaters Repertoire*, nr. 17, bd. 1, Kbh. 1829 [fr. 1825], s. 18. *Murmesteren* blev opført 33 gange på Det kgl. Teater i perioden 1827-37; i 1837 én gang.

I trykt udgave: Bind 17 side 284 linje 31

◀ **belivende Princip** : noget grundlæggende, livgivende eller besjælende.

I trykt udgave: Bind 17 side 284 linje 37

◀ **ligesom hiin Gudinde ... henveires af Vinden** : hentyder formentlig til Sibyllen i Cumæ. I Vergils heltedigt *Æneiden*, 6. sang, v. 74-75, beder Æneas hende om at udtale sine spådomme direkte og mundtligt til ham i stedet for skrevet »hen paa Blade, / at de ei blir et Spil for Vindene«, *Virgils Æneide*, overs. af J.H. Schønheyder, bd. 1-2, Kbh. 1812; bd. 1, s. 252.

I trykt udgave: Bind 17 side 285 linje 2

◀ **Novelle** : 249,21.

I trykt udgave: Bind 17 side 285 linje 4

◀ **D.** : doktor.

I trykt udgave: Bind 17 side 285 linje 8

◀ **dobbelte Bogholderie** : det almindeligt brugte system for bogholderi, hvorefter hver forandring med formuen bogføres to gange – som en debetpost (penge, der bruges, el. tilgodehavender) og som en kreditpost (indtægter el. penge, der skyldes). Når hver postering foretages to gange, kan man kontrollere regnskabet rigtighed, fordi summen af krediteringer skal være lig summen af debiteringer ved afslutningen af en given periode. Systemet blev grundlagt af den ital. munk Bacciolo da Borgo di Santa Sepolchro i 1504.

I trykt udgave: Bind 17 side 285 linje 13

◀ **det Almene** : fællesskabet, det sociale liv. Ved det almene forstod hegelianerne ofte de almindelige forskrifter for livsførelse.

I trykt udgave: Bind 17 side 285 linje 16

◀ **Rotationen i (...) Vexeldrift (...) Mergel** : Vekseldrift eller vekselsbrug er egl. et landbrugsfagligt udtryk, som betegner en driftsform, hvor man skifter imellem forskellige afgrøder ('rotation') el. driftsmetoder på samme areal, el. hvor man skifter imellem de arealer, som tilsås med samme afgrøde. Braklægning og gødskning med mergel indgik som vigtige elementer i vekseldrift, der blev forsøgt indført i dansk landbrug o. 1800 til 1840.

I trykt udgave: Bind 17 side 285 linje 23

◀ **favorisabelt** : favorabelt, gunstigt.

I trykt udgave: Bind 17 side 285 linje 30

◀ **lide Noget for Xsti Skyld** : hentyder til Fil 1,29, hvor Paulus skriver til filipperne: »For I har for Kristi skyld fået den nåde ikke blot at tro på ham, men også at lide for hans skyld«.

I trykt udgave: Bind 17 side 286 linje 10

◀ **Før var min Ære ... af blodig Rust derpaa** : fri gengivelse af Palnatokes replik til Thorvald i 5. akt, 2. scene («Palnatokes Huus»), i Oehlenschlägers sørgespil *Palnatoke* (1809). Jf. *Oehlenschlägers Tragødiæ* bd. 1-11, Kbh. 1831-41; bd. 1, s. 349, hvor replikken lyder: »Min Ære var tilforn et speilglat Skiold / Af slebent Staal; hvor Solens Straale faldt, / Der blinkte den med dobbelt Glands tilbage, - / Nu staaer en Plet af blodig Rust paa Skioldet; / Jeg gnider den ved Dag, ved Nat – og kan / Ei faa den ud!«

I trykt udgave: Bind 17 side 286 linje 13

◀ **Politie-Agent** : spion for politiet (især det hemmelige politi); civil politibetjent, der tager sig af opdagelser.

I trykt udgave: Bind 17 side 286 linje 16

◀ **Opvakte** : vakte, personer, der har oplevet en religiøs vækkelse, og som er knyttet til en af de pietistiske, 'gudelige' vækkelser, der fremstod i Danmark i de første årtier af det 19. årh.

I trykt udgave: Bind 17 side 286 linje 17

◀ **Prytaneum** : 281m,14.

I trykt udgave: Bind 17 side 286 linje 25

◀ **Staal-Penne** : På SKs tid blev stålpenne hamret ud af tynde stålplader, havde en kløvet spids og var en del smallere end den såkaldte Chr. IX pen fra det 20. årh. Pennen blev sat fast i et skaft af forskelligt materiale. I midten af 1830'erne havde stålpennen efterhånden afløst (gåse)fjerpennen som det mest almindelige skriveredskab. De første da. fremstillede stålpenne blev udbudt til salg i 1812; fra begyndelsen af 1830'erne kunne man i København købe forskellige slags stålpenne af eng. fabrikat.

I trykt udgave: Bind 17 side 286 linje 37

◀ **Gaasefjær** : se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 17 side 287 linje 17

◀ **quarteer** : fjerdedel af en alen svarende til 15,7 cm.

I trykt udgave: Bind 17 side 287 linje 24

◀ **Extensitæt** : udstrækning.

I trykt udgave: Bind 17 side 288 linje 1

◀ **Intensitæt** : indhold.

I trykt udgave: Bind 17 side 288 linje 2

◀ **min Tvivl er ingenlunde populair ... en uendelig Tvivl** : 222m,9.

I trykt udgave: Bind 17 side 288 linje 3

◀ **en sand videnskabelig Tvivl ... den nyere Philosophie ... Cartesius** : hentyder til H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag*, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh 1836 (222m,9), s. 517f.: »Det var som bekiendt *Cartesius*, der optraadte som Philosophiens Reformator og bekæmpede den scholastiske Philosophie. Traditionen, den kirkelige Auctoritet, enhver *given Forudsætning* ophævedes; thi Videnskaben vilde nu erkjende Sandheden ud af sig selv, og kun hvad der ved *Tankens* indre tvingende Nødvendighed kunde godtgjøre sig som uomstødelig Sandhed, maatte for Mennesket gjælde som saadan.« Og videre: »[Forskeren] maa have Mod til paa den ene Side at resignere paa sit eget Hjertes Ønsker og Længsler, paa den anden Side at løsrive sig fra alle historiske Fordomme, for ubestukken af alle endelige Hensyn at søge Sandheden for dens egen Skyld, og Valgsproget hedder nu: *Tvivl* er Begyndelse til Viisdom. / Igjennem denne *Tvivl* søges et Standpunkt, hvor ingen *Tvivl* mere er mulig, en *Vished*, der ikke er forskjellig fra *Sandheden* selv.« Og s. 519f.: »Videnskaben fordrer saaledes den absolute, den uendelige *Tvivl*! Derfor maatte ethvert af de forskjellige Systemer, der filosoferede i denne Retning, begynde den hele Philosophie forfra, thi det viste sig altid, at det foregaaende System havde ladet en *Forudsætning* staae, der ikke var inddraget i *Tvivlen*, og at denne var den uberettigede *Begyndelse*, hvorfra der var gaaet ud.« – **in paranthesi**: lat. i parentes, indskudt, sagt i forbifarten. – **Cartesius**: det lat. navn for René Descartes (1596-1650), fr. filosof, matematiker og naturforsker.

I trykt udgave: Bind 17 side 288 linje 6

◀ **de omnibus disputandum est** : lat. 'Man bør kunne diskutere alt', formentlig SKs fordrejning af sætningen 'de omnibus dubitandum est' (253,3).

I trykt udgave: Bind 17 side 288 linje 10

◀ **de gustibus non est disputandum** : lat. talemåde 'Man kan ikke diskutere smag og behag'. Jf. det da. ordsprog 'Om smag og behag skal man aldrig trættes', optegnet som nr. 2430 i N.F.S. Grundtvig *Danske Ordsprog og Mundheld* (234m,7), s. 93.

I trykt udgave: Bind 17 side 288 linje 12

◀ **Livet er et af sig selv ... tilbagevendende** : hentyder til filosofiprofessoren F.C. Sibberns berømte og berygtede definition af liv, som generationer af studerende skulle kunne citere ordret, hvis de fik

spørgsmålet 'Hvad er livet?' ved eksamination i psykologi ved den daværende anden eksamen, hvilket var prøven i de fag, som ikke indgik i studentereksamen el. artium. Oprindeligt fremkom definitionen i første del af Sibberns *Menneskets aandelige Natur og Væsen. Et Udkast til en Psychologie* bd. 1-2, Kbh. 1819-28; bd. 1, s. 14: »Det første og constitutive i Organismen er Livet, det er en af en indre Kilde fremkommende, ikke muelig blot, men virkelig sig yttrende og uafbrudt sig vedligeholdende Virksomhed i et Indbegreb af mangfoldige Dele eller overhovedet i et vist Ydre, hvilket Ydre ved hiin Livets egen Virksomhed baade er dannet til det, det er, saa og uafbrudt vedligeholdes som et for sig bestaaende Hele. Saa at Organismens Eenhed ingenlunde er en ved Samling eller Sæmmensætning fremkommen Eenhed, men er en oprindelig, i hvilken det, der forener de mangfoldige Dele til eet Hele, er det første, der selv dannende har fremvirket den hele Mangfoldighed, hvori det nu lever og virker.«

I trykt udgave: Bind 17 side 288 linje 31

◀ **den nyere Philosophies ... δὸς μοι που στῶ** : hentyder til H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag*, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh 1836 (222m,9), s. 521: »For at finde den [den ubetingede tanke] gjælder det hverken om mere eller mindre, end om at finde det Punct *udenfor* Verden, som den gamle græske Vise allerede søgte. (*Da mihi punctum & coelum terramque movebo* [lat. »Giv mig et punkt, og jeg skal bevæge himlen og jorden«]). Dette af Erfaringen og Bevidstheden uafhængige Punct søger Hegel at finde ved at gennemføre den dialectiske Tvivl.« – **δὸς μοι που στῶ**: gr. (dós moí pou stō), »giv mig et sted at stå« – med fortsættelsen: »og jeg skal bevæge jorden«. Ordene tillægges den gr. matematiker, fysiker og opfinder Arkimedes fra Syrakus. Jf. Plutarks biografi »Marcellus«, kap. 14, 7, i *Vitae parallelae*: »Imidlertid skrev dog Archimedes til Kong Hiero, sin Beslægtede og Ven, at man med en given Kraft var i Stand til at kunne bevæge enhver som helst given Byrde, ja skal endog, i overdreven Tillid til sit Bevises Styrke, have paastaet at kunne bevæge selve vor Jord, saafremt han imidlertid kunde have en anden Jord at træde over paa«, *Plutark's Levnetsbeskrivelser* (258,30) bd. 3, 1804, s. 272.

I trykt udgave: Bind 17 side 288 linje 35

◀ **Nonnulla desunt** : 284,14.

I trykt udgave: Bind 17 side 289 linje 6

◀ **udv.** : udvendige, udvortes.

I trykt udgave: Bind 17 side 289 linje 19

◀ **det Faustiske ... den nyere Philosophie (...)** har lidt af : hentyder til H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag*, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh 1836 (222m,9), s. 527: »Her tillader jeg mig kun at bringe Goethes Faust i Erindring. Han har ogsaa opgivet Troen for Tvivlen. Han speculerer ogsaa over Logos [ligesom Hegel], men kan paa ingen Maade finde sig i, at det skal betyde 'Ordet.' Han omskriver det derfor den ene Gang efter den anden – heri et tro Billede paa den nyere Speculation i sit Forhold til Aabenbaringen.«

I trykt udgave: Bind 17 side 289 linje 26

◀ **hyperboræiske** : af gr. 'hvad der tilhører det yderste nord', jf. Boreas, nordenvinden.

I trykt udgave: Bind 17 side 290 linje 9

◀ **M: H** : Mine herrer (tiltale).

I trykt udgave: Bind 17 side 290 linje 10

◀ **cogito ergo sum** : 239,21. Hentyder til H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag*, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh 1836 (222m,9), s. 517f.: »Det var som bekiendt *Cartesius*, der optraadte som Philosophiens Reformator og bekæmpede den scholastiske Philosophie. Traditionen, den kirkelige Auctoritet, enhver *given Forudsætning* ophævedes; thi Videnskaben vilde nu erkjende Sandheden ud af sig selv, og kun hvad der ved *Tankens* indre tvingende Nødvendighed kunde godtgjøre sig som uomstødelig Sandhed, maatte for Mennesket gjælde som saadan. I det Cartesianske *Cogito ergo sum* udtaltes Principet for denne Philosophie, der udvikledes i den protestantiske Verden. (...) Der gives nu vel en Erkjendelse af Religionen, men ingen religiøs Erkjendelse, thi den nødvendige Tanke er nu det eneste Lys, hvortil Forskeren betroe sig.«

I trykt udgave: Bind 17 side 290 linje 33

◀ **Palladium** : værnemiddel.

I trykt udgave: Bind 17 side 291 linje 2

◀ **Adam ... vort intellektuelle Livs Skabelse** : hentyder til H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag*, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh 1836 (222m,9), s. 523, hvor Martensen siger, at Heiberg forudsætter, »hvad der ligger til Grund for al filosofisk Rationalisme, at 'kun Tænkningens Dannelse er *Menneskets* Dannelse; thi Tanken er paa eengang det Menneskelige, der adskiller os fra den underordnede Natur, og det Guddommelige, som forener os med den os overordnede Verden.' 'Dannelsen af vor Tænkning er derfor Dannelsen af os selv.'«

I trykt udgave: Bind 17 side 291 linje 3

◀ **Nonnulla desunt** : 284,14.

I trykt udgave: Bind 17 side 291 linje 5

◀ **den dramatiske Velanstændighed** : fr. bienséance, sømmelighed i scenisk adfærd og dramatisk sprog. Modstanden mod lange monologer kan næppe begrundes heri, men måske i fransk-klassisk dramaturgiske begreber om skuespillets sandsynlighed (fr. vraisemblance).

I trykt udgave: Bind 17 side 291 linje 7

◀ **Katechumen** : elev, som præsten underviser i religion.

I trykt udgave: Bind 17 side 291 linje 15

◀ **de omnibus dubitandum** : 253,3 og 288,10.

I trykt udgave: Bind 17 side 291 linje 28

◀ **silentium** : lat. stilhed.

I trykt udgave: Bind 17 side 291 linje 30

◀ **Spinoza ... reent objectivt** : hentyder til H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag*, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh 1836 (222m,9), s. 520: »Spinoza resignerede paa Jeget, han tvivlede om Subjectets Realitet, men det Objective, Substanten, *causa sui* [lat. årsagen til sig selv], optog han uden videre Undersøgelse som det faste, utvivlsomme Punct, hvorfra han udviklede sit hele System.« – **Spinoza**: Baruch de Spinoza (1632-77), jødisk, holl., rationalistisk filosof.

I trykt udgave: Bind 17 side 291 linje 31

◀ **al Tilværelse blev det Absolutes Undulationer** : Hvor Descartes var dualist, idet han antog eksistensen af to substanser, to slags genstande, nemlig materielle el. udstrakte genstande og bevidstheder el. tænkende genstande, var Spinoza monist og antog eksistensen af kun en substans, der imidlertid fremtræder både som udstrækning (materie) og som tænkning (bevidsthed). De enkelte materielle genstande og de enkelte tanker og bevidstheder bliver derfor måder ('modi'), hvorpå substansens to fremtrædelsesformer ('attributter') manifesterer sig. I denne forstand kan alt siges at være krusninger ('Undulationer') på den ene substans ('det Absoluttes') overflade. Hvor Descartes lod det subjektive (bevidstheden og dens indhold) stå over for det objektive (de materielle genstande), kan hos Spinoza det subjektive og det objektive siges at udgøre en enhed.

I trykt udgave: Bind 17 side 291 linje 32

◀ **Kant kun til en vis Grad gennemførte denne Skepsis** : hentyder til H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag*, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh 1836 (222m,9), s. 520: »Kant (...) vovede ikke at betroe sig til det Objective, han drog hele Virkelighedens Realitet dialectisk i Tvivl, men alle hans Undersøgelser om Betingelserne for Erfarings Mulighed, have deres sidste Holdningspunct i: *Jeg tænker*. Dette tænkende Jeg betænker med største Omhyggelighed alle sine Tanker, om og hvorvidt de ere sande, men Jeget selv bliver ikke betænkt.« – **Kant**: Immanuel Kant (1724-1804), ty. filosof, privatdocent 1755-69, fra 1770 professor ved universitetet i Königsberg.

I trykt udgave: Bind 17 side 291 linje 36

◀ **Fichte** : hentyder til H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag*, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh 1836 (222m,9), s. 524: »*Fichtes* *rene* Jeg søgte at forflygtige den hele Yderverden i Tænkningens Aether, at tænke hele det udvortes Universum som sat ved Jegets egen Virksomhed; men dog bliver der bestandigt noget Udvortes tilbage, som ikke lader sig forklare af Tænkningens Virksomhed, Noget, hvormed Jeget uagtet sin Stræben aldrig faaer Bugt.« – **Fichte**: Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), kaldet den ældre Fichte, ty. filosof, fra 1794 professor i Jena og fra 1810 i Berlin.

I trykt udgave: Bind 17 side 291 linje 37

◀ **Medusa under Øie** : i gr. mytologi en skræmmende kvindelig guddom, der ved sit blik forstenede den, der så på hende. – **under Øie**: direkte, ansigt til ansigt.

I trykt udgave: Bind 17 side 292 linje 1

◀ **Criticismen** : Den ty. idealisme, og især Kants filosofi, kaldes ofte criticismen efter Kants tre hovedværker *Kritik der reinen Vernunft* (1781), *Kritik der praktischen Vernunft* (1788) og *Kritik der Urteilkraft* (1790).

I trykt udgave: Bind 17 side 292 linje 1

◀ **Sleiermacher** : 219,20.

I trykt udgave: Bind 17 side 292 linje 5

◀ **Hegel ... speculativt koncentrerede de forhenværende Systemer** : hentyder til H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs *Indlednings-Foredrag*, i *Maanedsskrift for Litteratur* bd. 16, Kbh 1836 (222m,9), s. 524: »Enhver, der i vor Tid har fulgt den tænkende Selvbevidsthed i dens Stræben efter Lys og Klarhed kan ikke unddrage sig for at beundre og anerkjende den ophøiede Fornuftsødvendighed og dybe Conseqvents, som gaaer igjennem det Hegelske System. Alle underordnede Systemer, der have det rationalistiske Princip i sig uden at have gennemført det, ere dette Systems visse Bytte, og maa lade sig optage som Momenter deri.« – **Hegel**: 220,24.

I trykt udgave: Bind 17 side 292 linje 5

◀ **med Hegel er Verdenshistorien forbi** : hentyder formentlig til den forudgående påstand (292,5), at Hegels filosofi indoptager alle tidligere systemer og således bringer filosofiens historie til en afslutning. Denne opfattelse var en udbredt forståelse af Hegel (220,24), skønt han ikke afslutter sine *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (239,21) med en påstand om, at hans eget system har en sådan afsluttende karakter.

I trykt udgave: Bind 17 side 292 linje 10

◀ **kommen ud over Hegel** : 262,1.

I trykt udgave: Bind 17 side 292 linje 15

◀ **Judas** : 261,16.

I trykt udgave: Bind 17 side 292 linje 18

◀ **Carceret** : fængslet.

I trykt udgave: Bind 17 side 292 linje 20

◀ **difficilt** : vanskeligt.

I trykt udgave: Bind 17 side 292 linje 32

◀ **cui vos ut frequentes ... etiam rogamus** : lat. 'til hvilken vi indtrængende anmoder jer om at møde fuldtalligt op'.

I trykt udgave: Bind 17 side 292 linje 34

◀ **missa est ecclesia** : lat. 'forsamlingen blev sendt bort'.

I trykt udgave: Bind 17 side 292 linje 35

◀ **ikkun** : kun.

I trykt udgave: Bind 17 side 292 linje 38

◀ **den videnskabelige Anstalt (...) den verdenshistoriske Høiskole** : hentyder måske til N.F.S. Grundtvigs ide om »en *Høiskole* for *folkelig* Videnskabelighed og *borgerlig* Uddannelse«, *Politiske Betragtninger*, Kbh. 1831, s. 50f. Jf også *Nordens Mythologi eller Sindbilled-Sprog historisk-poetisk udviklet og oplyst*, 2. omarbejdede udg., Kbh. 1832, ktl. 1949, s. 28ff., med den profetiske vision om en højskole: »Et *Borgerligt* og *Ridderligt* *Academie*, eller hvad Man vil kalde en saadan høiere Anstalt for folkelig Dannelselse og for praktisk Duelighed i alle Hoved-Fag, det er aabenbar det store Savn i alle Lande, der maa afhjelpes; og det snart, baade for Borger-Samfundets og for Lærdommens Skyld.«

I trykt udgave: Bind 17 side 293 linje 1

◀ **Atriet** : hallen, forgården.

I trykt udgave: Bind 17 side 293 linje 3

◀ **Solen (...)** slet ikke forandrede sin Stilling : spiller formentlig på Jos 10,12-13, hvor Josva forud for israelitternes angreb på amoritterne henvender sig til Gud med ordene: »'Sol, stå stille i Gibeon, / og måne i Ajjalons dal!' / Da stod solen stille, og månen standsede, til folket fik hævn over sine fjender. (...) Solen blev stående midt på himlen, og den tøvede næsten en hel dag med at gå ned.«

I trykt udgave: Bind 17 side 293 linje 17

◀ **en Digter ... Prytanæets Mai og Prytanæets Morgen** : sigter formentlig til et vers »Danmarks Mai og Danmarks Morgen« i et digt skrevet som hyldest til anordningen om indførelse af rådgivende stænderforsamlinger af 28. maj 1831. Dagen blev de følgende år markeret ved de såkaldte '28. maj fester', hvor deltagerne diverterede med sange og skåltaler for at »feire den Dag, der af Digteren saa skjønt benævntes: '*Danmarks Mai og Danmarks Morgen*'«, som det hed i et referat i *Kjøbenhavnsposten* nr. 130, 2. juni 1835, s. 518. Hverken digt el. digter har kunnet identificeres med sikkerhed, men det er sandsynligt, at digteren er lægen O.L. Bang, der under mærket »Dr. B-o.« skrev en mængde viser til festerne 28. maj, som han hyppigt kaldte »Danmarks Mai«.

I trykt udgave: Bind 17 side 293 linje 35

◀ **den gl. Suurdeig (...)** er udfeiet : hentyder til 1 Kor 5,7, hvor Paulus skriver: »Rens den gamle surdej ud, for at I kan være en ny dej. I er jo usyret brød, for også vort påskelam er slagtet, Kristus.«

I trykt udgave: Bind 17 side 293 linje 39

◀ **Gylden-Aar, den rette Nyaars-Tid** : hentyder til N.F.S. Grundtvigs adventssalme »Blomstre som en RosenGaard«, i *Sang-Værk til den Danske Kirke* bd. 1-2, Kbh. 1837-41; bd. 1 (ktl. 201), nr. 132, jf. første strofe: »Blomstre som en Rosen-Gaard / Skal de øde Vange, / Blomstre i et Gylden-Aar, / Under Fugle-Sange! / Mødes skal i Straale-Dands / Libanons og Karmels Glands, / Sarons Yndigheder!« (s. 330). Og jf. sidste strofe: »Høit bebude Gylden-Aar / Glade Nyaars-Sange! / Blomstre som en Rosen-Gaard / (...)« (s. 334). DDS-1988, nr. 60. – **Gylden-Aar**: lykkeligt, herligt år.

I trykt udgave: Bind 17 side 293 linje 39

◀ **Skolefuxerie** : de sletteste præstationer i skolen; fuksen: nummer sjok i klassen.

I trykt udgave: Bind 17 side 294 linje 1

◀ **Jesuitisme** : 269,11.

I trykt udgave: Bind 17 side 294 linje 1

◀ **Papisme** : dvs. katolicisme.

I trykt udgave: Bind 17 side 294 linje 2

◀ **gemene** : almindelige, jævne.

I trykt udgave: Bind 17 side 294 linje 9

◀ **Locoumotion** : bevægelse fra stedet.

I trykt udgave: Bind 17 side 294 linje 10

◀ **Slange, der bider sig selv i Halen** : hentyder til Midgårdssormen el. Midgårdsslangen, der if. den nordiske mytologi er et »forfærdeligt Uhyre avlet af Loke (...) og Jættekonen Angerbode«, som efter at være blevet opdraget i »Kæmpernes Land« bliver »nedstyrtet i Bunden af det store Hav, hvor den voksede saa stærkt, at den med sin Krop snoede sig om Jorden, og kunde endda bide i sin egen Hale«, jf. *Nordiske Folks Overtroe* (226,33), s. 303-304.

I trykt udgave: Bind 17 side 294 linje 20

◀ **Hegels berømte Tanke-perpetuum-mobile** : hentyder til den hegelske dialektik, begrebsudvikling, der bestemmes af en egen indre dynamik, og som lig en evighedsmaskine ('perpetuum mobile') bevæger sig uden energitilførsel udefra.

I trykt udgave: Bind 17 side 294 linje 27

◀ **Skolen for Livet** : spiller på det lat. udtryk 'non scholæ, sed vitæ discimus', 'vi lærer ikke for skolen, men for livet', jf. Seneca d. Yngre (4 f.Kr. - 65 e.Kr.) *Epistolæ morales*, kap. 106, 12. Udtrykket har ofte været anvendt som valgsprog for skoler, bl.a. Lyceum i København, hvor det stod over indgangen.

I trykt udgave: Bind 17 side 294 linje 29

◀ **kjøre (...) om Hesten** : som de nydimitterede studenter om hesten (rytterstatuen) på Kongens Nytorv.

I trykt udgave: Bind 17 side 294 linje 30

◀ **de Indfald, der kun kan opkomme i en Mands Hjerne** : spiller på 1 Kor 2,9, hvor Paulus taler om, at »hvad der ikke er opstået i noget menneskes hjerte (...), det har Gud åbenbaret for os ved Ånden«.

I trykt udgave: Bind 17 side 294 linje 34

◀ **født i Steenbukkens Tegn** : det tiende tegn i dyrekredsen (Zodiaken). I almindelighed hævder man om den, der er født i dette tegn, dvs. mellem 22. dec. og 20. jan., at han er disponeret for større (samfundsmæssige el. på anden vis kollektive) opgaver og bl.a. karakteriseret ved kølig alvor og metodisk effektivitet.

I trykt udgave: Bind 17 side 294 linje 35

◀ **Overgangs-Kategorien** : En overgangskategori er en begrebsbestemmelse, som fører fra en kategorial bestemmelse til en anden. Hos Hegel foregår kategoriudviklingen dialektisk, og enhver begrebsbestemmelse genererer sin modsætning, hvilket fremtvinger en ny begrebsbestemmelse, der forener det modstridende. Fx kan 'Intet' i den hegelske logik kaldes en overgangskategori imellem 'Væren' og 'Vorden'.

I trykt udgave: Bind 17 side 294 linje 41

◀ **gaaer ud over sin Forgænger** : 262,1.

I trykt udgave: Bind 17 side 294 linje 41

◀ **Philosophien er nemlig Livets Aften** : spiller på Hegels berømte udtalelse i fortalen til *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, udg. af E. Gans, Berlin 1833 [1821], ktl. 551, i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 8, s. 20f. (*Jub.* bd. 7, s. 36f.), hvor han siger om filosofien: »Als der *Gedanke* der Welt erscheint sie erst in der Zeit, nachdem die Wirklichkeit ihren Bildungsproceß vollendet und sich fertig gemacht hat. Dieß, was der Begriff lehrt, zeigt nothwendig ebenso die Geschichte, daß erst in der Reise der Wirklichkeit das Ideale dem Realen gegenüber erscheint und jenes sich dieselbe Welt, in ihrer Substanz erfaßt, in Gestalt eines intellektuellen Reichs erbaut. Wenn die Philosophie ihr Grau in Grau mahlt, dann ist eine Gestalt des Lebens alt geworden, und mit Grau in Grau läßt sie sich nicht verjüngen, sondern nur erkennen; die Eule der Minerva beginnt erst mit der einbrechenden Dämmerung ihren Flug.«

I trykt udgave: Bind 17 side 295 linje 3

◀ **Hegel ... de foregaaende rationelle Systemer** : 292,5.

I trykt udgave: Bind 17 side 295 linje 4

◀ **er den verdenshistorisk indtraadt** : 292,10.

I trykt udgave: Bind 17 side 295 linje 5

◀ **Ballotation** : afstemning, egl. en sådan, hvor valget gennemføres med (forskelligt farvede) kugler i stedet for stemmesedler.

I trykt udgave: Bind 17 side 295 linje 8

◀ **den slette Uendelighed** : 247,8.

I trykt udgave: Bind 17 side 295 linje 14

◀ **et galvanisk Apparat** : kemisk apparat, ved hjælp af hvilket muskler kan pirres til sammentrækning; dette elektroniske fænomen blev i 1789 opdaget af den ital. læge Luigi Galvâni, efter hvem apparatet fik navn.

I trykt udgave: Bind 17 side 295 linje 21

◀ **Staten er en Organisme** : jf. Hegel *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (295,3), i *Hegel's Werke* (221,19) bd. 8, s. 331 (*Jub.* bd. 7, s. 347): »Der Staat ist Organismus, das heißt Entwicklung der Idee zu ihren

Unterschieden. Diese unterschiedenen Seiten sind so die verschiedenen Gewalten und deren Geschäfte und Wirksamkeiten, wodurch das Allgemeine sich fortwährend auf nothwendige Weise hervorbringt, und indem es eben in seiner Produktion vorausgesetzt ist, sich erhält. Dieser Organismus ist die politische Verfassung«.

I trykt udgave: Bind 17 side 295 linje 22

◀ **andraget paa** : anmoder om, stiller forslag om.

I trykt udgave: Bind 17 side 295 linje 33

◀ **Alderdomsvidenskaben** : oldtidskundskaben.

I trykt udgave: Bind 17 side 295 linje 34

◀ **forborgne Dybder** : 272m,15.

I trykt udgave: Bind 17 side 296 linje 16

◀ **her er godt at være** : hentyder til Matt 17,5, som indgår i beretningen om Jesu forklarelse på bjerget. Da Jesus var blevet forklaret for øjnene af disciplene Peter, Jakob og Johannes, som han havde taget med, og da Moses og Elias var kommet til syne og talte med Jesus, sagde Peter til Jesus: »Herre! her er godt at være; vil du, da ville vi gjøre tre Boliger her, dig een, og Moses een, og Elias een« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 17 side 296 linje 17

◀ **nu er Verdenhistorien forbi** : 292,10.

I trykt udgave: Bind 17 side 296 linje 23

◀ **Naturen fastholde Begrebet** : If. Hegel er 'begrebet' ('der Begriff') den sidste sandhed om al virkelighed. Han opdeler sit filosofiske system i tre dele: logikken, naturfilosofien og åndsfilosofien, og han undersøger 'begrebet' inden for disse tre sfærer. I logikken undersøges 'begrebet' i dets abstrakte form blottet for enhver empirisk fremtræden. I naturfilosofien undersøges de forskellige former, hvorunder 'begrebet' fremtræder i naturen (fx i biologi, kemi, anatomi). Og i åndsfilosofien undersøges 'begrebet' inden for den menneskelige åndsvirksomhed (fx historie, kunst, religion). Derfor: som 'begrebet' findes i ånden, findes den også i naturen for den filosof, der er i stand til at erkende den.

I trykt udgave: Bind 17 side 296 linje 24

◀ **Hyphen** : bindestreg.

I trykt udgave: Bind 17 side 297 linje 7

◀ **udv.** : udvortes, materiel.

I trykt udgave: Bind 17 side 297 linje 27

◀ **Efterslægten** : i daglig tale betegnelse for den borgerlige realskole, som Selskabet for Efterslægten (stiftet 1786) grundlagde i 1797, og som lå i Østergade ovf. St. Jørgensgade (se kort 2, C2).

I trykt udgave: Bind 17 side 297 linje 31